

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA ENVER PAŞA’NIN
FAALİYETLERİ**

Ayşe ERTAŞ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Meşkure YILMAZ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ BİLİM DALI**

ARALIK 2022

**MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA ENVER PAŞA’NIN
FAALİYETLERİ**

Ayşe ERTAŞ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

ARALIK 2022

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Ayşe ERTAŞ

20/12/2022

TEZ ONAY SAYFASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Türkiye Cumhuriyeti Tezli Yüksek lisans .Programı

Ayşe Ertaş öğrencisi

tarafından hazırlanan

Millî Mücadele Yıllarında Enver Paşa'nın Faaliyetleri .

başlıklı tez çalışması , ...20/12/.

2022 tarih ve 10.00 saat inde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY

BİRLİĞİ / ile YÜKSEK LİSANS / olarak KABUL

edilmiştir.

Kabul

Ret

Başkan (Unvan/Ad -Soyad/ Kurum): Prof.Dr. Yasemin Doğaner
Hacettepe Üniversitesi İnkılap
Tarihi Enstitüsü

Üye (Unvan/Ad -Soyad/Kurum) : Prof.Dr. İhsan Şerif Kaymaz
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Üye (Unvan/ Ad -Soyad/ Kurum) : Prof.Dr. Meşkure Yılmaz
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Üye (Unvan/Ad -Soyad/Kurum) :

Üye (Unvan/Ad -Soyad/Kurum) :

MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA ENVER PAŞA’NIN FAALİYETLERİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Ayşe ERTAŞ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Aralık 2022

ÖZET

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde büyük bir rol oynayan Enver Paşa askeri ve siyasi birçok faaliyetler de bulunmuştur. II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte Enver Paşa Osmanlı Devleti’nin tarih sahnesine çıkarak 4 Ağustos 1922’de ölünceye kadar Anadolu için önemini korumuştur. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşında yürüttüğü politikalar, askeri hareketler büyük önem arz etmiştir. Enver Paşa’nın Birinci Dünya Savaşından hemen sonra ülkeyi terk etmesine rağmen Anadolu için gayretlerinden vazgeçmemiş ve Millî Mücadeleyi yürüten kadro ile sürekli iletişim halinde olmuştur. Almanya’da Millî Mücadele’ye para ve silah sevkiyatı için uğraşmıştı. Moskova’da Bolşevik liderlerden Millî Mücadele için askeri yardım istemiştir. Enver Paşa’nın bu faaliyetlerini Ankara Hükümeti kendi meşrutiyeti için tehlikeli görmüştür. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Enver Paşa ve İttihatçı liderlerin Türkiye’ye girmelerine mâni olunmaya çalışılmıştır. Enver Paşa Türkiye’ye girişinin engellenmesinden sonra Türkistan’a gitmiştir. Türkistan’da Bolşevik Rusya’ya karşı bağımsızlıkları için savaşan Basmacılar arasına katılarak 4 Ağustos 1922 tarihinde Bolşevik Rus askerleriyle girdiği savaşta hayatını kaybetmiştir.

Bilim Kodu : 118101
Anahtar Kelimeler : Enver Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti, İslam İhtilal Cemiyetleri
İttihadı, Talat Paşa, Cemal Paşa, Türkistan, Basmacılar
Sayfa Adedi : 201
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Meşkure YILMAZ

ACTIVITIES OF ENVER PASHA IN THE YEARS OF NATIONAL STRUGGLE
(Master Thesis)

Ayşe ERTAŞ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
GRADUATE EDUCATION INSTITUTE
December 2022

ABSTRACT

Enver Pasha, who played a significant role in the last years of the Ottoman Empire, engaged in both military and political activities. With the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, Enver Pasha appeared on the stage of the history of the Ottoman Empire and maintained his importance for Anatolia until his death on August 4th, 1922. The policies and military operations he carried out in the Tripolitania War, the Balkan Wars, and the First World War were of great importance. Although Enver Pasha left the country immediately after the First World War, he did not give up his efforts for Anatolia and kept in touch continuously with the staff that carried out the National Struggle. In Germany, he was engaged in the shipment of money and weapons for the National Struggle. In Moscow, he asked the Bolshevik leaders for military support for the National Struggle. The Ankara Government considered that Enver Pasha's activities were dangerous for its own legitimacy. It was tried to prevent Enver Pasha and Unionist leaders, especially Mustafa Kemal Pasha, from entering Turkey. After Enver Pasha was prevented from entering Turkey, he went to Turkestan. He joined the Basmachians who fought for their independence against Bolshevik Russia in Turkestan and died in a battle with Bolshevik Russian soldiers on August 4th, 1922.

Science Code : 1181101
Key Words : Enver Pasha, Committee of Union and Progress, The Union of Islamic Revolutionary Committees, Talat Pasha, Cemal Pasha, Turkestan, Basmachians
Page Number : 201
Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Meşkure YILMAZ

TEŞEKKÜR

Tez yazım sürecimde desteklerini esirgemeyen; kaynaklarını ve birikimlerini benimle paylaşarak yolumu aydınlatan değerli danışman hocam Doç. Dr. Meşkure YILMAZ'a teşekkürü bir borç bilirim. Her sıkıntılı anımda desteklerini esirgemeyen eğitim hayatım da maddi ve manevi yanımda duran amcam Murat ÖZTÜRK'e çok teşekkür ederim. Aileme her zaman yanımda durdukları için çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
1. GİRİŞ	1
2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONU VE ENVER PAŞA.....	5
2.1. Enver Paşa'nın Hayatına Kısa Bir Bakış.....	5
2.2. Birinci Dünya Savaşından Sonra Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu	6
2.3. Talat Paşa Hükümeti'nin İstifası	9
2.4. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti	10
2.5. İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması.....	11
2.6. Teceddüt Fırkası	13
2.7. İttihatçı Liderlerin Yurdu Terk Etmeleri	16
2.7.1. İttihatçıların Yurdu Terk Etmelerinin Sebepleri	16
2.7.2. Yurt Dışına Çıkma Kararı ve Olayı.....	17
2.8. İttihatçı Önderlerin Yurdu Terk Etmelerinin Türk Basınına Yansımaları	21
2.9. İttihatçı Önderlerin Ülkeyi Terk Etmeleri Karşısında Hükümetin Aldığı Tedbirler.....	30
2.9.1. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin İstifası.....	33
2.9.2. Meclis-i Mebusan'ın Feshi.....	35
3. ENVER PAŞA'NIN YURT DIŞINDAKİ FAALİYETLERİ.....	37
3.1. Enver Paşa'nın Kafkasya'ya Ulaşma Faaliyetleri	37
3.2. Almanya'nın İttihatçı Önderleri Kabul Etmesinin Sebepleri	42
3.2.1. İttihat ve Terakki Önderlerin Almanya'da Karşılaştıkları Zorluklar	43
3.3. Enver Paşa'nın Almanya'daki Faaliyetleri.....	44
3.4. Enver Paşa'nın Moskova'ya Ulaşma Faaliyetleri	47
3.5. Millî Mücadele'nin Başlaması ve Bolşeviklerle İlk Temaslar	49
3.6. Bolşevik Liderlerin Enver Paşa'dan Beklentileri ve İlk Temaslar	53
3.7. Bakü Şark Halkları Kurultayı.....	57
3.7.1. Bakü Şark Halkları Kurultayı ve Enver Paşa	58

	Sayfa
3.7.2. Enver Paşa'nın Bakü Şark Halkları Kurultayına Katılması ve T.B.M.M. Hükümetinin Aldığı Tedbirler	63
3.7.3. Doğu Halklar Kurultayı ve T.B.M.M. Hükümeti	64
3.7.4. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve Enver Paşa.....	66
3.7.5. Liva el-İslam Dergisi ve Millî Mücadele ile İlgili Haberleri	72
3.8. Yurt Dışındaki İttihatçıların Faaliyetleri ve Millî Mücadele ile İlişkileri.....	78
3.8.1. Talat Paşa'nın Faaliyetleri ve Millî Mücadele ile İlişkisi	78
3.8.2. Cemal Paşa'nın Faaliyetleri ve Millî Mücadele ile İlişkisi	82
3.9. İttihatçıların Anadolu'daki Faaliyetleri ve Enver Paşa.....	85
3.9.1. Enver Paşa'nın Anadolu'ya Geçme Faaliyetlerinde Enver Paşa ve Halil Paşa'nın Mektuplaşmaları	86
3.9.2. Anadolu'daki İttihatçıların Faaliyetleri ve Enver Paşa	91
3.9.3. Karakol Cemiyeti ve Enver Paşa	91
3.9.4. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve Enver Paşa	95
3.9.5. Millî Mücadele Kadrosu ile Enver Paşa'nın Mektuplaşmaları	97
3.9.6. Halk Şurular Fırkası Programı ve Enver Paşa	102
3.9.7. Batum Kongresi ve Ankara Hükümeti	106
4. ENVER PAŞA'NIN TÜRKİSTAN'DAKİ FAALİYETLERİ	119
4.1. Türkistan Coğrafyasına Genel Bir Bakış.....	119
4.2. Türkistan Coğrafyasında İttihat ve Terakki Faaliyetleri.....	120
4.3. Basmacıların Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış.....	125
4.4. Enver Paşa'nın Türkistan'a Geçme Kararı	127
4.5. Enver Paşa Buhara'da.....	132
4.6. Enver Paşa ve Zeki Velidi Togan'ın Görüşmeleri	134
4.7. Enver Paşa'nın Buhara'da Bulunmasına Bolşeviklerin Tepkisi.....	136
4.8. Enver Paşa'nın Basmacılara Katılması.....	139
4.8.1. Lakaylar ve Enver Paşa	142
4.8.2. Enver Paşa'nın Faaliyetleri Karşısında Rus Hükümeti	154
4.8.3. Enver Paşa'nın Öldürülmesi.....	160
5. SONUÇ	165
KAYNAKLAR.....	169
EKLER	177
EK-1. 4 Kasım 1921 Tarihinde Halil Paşa Tarafından Enver Paşa'ya Gönderilen Mektup.....	178

	Sayfa
EK-2. Halil Paşa Tarafından Gönderilen Mektup.....	179
EK-3. 27 Mayıs 1920 Tarihinde Cemal Paşa Tarafından Enver Paşa'ya Gönderilen Mektup	181
EK-4. 13 Ağustos 1920 Tarihinde Cemal Paşa Tarafından Enver Paşa'ya Yazılan Mektup.....	182
EK-5. Cemal Paşa Tarafından Yazılan Mektup	183
EK-6. Şark Halkları Kurultayında Enver Paşa'nın Nutku	184
EK-7. 27 Ağustos 1921 Tarihinde Enver Paşa Tarafından Kardeşi Kâmil Bey'e Yazılan Mektup	187
EK-8. 19 Nisan 1922 Tarihinde Naciye Sultan Tarafından Enver Paşa'ya Yazılan Mektup.....	188
EK-9. 13 Eylül 1921 Tarihinde Enver Paşa Tarafından Kâmil Bey'e Yazılan Mektup	189
EK-10. Liva-el İslam Dergisi 1 Nisan 1921 Tarihli Sayısı.....	190
EK-11. Liva-el İslam Dergisi 1 Haziran 1921 Tarihli Sayısı.....	191
EK-12. 5 Kasım 1921 Vakıf Gazetesi	192
EK-13. 4 Kasım 1918 Sabah Gazetesi	193
EK-14. 4 Kasım 1918 tarihli İktidâr Gazetesi	194
EK-15. 4 Kasım 1918 Tarihli Atı Gazetesi.....	195
EK-16. 5 Kasım 1920 Tarihli Açık Söz Gazetesi	196
ÖZGEÇMİŞ	201

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A.TA.S.E.	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik ve Denetleme Başkanlığı Arşivi
Bkz.	Bakınız
Hız.	Hazırlayan
S.S.C.B.	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu

1. GİRİŞ

Çalışmanın konusu, Millî Mücadele yıllarında Enver Paşa'nın faaliyetleridir. 1908-1922 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nin siyasetinde büyük rol oynayan Enver Paşa birçok faaliyetlerde bulunmuştur. 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesine çıkarak 4 Ağustos 1922 tarihinde ölümüne kadar Anadolu için önemini korumuştur. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda yürüttüğü politikalar, askerî harekâtlar büyük önem arz ederek günümüze kadar tartışma konusu olmuştur.

Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ülkeyi terk etmesine rağmen Anadolu için gayretlerinden vazgeçmemiş ve Millî Mücadeleyi yürüten kadro ile sürekli iletişim halinde olmuştur. Almanya'da para ve silâh sevkiyatının Anadolu'ya yönelik olması için uğraşmış bir yandan da İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadını kurarak İngiliz ve Fransız sömürgesi altında olan doğu Müslüman ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmaları için mücadele etmiştir. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının bir kolu olarak Halk Şurular Fırkası'nı kurarak Türkiye'de faaliyet sürmesi için girişimlerde bulunmuştu.

Almanya da giriştiği faaliyetlerden istediği sonucu alamayınca Bolşevik Rusya'ya gitmişti. Rusya da kaldığı süre boyunca Bolşevik liderlerden Millî Mücadele için para, askeri tabur taleplerinde bulunmuştu. Bu askeri tabur talebi, Ankara Hükümeti'nin hoşuna gitmemiş, Enver Paşa'nın Türkiye'ye girmemesi için tedbirler almıştı.

Sakarya Savaşı'nın kazanılmasıyla Enver Paşa yönünü Türkistan'a çevirerek Buhara'ya geçmişti. Türkistan da Bolşevik Rusya'ya karşı bağımsızlıkları için mücadele eden basmacılara katılmıştı. Basmacılar arasında kaldığı süre boyunca askeri başarılar elde etmişse de 4 Ağustos 1922 tarihinde Bolşevik Rus askerleri ile girdiği çatışmada hayatını kaybetmişti.

Tezin birinci bölümünde; Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki genel durumu ve Osmanlı Hükümeti'nin içinde bulunduğu buhran dönemi anlatılmıştır. İttihat ve Terakki Hükümeti'nin istifası ve bu dönemde kurulan yeni hükümetler hakkında bilgi verilmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası'nın feshi hakkında gazete haberlerine yer verilerek yeni kurulan Teceddüt Fırkasının kuruluşu ele alınmıştır. İttihatçı kadronun ülkeyi terk etmelerinin sebepleri üzerinde durularak o

dönemde İttihatçı kadronun ülkeyi terk etmeleri ile ilgili çıkan gazete haberlerine yer verilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde; Enver Paşa'nın Yurt dışındaki faaliyetleri odak noktası olmuştur. Enver Paşa'nın Kafkasya'ya ulaşma çabaları, Almanya'daki faaliyetleri, Bolşevik Rusya'daki faaliyetlerine yer verilmiştir. Enver Paşa'nın Millî Mücadele'yi yürüten kadroyla ilişkilerine yer verilerek Anadolu'daki ve yurt dışındaki İttihatçıların faaliyetleri de anlatılmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde; Türkistan coğrafyasının tanımı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkistan'daki faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleri Basmacılarla ilişkileri açıklanmıştır.

Bu tez, Millî Mücadele Yıllarında Enver Paşa'nın Faaliyetleri hakkında arşiv belgeleri, süreli yayınlar ve basılı kaynaklardan yararlanarak hazırlanmıştır. Türk Tarih Kurumu Arşivi Enver Paşa Koleksiyonundan Enver Paşa'nın 1918-1922 tarihleri arasında yazdığı ve ona yazılan mektuplara ulaşarak yazılmıştır. 1918-1922 tarihleri arasında Enver Paşa ile ilgili olarak Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivinden belgeler alınmışsa da çoğu okunmayacak şekilde oldukları için verimli bir şekilde faydalanılmamıştır.

İstanbul Atatürk Kitaplığı Koleksiyonundan 1921-1922 tarihleri arasında Enver Paşa'nın direktifiyle yayınlanan Liva El- İslam Dergisinin nüshalarına ulaşılmış, bu derginin Millî Mücadele ile ilgili yaptığı haberlerden yararlanılmıştır.

Milli Kütüphane Dijital arşiv süreli yayınlar koleksiyonundan Ekim 1918-Aralık 1918 tarihleri arasında yayınlanan gazetelerden faydalanılarak Enver Paşa'nın Faaliyetleri ve İttihat ve Terakki Fırkası ile ilgili haberler günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ile ilgili Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt II.-III.*, Selahattin Selek, *Anadolu İhtilali Cilt I.-II.*, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi Cilt III.* eserlerden yararlanılmıştır.

Enver Paşa'nın Millî Mücadele yıllarından önceki faaliyetleri için Arslan Tekin'in kaleme aldığı *Enver Paşa ve dönemi* adlı eseri, Zafer Tekin'in *Enver* adlı eseri, Şevket Süreyya Aydemir'in *Makedonya'dan Orta Asya'ya* adlı üç ciltlik eseri, Halil Erdoğan Cengiz'in *Enver Paşa'nın anıları* adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

Enver Paşa, yaptığı faaliyetler hakkında arkadaşlarına devamlı mektuplar yazmıştı. Enver Paşa'nın mektuplarını Hüseyin Cahit Yalçın'ın kaleme aldığı *İttihatçıların Gizli Mektupları*, Arı İnan tarafından yazılan *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Masayuki Yamauchi'in *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, Şükrü Hanioğlu'nun *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Ali Fuat Cebesoy'un *Moskova Hatıraları* adlı eserlerden faydalanılarak Enver Paşa'nın 1918-1922 yılları arasındaki mektuplarına yer verilmiştir.

Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme faaliyetleri ile ilgili olarak Kazım Karabekir Paşa'nın *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkanı*, Sami Sabit Karaman'ın *Trabzon ve Kars Hatıraları İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, Taylan Sorgun'un *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş Halil Paşa'nın Anıları* adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleri ile ilgili olarak Ali Bademci'nin

“Sarıklı Basmacı Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz'in Hatıraları, Basmacı Arşiv Belgelerine Göre Türkistan'da Enver Paşa, Kendi Arşiv Belgelerine Göre 1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi, Türkistan Millî İstiklâl Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa Cilt-I-II, İdil Aydın'ın Enver Paşa'nın Son Savaşı”,

adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONU VE ENVER PAŞA

2.1. Enver Paşa'nın Hayatına Kısa Bir Bakış

Enver Paşa'yı konu alan kaynaklar incelendiğinde doğum tarihi ile ilgili farklı tarihlerin yer alındığı görülmüştür. Şevket Süreyya Aydemir'in "*Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*" adlı eserinin ilk cildinde; Enver Paşa'nın bu konuyla alakalı babasına yazdığı mektupta yer alan tarih, Halil Erdoğan Cengiz tarafından yayınlanan *Enver Paşa'nın Anıları* adlı eserde yer alan tarihle uyuşmaktadır. Buna göre Enver Paşa, "23 Kasım 1881 tarihinde İstanbul Divanyolu'ndaki evlerinde dünyaya gelmiştir"¹. "Babası Ahmet Bey (1860- 1947), Fen Memurluğu ve Surre Eminliği vazifelerinde bulunmuştu. Annesi ise Ayşe Dilara Hanım'dır. Enver Paşa beş çocuklu ailenin en büyüğüdür"². İlk eğitimini İstanbul'daki evlerine yakın olan İptidâî Mektebi'nde görmüştür. Babasının mesleğinden dolayı sürekli okul değiştirme mecburiyetinde kalan Enver Paşa, babasının tayini Manastır'a çıkmasıyla oradaki Askerî Rüştiye'sinde eğitimine devam etti. Daha sonra Askerî İdadî de okudu.

"Mekteb-i Harbiyye-i Şahaneyi okurken II. Abdülhamit (1876–1909) aleyhtarı propagandaların etkisinde kaldı. Erkan-ı Harb eğitimi sırasında bir defa Yıldız Sarayı'na götürülerek sorgulandıysa da hüküm giymedi. Meşrutiyet'in 1908'de ilan edilmesi mücadelesinde Enver Paşa, en önde yer aldı. Manastır'da dağa çıkarak II. Abdülhamit'e isyan bayrağını açan en kıdemli subay oldu. Bu siyasi ve askerî mücadelelerinden dolayı meşrutiyet İstanbul'da ilan edildiğinde "kahraman-ı hürriyet" unvanıyla ön plana çıktı ve bu tarihten itibaren Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askerî kanadının önde gelen isimlerinden biri oldu"³.

5 Mart 1909'da Osmanlı Devleti'nin Berlin Askerî Ataşesi olarak görevlendirildi ve iki yıla yakın bu görevde kaldı. İtalya'nın Trablusgarp'a saldırması üzerine ülkeye geri döndü. Eylül 1911 tarihinde Selanik'te yapılan İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi toplantısında İtalya'ya karşı bir gerilla savaşı yürütülmesi fikrini kabul ettirdi. Trablusgarp'ta bazı başarılar elde etti.

¹ Süreyya, Ş. (2021), *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa Cilt I*. İstanbul, 178. Cengiz, H.E. (1991), *Enver Paşa'nın Anıları*, İstanbul, 29.

² Bardakçı, M. (2015), *Enver*, İstanbul, 15.

³ Çolak M., Enver Paşa, Atatürk Ansiklopedisi 8 Kasım 2022, Atatürk <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/enver-pasa-1882-1922/?pdf=3681>. Erişim Tarihi: 11.02.2022.

“Enver Paşa, İttihat ve Terakki fırkası’nın ileri gelenleriyle 23 Ocak 1913 tarihinde Babıâli Baskını yaptı. 12 Haziran 1913’te Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesinden sonra ülke yönetimine fiilen el koyan İttihat ve Terakki içindeki askerî kadronun lideri haline geldi. İkinci Balkan Savaşları sırasında zor durumda kalan Bulgaristan, Edirne’yi boşaltınca, 23 Temmuz 1913’te Edirne’ye giren ilk Osmanlı Kuvvetleri’nin başında bulunması, onun “Edirne Kahramanı” olarak anılması ve şöhretinin daha da artmasını sağladı. Büyük eleştirilere rağmen gerek kamuoyundaki yüksek itibarı gerekse İttihat ve Terakki’nin fiilî gücü sayesinde genç yaşta ve hızlı terfi sonucu, 3 Ocak 1914’te Mirliya rütbesine yükseltelen Enver Paşa, aynı tarihte Ahmet İzzet Paşa’nın yerine Harbiye Nazırı oldu.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’na fiilen girdikten hemen sonra Harbiye Nazırı Enver Paşa, aynı zamanda Osmanlı III. Ordu Komutanı olarak Sarıkamış Kuşatma Harekâtını bizzat yürüttü. Enver Paşa kuşatma planını uygulamak için 22 Aralık 1914’te başlattığı taarruz, Birinci Dünya Savaşı’nın en acı sayfalarından birini oluşturdu. Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna gelindiğinde Enver Paşa, Osmanlı Devleti’nin ordusunun başında bulunuyordu”⁴.

2.2. Birinci Dünya Savaşından Sonra Osmanlı Devleti’nin Genel Durumu

“Birinci Dünya Savaşı’nın son yılı 1918, Osmanlı Devleti için gerek içeride gerekse dışarıda önemli birtakım gelişmelere sahne olmuştu. 3 Temmuz 1918’de Sultan V. Mehmet’in ölümü ve yerine 4 Temmuz’da VI. Mehmed Vahdettin tahta çıkması iç siyaset dengeleri açısından önemli bir değişiklikti”⁵.

“Padişah Vahdettin tahta çıkar çıkmaz ülkeye her açıdan hâkim olan ve ülkenin içinde bulunduğu kötü koşulların sorumlusu olarak gördüğü İttihat ve Terakki Hükümeti’nin güçlü konumuna son vermeye karar vermişti. Bu çerçevede kanunen kendisi baş kumandan olduğundan ve asil bulunurken vekaletin geçerli olmayacağını gerekçe göstererek, Enver Paşa’nın Baş Kumandan Vekili unvanını Erkan-ı Harbiye Riyasetine dönüştürerek Ordu ve Donanmaya bir Hatt-ı Hümayun göndererek “emir ve komutayı ele” aldığını bildirmişti”⁶.

⁴ Çolak, a.g.m. Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/enver-pasa-1882-1922/?pdf=3681>. Erişim Tarihi: 11.02. 2022.

⁵ Tansel, S. (2019). *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar Cilt I*, Ankara, 1.

⁶ Kocaoğlu, B. (2006). *Mütarekede İttihatçılık*, İstanbul, 22.

Padişah Vahdettin, ülkenin sorunlarında aktif bir rol oynamaya gayret göstermesine rağmen İttihatçılara karşı temkinli yaklaşmıştı. Padişah değişikliğinden sonra kabinenin değişmesi gerekirken biraz daha Talat Paşa kabinesinin iş başında kalmasını tercih etmişti. Bununla birlikte yeni padişah 8 Temmuz 1918 tarihinde yayınladığı hattı hümayunda: “Savaşın başarılı bir şekilde sonuçlanması için bütün milli kuvvetlerin bir araya getirilmesi, adalet ve güvenliğin sağlanması, siyasi suçluların affı, halkın zaruri ihtiyaçlarının karşılanması, savaş dışında kalan yerlerde örfi idarenin kaldırılması ile ilgili birçok husus yer almıştı.”⁷.

Ali Fuat Cebesoy Millî Mücadele Hatıralarında bu durumu şöyle anlatıyordu:

“Sultan Mehmet Reşat’ın vefatını ve Veliaht Vahdettin Efendinin Mehmedi Sadis unvanıyla Osmanlı tahtına cülus ettiği haberini Filistin cephesinde iken haber almıştım. Siyasi hayattan uzak bulunmama rağmen selefine nazaran muhteris bir zat olan yeni padişahın İttihat ve Terakki Fırkası ile bağdaşmayacağını herkes gibi ben de biliyordum. Sultan Vahdettin’in İttihatçıların tesir ve nüfuzundan kurtulmak maksadıyla ne mümkünse yapacağı, mevkiini kuvvetlendirmek için itimat ettiği kimseleri veyahut kendi adamlarını işbaşına getireceği belli idi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası tabiatıyla faal bir rol oynayacaktı. Bununla beraber harbin en buhranlı bir devresinde İttihatçılara ve onu temsil eden hükümete karşı hemen bir cephe alması beklenemezdi. Talat Paşa Kabinesi’nin sukutunu gün meselesi addetmek de doğru değildi. Yalnız Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa’nın elinde toplanmış olan geniş salahiyetlerini alınacağını tabii görüyordum. Cülustan kısa bir müddet sonra Talat Paşa uhdesinde bulundurduğu Dahiliye Nezareti’ni İsmail Canbulat Bey’e devretmişti”⁸.

Vahdettin’in padişah olmasıyla içerideki siyasi dengeler de değişmişti. İttihat ve Terakki hükümeti rahat edemeyeceklerinin farkına varmışlardı. Padişahın en kısa zamanda İttihatçılardan kurtulmak için yeni bir hükümet kuracağını ve bu hükümetin de İttihatçılara muhalif olan kişilerden seçileceğini biliyorlardı. Nitekim Birinci Dünya Savaşı da Ağustos 1918’den itibaren Türkiye’nin içinde bulunduğu ittifak blokunun aleyhinde gelişmeye başlamıştı. Ağustos 1918’de Fransız ve İngiliz kuvvetlerinin Alman cephesini geçmeleri ittifak bloku için felaketin başlangıcı olmuştu. Almanya’nın mağlup olmasıyla beraber Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ittifakının bozulmasına ve her iki devletin de Wilson Prensipleri çerçevesinde barış istemelerine sebep oldu. İttifak bloku içinde yer alan Bulgaristan’ın

⁷ Türkgeldi, A.F. (2021). *Görüp İştittiklerim*, Ankara, 169-170.

⁸ Cebesoy, A.F. (1953). *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 7.

Makedonya Cephesi de 15 Eylül’de Fransız kuvvetlerinin taarruzuyla yarılmıştı. İtilaf Devletlerine İstanbul Boğazına gelişlerinin yolu açılmıştı.

“O günlerde sadrazam Talat Paşa son bir umut olarak Berlin’e gitmiş ve Bulgar Cephesinin yarılmasına şahit olmuştu. Bu olumsuzluklar içerisinde Berlin’e giden Talat Paşa, İtilaf Devletleriyle müttefiklerinin yapacakları anlaşmalarda Türk tarafının en iyi sonucu alabilmesi ümidiyle gitmişti. Müttefiklerin birlikte hareket edecekleri düşüncesiyle Berlin’e gelen Talat Paşa, herkesin kendi başının derdine düştüğünü ve bağımsız olarak barış girişimlerinde bulunduğunu görünce, Makedonya cephesinin de düşmesi üzerine Bulgaristan yolunun kapanması tehlikesi görüldüğü için 28-29 Eylül 1918 günü derhal İstanbul’a dönmüştü. Bulgar Hükümeti Talat Paşa’ya, treni Sofya’dan geçerken, Bulgaristan’ın İtilaf Devletleriyle müstakil bir barış yapma çabasında olduğunu resmi olarak bildirdi. 29 Eylül’de Bulgaristan barış imzalayarak, savaştan çekildi”⁹.

Bulgar cephesinde tehlikeli gelişmelerin olduğu sıralarda Türk orduları da güneyde Irak ve Filistin cephelerinde zor durumdaydı. Harp bütün ağırlığıyla devam ediyordu. Hem insani ve hem de teçhizat açısından buralarda bulunan askerler düşman karşısında zor durumdaydı. İngilizler Irak’ta 11 Mart 1917 tarihinde zaten Bağdat’ı almışlardı bunun yanında Samara’yı işgal ederek Musul’un güneyindeki VI. Ordu’nun mevzilerine yaklaşmıştı.

Filistin ve Suriye Cephelerinde de durum kötüydü. 19 Eylül 1918 tarihinde Filistin’deki Türk cephesinin yarılmasının Türk ordusunda ağır sonuçları olmuştu. Bu cephede bulunan ve Alman General Otto Liman Von Sandres Komutasındaki Yıldırım Orduları Grubuna bağlı VII. ve VIII. Orduların birlikleri Mustafa Kemal Paşa’nın emrinde Şeria’nın doğusuna çekilmişti. Ekim 1918’de Halep civarına kadar gelen VII. Ordu yeniden düzenlendi. IV. Ordu da lağvedilerek kalan birlikler de VII. Ordu’ya bağlandı.

Makedonya cephesinin çökmesi ve Bulgaristan’ın savaştan çekilmesi Trakya ve İstanbul’un işgal edilmesi tehlikesinin olması, Irak ve Filistin cephelerinde alınan ağır askeri yenilgiler, güneyden gelen İngiliz tehlikesi ve Türk halkının ağır savaş koşullarına karşı zayıflamasından dolayı hükümet bütün bu iç ve dış gelişmeler

⁹ Babacan, H. (2020). *Mehmed Talat Paşa*, Ankara, 2020, 199.

karşısında mütareke talebinde bulunmaya karar vermişti. Mütareke nasıl isteneceği ve nasıl olacağı konusunda görüş ayrılıkları mevcuttu. Savaşa giren hükümet ile mütarekenin olmayacağı düşüncesi hakimdi.

2.3. Talat Paşa Hükümeti'nin İstifası

Talat Paşa, İstanbul'a döner dönmez gelişmeler hakkında bilgi vermek için önce bir basın toplantısı düzenleyerek, iyimser bir tablo çizmeye gayret gösterir. "7 Ekim'de İttihat ve Terakkinin Meclis Grubu toplanıp Talat Paşa'yı sıkıştırır. İstanbul Mebusu Fethi Okyar ile Aydın Mebusu Veli, Talat Paşa'ya dış siyaset ile ilgili sorular yöneltirler. Fethi Okyar ve arkadaşları Hükümete güvensizlik oyu verilmesini isterlerse de oy toplanılmaz ve üç gün sonra açılacak Mebusan Meclisine kimin başkan seçileceği işinin yeni Sadrazama bırakılmasına karar verilir"¹⁰.

O dönemde İzmir Kâtip-i Mesulü sıfatıyla İstanbul'da bulunan Celal Bayar, Talat Paşa ve kabinesinin istifası hakkında şunları söylemiştir:

"Nihayet Kabine toplandı. Son kararını verecekti. Nazırlar arasında fikir ayrılığı vardı. Adliye Nazırı Halil Bey (Halil Menteşe), Maarif Nazırı Doktor Nazım Bey, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa harbin devamına taraftardılar. Sulh esasları anlaşılmadan, Hükümet'in kimlere teslim edileceği bilinmeden, Kabinenin istifasının doğru olamayacağını ileri sürüyorlar ve dayanıldığı takdirde iyi bir sulhun elde edileceğini mümkün görüyorlardı. Diğer nazırlar, Avusturya'nın takatsizliği anlaşıldıktan, Bulgar cephesi eridikten sonra memleketin harbe devamını imkânsız buluyorlardı. Hatta bunlardan bir kısmı, Suriye-Filistin bozgunu üzerine Kabineden çekilmek için istifalarını bile hazırlamışlardı. Bu müzakereler devam ettiği sırada müttefiklerimizden, harbe devam edemeyecekleri haberi de gelmişti. Bunun üzerine Talat Paşa, ekseriyetin fikrine uymayı muvafık bulmuştur"¹¹.

Talat Paşa ve Hükümetinin savaş boyunca yıpranmış oldukları görülüyordu, ayrıca savaşı kazanan devletlerin savaş esnasındaki politikalarından dolayı onları birçok yönden sorumlu tutacakları da belliydi. Wilson'un prensiplerinin ilk maddesinde *Keyfi (müstebit) erklerin yok edilmesi*" yönü de bulunmaktaydı. "Bütün bu nedenler yüzünden Talat Paşa 4 Ekim 1918 tarihinde Padişah'a giderek istifa ihtimalinden bahsetti. O da bunun üzerine durumun bunu gerektirdiğini söyleyerek istifa kararını bir an önce gerçekleşmesini istedi. Ama Padişah Vahdettin, Tevfik Paşa'ya kabine kurdurmak istediğini açıklayınca, Talat Paşa kabineye, özellikle biri Cavit Bey olmak

¹⁰ Bayur, Y.H. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi Cilt III.*, Ankara, 702.

¹¹ Bayar, C. (2017). *Bende Yazdım Cilt I*, İstanbul, 43.

üzere İttihat ve Terakki fırkasından iki kişinin yer almasını şart koşmuş, padişah da bunu kabul etmişti”.¹²

Bu yıpranmanın yanında bir de İttihat ve Terakki muhalifi olan bazı kimseler de bir araya gelerek Talat Paşa Hükümeti ile ilgili görüşlerini beyan ediyorlardı. Bu muhalif grubun başını çekenler Meclis-i Ayan’da Damat Ferit Paşa, Çürüksulu Mahmud Paşa ve Ahmet Rıza Beylerdi.

“Padişah Vahdeddin, yeni hükümeti kurmakla Tevfik Paşa’yı görevlendirdi. Yeni hükümet kuruluncaya kadar işleri Talat Paşa yürüttü ve Padişahın Meclis açılış söylevini o hazırladı ve okudu”¹³. Söylev Talat Paşa tarafından hazırlandığı için bir nevi Talat Paşa Hükümetinin savunması şeklinde de olmuştu. Bütün bu gelişmelerin sonunda 4 Ekim 1918 tarihinde istifa eden Talat Paşa’nın istifası 13 Ekim 1918 tarihinde resmen açıklandı.

2.4. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti

“Padişah, yeni hükümeti kurmakla Tevfik Paşa’yı görevlendirmişti. Talat Paşa, kendi geleceklerini garantiye almak ve gelecekleri ile ilgili alınacak kararlardan haberdar olmak, aynı zamanda hükümetler arasında uyumlu bir geçişin yapılabilmesi için, yeni kurulacak hükümette en az iki ittihatçı bakanın, özellikle Cavid Bey’in mutlaka bulunmasını istiyordu. İstifası sırasında bu durumu padişaha şart koşmuştu. Padişah da bunu kabul etmişti. Tevfik Paşa kabineyi oluşturmak için bir hafta uğraştı fakat Talat Paşa ve İttihat Terakki’nin kabineye bakan sokma girişimleri sebebiyle başarılı olamadı. 10 Ekim’de görevi Padişaha iade etti. Bunun üzerine Ahmet İzzet Paşa görevlendirildi. İzzet Paşa kabine çalışmaları sırasında, İttihat ve Terakki’nin kabineye adam sokma konusundaki ısrarını göz önüne alarak, Talat Paşa’ya, Rauf Bey’i göndererek, Maliye Nezareti için Ziya Bey isminde birini düşündüğünü ve bu konudaki fikrini öğrenmek istemişti”¹⁴.

¹² Akşin, S. (2009). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara, 467.

¹³ Söylev şu şekildedir: “Mücadelenin nihayetine, silahlarımız ellerimizde metin ve sakin muntazır bulunduğumuz bir sırada Balkan cephesinin düşmanlar tarafından yarılması ve binnetice Bulgaristan’da tahassül eden heyecan, Bulgar Hükümetini münferid bir sulh akdine icbar etti. Bir taraftan vaziyet-i cedidenin istilzam ettiği tedabir-i seria-i askeriyyeye derhal mübaşeret edilerek müttefik ordular Balkanlar’a vürud ve hükümetin de memleketin esbab-ı müdafaaasını temin edecek tedabire tevessül eylemiş ve diğer taraftan Amerika Reis-i Cumhuru Mister Wilson’a harb-i umuminin tesviye-i katiyesinin müzakeresine hazır olduğumuz biz ve müttefiklerimiz tarafından bildirilmiştir.... Daha ayrıntılı bilgi için Bayur, a.g.e., 1991, 703-704.

¹⁴ Babacan, a.g.e., 2020, 201

İzzet Paşa'nın hükümeti bir geçiş hükümetiydi. Mütarekeyi imzalaması için göreve getirilmişti. Hükümetinde ünlü İttihatçılar bulunduğundan padişah ve İttihatçılara muhalif olan mebuslar ile ayanlar tarafından uzun bir süre bu görevde kalmasına izin verilmeyecekti. Ahmet İzzet Paşa, iki gün içerisinde kabinesini teşkil etmişti. Kabinesinde Talat Paşa'nın istediği kişiler de bulunmaktaydı; Maliye Nazırlığına Cavid Bey, Şeyhülislamığa Hayri Efendi gibi açıkça İttihatçı olanlar getirilmişti. Ayrıca Dahiliye Nezaretine İttihat ve Terakki'den yeni ayrılmış Fethi Okyar, Bahriye Nezaretine de Donanmada İttihatçı olarak bilinen fakat resmen partisiz olan Rauf Orbay'a görev verilmişti.

İzzet Paşa Hükümeti 19 Ekim'de Mecliste programını okuyarak ilk önce mütarekenin imzalanması için harekete geçmiştir. Mütareke görüşmelerinin başlanması için arabulucu olarak Kût'ul Amâre'de Türk askerlerine esir düşen General Charles Vere Ferres Townshend arabuluculuğuyla 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti adına Bahriye Nazırı Rauf Orbay ile İtilaf Kuvvetleri adına da İngiliz Amiral Somerset Arthur Gough Calthorpe arasında Mondros Mütarekesi¹⁵ imzalandı.

2.5. İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması

Ahmet İzzet Paşa, İttihatçılara daha eğilimli olduğundan Talat Paşa'nın istediği kişilere de hükümette görev vererek İttihatçıların bir şekilde görevde kalmasını sağlamıştı. Ahmet İzzet Paşa hükümetinin ilk görevi bir an evvel mütarekeyi imzalamaktı. Nitekim 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalanmış oldu.

Mütarekenin sonunda: Fırkanın son kongresi, 1 Kasım 1918 tarihinde Merkez-i Umumi binasında toplanmıştı. “Ateşkesin imzalandığı günlerde, istifalar ve yeni parti girişimleri birbirini izlediği için, kongreye 120 kadar üye katılmıştı. Kongre reisliğini Talat Paşa yürütmüştü. Daha sonra, siyasal hayattan çekileceği de kesinleşince, yerini İsmail Canbolat Bey'e bırakmıştı. Kongreyi, bir yenilgi, matem ve şaşkınlık havası içinde açan Talat Paşa 1914-1918 yılları arasında geçen olaylar hakkında uzun bir nutuk vermişti. Celal Bayar'ın hatıratında geçen nutuk şöyledir:

“İttihat ve Terakki Fırkasının kısa bir tarihçesini yaparak Birinci Dünya Savaşına nasıl girilmeye karar verdiklerini anlatmıştır. Savaşa ilk başta İngiltere ve Fransa'nın içindeki blokta yer almak istediklerini fakat yaptıkları müzakereler

¹⁵ Mütarekenin şartları için ayrıntılı bilgi, Selek, S. (2000). *Anadolu İhtilali Cilt I.*, İstanbul, 45-46-47-48. Bayur, (1991), a.g.e., 744-745-746.

de bir neticeye varmadıklarını, Almanya'nın ısrarı üzerine savaşa girdiklerini aktarmıştır¹⁶.”

Talat Paşa daha sonra konuşmasını şöyle bağlamıştır: “Vaziyetin aldığı şekil üzerine İttihat ve Terakki Hükümeti, iktidar mevkiini terk ettiği gibi, Cemiyet rüesası (liderleri) da istifa ediyorlar. Cemiyetin bundan böyle ittihat edeceği hattı-ı hareket hakkında karar vermek, kongrenin hakkıdır¹⁷.”

Dönemin gazetelerinden Atı gazetesı 2 Kasım 1918 tarihli sayısında kongre hakkında detaylı bir bilgi vermiştir. Söz konusu gazetede:

“Talat Paşa'nın kongre de yaptığı nutkuna yer verilerek, nutuk eleştirilmiştir. Talat Paşa'dan gerekli cevapları alamadıklarını, savaş süresince yapılan suistimallerle ilgili bir açıklama yapılmadığını aktarmıştır. Talat Paşa'nın fırkadan ve fırka reisliğinden ayrılarak yerini İsmail Canbulat Bey'e bıraktığı bilgisi verilmiştir. Ayrıca fırkanın devam edilip edilmeyeceği konusunu riyaset meclisine bırakılmıştır. Pazar günü yapılacak kongre de fırka hakkında karar verilecektir¹⁸.”

“İttihat ve Terakki'nin devam ettirilip ettirilmemesi kongredeki tartışmaların baş nedeni olmuştu. Bu konuda üç tez çarpışmıştır. Bir teze göre, itibarını yitirmiş olan İttihat ve Terakki, kendini feshetmeli ve siyaset sahnesinden çekilmeliydi. İkinci tez ise yeni bir parti kurulmalı, “siyasi sabıkalarının” bu fırka içinde yerleri olmamalıydı. Üçüncü teze göre itibarını yitirmiş olan İttihat ve Terakki değildi. Onu maceralara sürükleyen ünlü İttihatçılardı. Fırka, programı zamanın koşullarına uydurularak, pekâlâ yaşatılabilirdi. Üçüncü tezin savunucularına göre yeni bir parti kurulmasıydı. Bu kongre dönemin şartlarında hem yersizdi hem de yasal değildi; çünkü içinde bulundukları fırka -İttihat ve Terakki- kendisini feshetmiş, yönetici kadro da yurdu terk etmişti. Yeni bir fırka kurulması lehindeki tez galip gelmişti. Tartışmalar, bu sefer, yeni kurulacak partinin adı ve programında yoğunlaştı. Kimi üyeler, yeni adın, yeni bir kişilikle beraber ortaya çıkmasından yanaydılar. Salah Cimcoz Bey (İstanbul Mebusu) M. Şemsettin (Günaltay) (Ertuğrul Mebusu), Dr. Tefik Rüştü (Aras) (Menteşe Mebusu), Muhittin (Çorum Mebusu) Beyler ve Barsamyan Efendi (Sivas Mebusu) bu önerinin savunucuları olmuşlardır. İttihat ve Terakki isminden vazgeçemeyenler arasında Hasan Rıza Paşa (Yemen, Mebusu), Hakkı Bey (Isparta Mebusu), Rıza Bey (Bursa Mebusu), İbrahim Efendi (Kütahya Mebusu) bulunuyordu.

¹⁶ Bayar, a.g.e., 2017, 80.

¹⁷ Tunaya, T.Z. (1989), *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt III.*, İstanbul, 522.

¹⁸ Atı, **Eski Bir Kongre**, 2 Kasım 1918, s. 2.

Son 5 Kasım toplantısında, Hasan Rıza Paşa önerisinden vazgeçmiştir. 4 çekimser, 9 muhalif oya karşı, 35 olumlu oyla “İttihat ve Terakki” adının tarihe karıştığı kabul edilmiştir. En çok “Teceddüt” (yenilik anlamına) adı beğenilmiştir. Program komisyonunun acele hazırladığı bir taslak kabul edilmişti. Mütareke'nin bunalımları içinde yeni bir fırka ortaya çıkarılmıştır. Yeni fırkanın. Yeni bir görünüş,¹⁹ yeni bir amaç ve isimle çalışacağı belirtilmişti.

Kongrenin üçüncü günü Talat, Cemal ve Enver Paşaların ülke dışına kaçtığı haberi gelmiştir. Talat Paşa ve arkadaşlarının yurtdışına gitmeleri, sınırlı bir grup içinde kararlaştırıldığı için haber çoğunluk üzerinde bir şok etkisi yapmıştı.

2.6. Teceddüt Fırkası

Teceddüt Fırkası, İttihat ve Terakki Fırkasının 1-4 Kasım 1918 tarihleri arasında gerçekleşen kongrelerinde İttihat ve Terakki Fırkasının dağılması ile oluşturulan bir fırkadır. Fırkanın kuruluşu ve oluşumuyla ilgili farklı düşünceler vardır.

Şevket Süreyya Aydemir; “Teceddüt fırkasını bir gölge teşekkül olarak nitelendirerek İttihat ve Terakki Fırkasının mirasçısı”²⁰ olarak nitelendirmişti.

Tarık Zafer Tunaya; “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yok olmamak için bir dönüşüm arayışı, çözümüdür ve tanınmış İttihatçılar tarafından kurulmuştur”²¹.

Celal Bayar; “İttihat ve Terakki mensuplarının Teceddüt Partisi namı altında bu, ilk ve son toplantısı olmuştu. Teceddüt Partisi, bu şekilde ve bu suretle kurulmuş, daha doğuşunda hayatından şüphe edilen bir çocuk gibi dünyaya gelmiş ve ufak bir sadme ile yıkılıp gitmiştir”²² saptamasını yapmıştı.

Atı gazetesini, Teceddüt Fırkası ile ilgili ilk haberini 5 Kasım 1918 tarihinde yaparak yeni oluşturulan fırka hakkında şunları yazmıştır:

“Dün İttihat ve Terakki Merkezi Umumisi binasında son içtimasını akdeden fırka müzakerat nihayetinde hürriyet ve ihtilal zamanlarına mahsus olan (İttihat ve Terakki) isminin lağvı karargir olmuştur. Yeni fırka (Teceddüt) namı altında toplanmış ve (İttihat ve Terakki)nin bilcümle emval menkule ve gayri menkulesini vasiyet etmiştir. Yeni fırka ricalinde bir zevat ile görüştük. Ve kendisine dedik ki: “sakın fırkanız İttihat ve Terakkinin bir muaresi olmasın?”

¹⁹ Tunaya, a.g.e. 1989, 553.

²⁰ Aydemir, Ş.S. (2020). *Enver Paşa Cilt III.*, İstanbul, 459.

²¹ Tunaya, T.Z. (1986). *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt II.*, İstanbul, 93.

²² Bayar, a.g.e., 2017, 88.

Ötede ber yeda kırılmamak kani olur mu yani diyorlar, dedi ki. Muhatabımız böyle olmayıp yeni fırkanın pek namuslu kimselerden mürekkep olduğunu söyledi. İnşallah söyledikleri doğru çıkar. Acaba hukuk-i nokta nazarında (teceddüt) fırkasının (İttihat ve Terakkinin) emvaline varis olması meşru mudur? - İsmi kabul edildikten sonra cemiyet reisi ile heyet-i idarenin inticabına başlanmıştır. Ayandan Hüsnü Paşa ekseriyetle riyasete intihap olduğu gibi, kazandıkları reyler sorusuyla yazdığımız zevat Atide, heyet-i idareye intihap olunmuştur. Ayandan Seyit Bey, Fazıl Arif Efendi (Amasya), Galip Bahtiyar Bey, Şemsettin Bey (Ertuğrul), Yunus Nadi Bey (Aydın), İhsan Bey (Mardin), Orfanidi Efendi (İstanbul), Reşit Paşa (Ergani), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Hamdi Bey (Konya), İsmail Canbulat Bey, Tevfik Reşit Bey, Babanzade Hikmet Bey (Süleymaniye), Sabri Bey (Saruhan), Rahmi Bey (İzmir), Dikyan Barsamyan Efendi (Sivas), Sason Efendi (Bağdat), Muhittin Bey (Çorum), Faik Bey (Edirne), Ayandan Mavro kureddot efendi”²³.

Vakit gazetesinde Teceddüt Fırkası ile ilgili haberini 4 Kasım 1918 tarihinde yer vermiştir. Söz konusu haberde yeni fırkanın siyaseti hakkında bilgi vererek konu hakkında şunları yazmıştır:

“İttihat ve Terakki cemiyeti geçen cuma günkü fevkalade kongresini akdetmiş ve fırkanın vaziyetini tayin için yeni bir nizam name vücuda getirmeye ve bu yeni nizam nameyi kabul edenler vasıtasıyla fırkanın siyasi hayatını idame etmeye karar vermiş olduğu malumdur. Kongre dün, merkezi umumi binasında ikinci içtimayı akdetmiştir. Müzakere mevzuu tefrik edilmiş olan encümen tanzim ettiği mevadı tetkik idi. Encümen 140 maddeyi mütecaviz bir nizam name layihası vücuda getirmiş ve fırkanın yeni esaslarından mütevellit yolları tayin etmişti. Kongre bütün mevadı iki celsede okudu ve bazı tadillerle kabul etti. Bu mevadın kabul ettiği ahkâmın en mühimleri şunlardır: her milletin dini, evi, alemi istiklali olacaktır. Milletler arasında müsavat kamile cari bulunacaktır. Lisan resmiyeden başka lisan istimaline lüzum has edilen yerlerde mahkeme ve belediye ve nahiyeler emrine müteallik hususat için bir kanun tedvin olunacaktır. Kanuna tabiiyet şartıyla cemiyet teşkili için müsaadeye lüzum yoktur. Tevkif edilen bir şahsa nihayet yirmi dört saatte sebebi bildirilecektir. Her Osmanlı kendi esasat diniyesine içtihadında hürdür. Hukuk-u ahire tecavüz ve asayiş umumiyi ihlal etmemek ve adab-ı umumiyeye menafî olmamak şartıyla hiç kimse eflakinden dolayı mesul edilemez. Bundan sonra (İttihat ve Terakki) isminin de değiştirilip değiştirilmemesi mevzuu bahis olmuştur. Bazı aza muhtelif noktai nazardan değiştirilmesine taraftar olmuştur. Uzun bir müzakereden sonra keyfiyet reye konmuş ve ekseriyet hasıl olmuşsa da asıl meselenin rüeya vazi bugün ondan evvel yapılacak içtima bırakılmıştır”²⁴.

İkdam Gazetesi 7 Kasım 1918 tarihli sayısında Teceddüt Fırkası hakkında şunları yazmıştır:

“İttihat ve Terakki kongresi son içtimasında isminin (Teceddüt Fırkası) namına tahayyül edilmesine karar vermiş ve fırka riyasetine ayandan Hüsnü Paşa intihap

²³ Atı, **Teceddüt Fırkası**, 5 Kasım 1918 s. 1.

²⁴ Vakit, **İttihat ve Terakki Kongresi**, 4 Kasım 1918 s. 2.

olunmuştur. Yeni fırka İttihat ve Terakkinin emval menkule ve gayri menkulesine vaziyet etmiştir. Fikrimizce İttihat ve Terakki cemiyetinin hükümet tarafından hesabatına bakılmak lazımdır. Bu hesabat güzelce taktik edilecek olursa cemiyetin kasasına gayri meşru ve gayri kanun tariklarla birçok paralar girdiği teybin eder. Bu paralar hazine-i millet rücu etmelidir. Yeni fırkanın bu gayri meşru rüşvet üzerine de bir hakkı yoktur. Teceddüt fırkası heyet idaresi dün içtima ederek taşra ve İstanbul teşkilatına dair müzakerat da bulunmuştur. Haber aldığımızı göre taşra kollarından bazıları dağılmıştır. Fırka birkaç güne kadar naşir efkarı olmak üzere dininin yerine diğer bir izzete neşir eyleyecektir. Ergani mebusu olup Teceddüt fırkası heyeti idare ve azalığına gıyaben intihap olunan Kastamonu Vali Sabık Reşit Paşa bitaraf kalmak üzere fırkadan ve hem de heyeti idare azalığından istifa eylemiştir. Yeni fırka azası, aralarında bir tasfiye muamelesi kabul etmişlerdir. Tasfiye hakkındaki muamele neticesinde (İttihat ve Terakki) meclis umumi azasının bu fırka ile olan münasebetlerinin ithamı tekrar etmiştir. Bu fırkaya İttihat ve Terakki azasından dahil olacakların suiistimal ve iştihar ile lakin nahoş ihtikar işlerine karışmamış olanlar alınacaktır. Fırkaya yeniden dahil olmak isteyenlerin dahi bu gibi ahval ile maatteessüf olmaları ve bu esasatı kabul eden her fert Osmaniye'nin fırkaya kabul olunmaları cümle-i mukarreratındadır"²⁵.

11 Kasım 1918 tarihinde Teceddüt Fırkası, kuruluş dilekçesini Dahiliye Nezareti'ne vererek resmen Türk siyaset hayatına girdi. İlk sayısı 9 Aralık 1918'de çıkan "Teceddüt Mecmuası" fırkanın yayın organıydı.

7 Kasım 1918 tarihinde Vakit gazetesi Teceddüt Fırkasının beyannamesine yer vermiştir. Buna göre,

"uzun bir zamandan beri İttihat ve Terakki Fırkasına mensup olan azaların fırka reislerinin siyasetinden memnun olmayan bir kısım azaların yeni oluşturulan fırka için bir kongre toplanmasını istemesi üzerine yapılan kongre de İttihat ve Terakki Fırkasının siyasetini bırakmaları gerektiğini, yeni bir ruh ve programla devam edeceklerini, eski idarecilerle bir münasebetleri olmadığını yazmışlardır"²⁶.

Teceddüt Fırkasını oluşturan kişiler, İttihat ve Terakki Fırkasında yer almış kişilerdi. Fakat Enver, Talat, Cemal Paşaların siyasetlerine karşı çıkanlardan oluşuyorlardı. Her ne kadar yeni bir fırka olduklarını söylemeler de gazetelerde çıkan haberlerde de görüldüğü üzere İttihat ve Terakki'nin devamı olarak kabul edilmişti. Gerçekten de öyleydi, İttihat ve Terakki'nin İstanbul ve Anadolu'daki teşkilatlarını kullanmaları, mal varlıklarını almaları üzerine gazetelerde ve muhalifler tarafından sürekli olarak eleştirilmişti.

²⁵ İkdam, **Teceddüt Fırkası**, 7 Kasım 1918, s. 1.

²⁶ Vakit, **Teceddüt Fırkasının Beyannamesi**, 7 Kasım 1918, s. 2.

“Neticede, 1919’un Şubat’ında Meclis-i Vükela tarafından mefsuh İttihat ve Terakki Cemiyetine ait menkul ve gayri menkul eşyaya hükümetçe el konulmasına dair bir karar alındı. Ayrıca İstanbul’daki eski İttihat ve Terakki kulüpleri namına mevcut olan ve Teceddüt Fırkasına devredilmiş bulunan ve bankalarda tutulan paraya da hükümet el koydu. İttihatçı muhalifleri Mart 1919’dan itibaren Damat Ferit Paşa ile iktidara gelmeyi başarmışlardı. 5 Mayıs 1919 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla Teceddüt Fırkası kapatıldı. Teceddüt Fırkası içinde eski İttihatçıların bulunması, bir kısmının tutuklu yargılanması ve İttihat ve Terakki Fırkasının bir devamı, mirasçısı olması”²⁷, gerekçesiyle kapatıldı.

Mütareke döneminde bir geçiş partisi olan Teceddüt Fırkası, İttihatçı kadronun yurdu terk etmesini sağlamak, İttihat ve Terakki’nin mirasını korumak amacıyla kurulmuştu. İttihat ve Terakki kadrolarının tasfiyesi gerçekleşmesi üzerine fırka kapatıldı.

2.7. İttihatçı Liderlerin Yurdu Terk Etmeleri

2.7.1. İttihatçıların Yurdu Terk Etmelerinin Sebepleri

İttihat ve Terakki kongresinin devam ettiği günlerde lider kadro 2 Kasım’ı 3 Kasım’a bağlayan gece de bir Alman istimboduyla yurdu terk etti. Yurdu terk etme kararı daha Talat Paşa hükümetinin istifasından önce düşünülüyordu. Talat Paşa hükümetinin istifasından hemen sonra harp mesullerine karşı şiddetli tepkiler başlamıştı.

“Galip İtilaf Devletleri, İttihat ve Terakki erkânından ve nazırlarından bazılarını harpten ve harp zamanındaki Rum ve Ermeni tehcirlerinden şahsen mesul tuttuklarını ilan etmişlerdi”²⁸. İtilaf Devletleri’nin bu düşünceleri yurt içindeki İttihat ve Terakki karşıtlarının işine geliyordu. Basın yoluyla İttihatçı kadroyu karalamaya, harp zamanındaki siyasetlerini eleştirmeye başlamışlardı.

Meclis-i Ayan’da Damat Ferit Paşa’nın başını çektiği muhalif grup her fırsatta İttihatçı kadronun siyasetini eleştirmeye başlamıştı. Bütün bu eleştirilerin etkisini hisseden İttihatçı kadro kısa bir zaman sonra haklarında bir kanun çıkacağını biliyorlardı. Bu çerçevede içerisinde ittihatçıların arasında bir müzakere yapılarak bu durum görüşülmüştü.

²⁷ Kocaoğlu, a.g.e., 2006, 185.

²⁸ Bayar, a.g.e., 2017,153.

Yapılan müzakerede Harp zamanında Talat Paşa ve hükümetinin nazırlarından ve partinin önde gelenlerinden birkaç kişinin ülke dışına çıkmasına karar verilmişti.

Arif Cemil; “Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa’nın ülke dışına çıkmasını ve ittihatçıların düşüncelerini şu şekilde aktarmıştır: “Talat ve Enver Paşaların İttihat ve Terakki’nin temel unsuru olmaları ve bu kişilerin memleket dâhilinde bulunmalarının mütareke esnasında itilaf devletlerinin daha ağır şartlar dikte etmesine neden olacakları düşüncesi etkili olmuştur. Talat ve Enver Paşalar çekilip giderlerse itilaf devletlerinin herhangi bir işgal vesilesi kalmayacak ve sulh müzakereleri esnasında her müttefik ayrı ayrı mütareke talep ettiğinden sulhun imzalanmasında özellikle Talat ve Enver Paşalar Almanya’da bulunacak olurlarsa bunların aracılığıyla Almanya’nın Türkiye’ye yardımını sağlanabilecekti”²⁹.

Muhalefet ve İtilaf Devletlerinin ağır eleştirileri yanında İttihat ve Terakki’ye mensup üyeler de İttihatçı kadroyu eleştiriyor ve ülke dışına çıkmalarını istiyorlardı. Ülke dışına çıktıkları takdirde hükümetin ve İtilaf Devletlerinin geride kalan üyelere dokunmayacaklarını düşünüyorlardı.

2.7.2. Yurt Dışına Çıkma Kararı ve Olayı

İttihatçı kadro başlangıçta memlekette kalma niyetindeydiler. Ülke içerisinde bir yerlere saklanıp, ülkenin içinde bulunduğu duruma göre hareket etmeyi düşünüyorlardı. Başta “Talat Paşa olmak üzere Enver ve Cemal Paşalar da buna karar vermişlerdi. Enver Paşa, ya mutasarrıf olduğu Beykoz’daki İbrahim Paşa Korusuna veya Istranca Dağlarına çekilmeyi düşünüyordu. Talat Paşa, Sivas taraflarında bir köyde ikameti düşünüyordu. Cemal Paşa, Erzurum ve havalisinde ücra bir köşeye yerleşmeyi tercih ediyordu”³⁰.

Fakat bu düşünceleri kongreye gelen ittihatçılar arasında kabul edilmedi. Mutlak surette ülke dışına çıkmaları gerektiğini söylediler. Kongrede Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir, Beyrut Valisi Azmi Bey, Eski Polis Müdürü Bedri Bey ve Cemal Azmi Bey’in ülke dışına çıkmalarına karar verildi.

İttihatçı kadronun yurt dışına çıkış kararı Enver Paşa’nın Kuruçeşme’deki yalısında alınmıştı. O esnada orada bulunan Hüsamettin Ertürk bu karar ile ilgili yapılan

²⁹ Cemil, A. (1992). *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul, 10.

³⁰ Şakir, Z. (2010). *Talat, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul, 77.

görüşmeyi şu şekilde anlatmaktadır: “Mondros Mütarekesinin imzalanmasından birkaç hafta önce Enver Paşa’nın yalısında Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Sadrazam Talat Paşa ile İaşe Nazırı Kara Kemal Beyler toplanmışlardı. Enver Paşa: Hüsametdin Bey, biz bir denizaltıyla Odesa yolu ile Rusya’ya geçeceğiz. Ben Kafkasya’ya, sonra da Moskova’ya uğrayacağım, arkadaşlar Berlin’e gidecekler, itilaf devletleriyle mücadelemiz, bundan sonra da devam edecektir. Moskova’dan kendimize yardım yaptıracağımızı ümit ediyorum, demiştir”³¹. Aktarılanlara göre burada yapılan görüşmede yurt dışına çıkış ve mücadeleye oradan devam etme kararı alınmıştır.

İttihatçı liderlerin ülkeden çıkışlarından hemen önce “27 Ekim 1918 tarihinde iki itttihatçı polis müdürü Azmi ve Bedri Beyler firar teşebbüsünde bulunmuşlardı. Fakat bu teşebbüsleri eksik evraklarından dolayı sonuçsuz kalmıştı. Netice alınamayan bu firar esnasında askeri levazımat eski reisi Topal İsmail Hakkı Paşa da ortadan kaybolmuştu. Harp yıllarında Levazımat-ı Askeriye Reisliğinden başka Hicaz ve Askeri Demiryolları Müdüriyet-i Umumiyesi, Seyri Sefain Müdüriyet-i Umumiyesi ve İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi görevlerinde bulunmuş ve hakkında birçok suiistimal iddiaları bulunan İsmail Hakkı Paşa Mondros Mütarekesinin imzalandığı günlerde ülkeden firar etmişti”³². Bu firarilerin neticesinde hükümet tedbirler almaya başlayarak Enver, Talat ve Cemal Paşaların evlerini gözetlemek için polis bulundurmaya başlamıştı.

İttihat ve Terakki önderlerinin hangi tarihlerde ülkeden çıktıklarına, hangi vasıtayla, yanında kimlerin bulunduğunu ve nereye gittiklerine dair birçok görüş bulunmaktadır.

şevket Süreyya Aydemir’e göre: “İttihat ve Terakki önderlerinden, Talat, Cemal, Enver Paşalarla, Beyrut Valisi Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahattin şakir ve Cemal Azmi 8/9 Kasım gecesi, bir Alman deniz altısıyla İstanbul’dan Karadeniz’e açıldılar. Umumi Katiplerden Mithat şükrü, harekete hazırken, Talat Paşa’nın arzusu üzerine İstanbul’da kaldı. Kafile Boğaziçi’nde toplandı. Alman gemisi, U-67 numaralı Alman denizaltısıydı. Gemi Odesa’ya değil, Türkler zamanındaki ismiyle Gözleve’ye ve Rusların verdiği isimle Evpatorya, Kırım kıyılarında ve Sivastopol yakınlarında bir sahil şehridir”³³.

³¹ Tansu, S.N. (2016). *İki Devrin Perde Arakası*, 200.

³² Kocaoğlu, a.g.e., 2006, 72.

³³ Aydemir, a.g.e., 2020, 469.

Tarık Zafer Tunaya'ya göre: “2 Kasım 1918 gecesi olmuştur. Üç paşa ve arkadaşlarından (Talat, Enver, Cemal Paşalarla iki eski Vali ve Polis Müdürü Bedri ve Azmi ve Dr. Bahattin Şakir, Dr. Nazım ve Dr. Rusuhi Beyler) oluşan ünlü grubuyla istimbotla bir Alınan torpidosuna binerek Karadeniz’e açılmışlardır”³⁴.

Murat Bardakçı; Enver kitabında: “Enver Paşa ve arkadaşları 1 Kasım 1918 gecesi kendilerini Kırım’a götürecek olan Alman torpidosu R-1 güvertesinde yolculuk yapmışlardır”³⁵.

Ziya Şakir Bey ise Paşalar kitabında ülkeden çıkışlarına dair herhangi bir tarih vermeyerek “Talat, Enver, Cemal Paşalarla Doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir Beyler İstanbul’da bulunan Bir Alman Torpidosuyla Odesa’ya gittiler”³⁶ şeklinde aktarmıştır.

Arif Cemil, İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları adlı kitabında: “Talat ve Enver Paşalar, Doktor Bahattin Şakir, Nazım ve Rusuhi Beyler vazifelerinin hitam bulunduğunu görerek on sene devam eden harareti bir mücadele-i siyasiden sonra memleketlerini terk ile günün birinde Kırım’a vasıl olmuşlardı”³⁷.

Ali Fethi Okyar da hatıratında İttihatçı kadronun ülke dışına çıkışlarından haberdar olduğunu “İttihat ve Terakki’nin önde gelen şahsiyetlerinin başta Talat, Enver, Cemal Paşalar olmak üzere vatanı terk edeceklerini, en elverişli şeklin arandığını, sadrazam İzzet Paşa ile Rauf, Cavid, ben biliyorduk ve bu ayrılışın görünürdeki menfiliğini tereddütsüz kabul etmekle beraber başka çareyi de bulamamanın aczi içindeydik. Savaş içinde başkumandanlık erkanıharbiye reisi Alman generali Fritz Bronsart Von Schellendorf’un tertibi ile 2-3 Kasım 1918 Cumartesi-pazar gecesi Alman U-170 deniz altısı ile başta Talat, Enver, Cemal Paşalar olduğu halde, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Bedri, Azmi, İstanbul’da toplanacağı önceden bildirilen konferansa katılmak için Maveray-ı Kafkas hükümeti namına gelen Haydar İbrahim beyler, ayrı ayrı ve küçük sandallarla Çubuklu önlerinde demirlenmiş deniz altıya gelmişler ve Karadeniz boğazından çıkarak Odesa istikametinde yol almaya başlamışlardı”³⁸.

Döneme tanıklık eden şahsiyetlerin görüşlerine dayanarak Enver Paşa ve yanındakilerin ülke dışına çıkılması daha önceden karar aldıklarını biliyoruz. Bunda,

³⁴ Tunaya, a.g.e., 1989, 567.

³⁵ Bardakçı, M. (2015). *Enver*, İstanbul, 160.

³⁶ Şakir, a.g.e., 2010, 77.

³⁷ Cemil, a.g.e., 1992, 15.

³⁸ Okyar, A.F. (1980). *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul, 251.

sadrazam İzzet Paşa olmak üzere birkaç nazırın da haberi vardı. Ülkeden çıkış tarihlerine ve kimlerin çıktığında dair bilgilere de bakıldığında 2 Kasım'ı 3 Kasım'a bağlayan gece başta Enver, Talat, Cemal Paşalar olmak üzere Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rusuhi Bey, Eski Beyrut Valisi Azmi Bey, Eski Polis Müdürü Bedri Bey Almanya'ya ait bir askeri denizaltı ile ülkeden ayrıldıkları anlaşılmaktadır.

Enver, Cemal³⁹ ve Talat⁴⁰ Paşalar ülkeden ayrılmadan önce de dönemim sadrazamı İzzet Paşa'ya birer mektup yazarak neden gitmek zorunda kaldıklarını, sebeplerini ve bir gün tekrar ülkeye dönerek hesap vereceklerini yazmışlardı.

Enver Paşa mektubunda:

“Maruzdur, Mütarekei münferide dolayısıyla, vatanımın şimdilik alacağı şekil, yakın zamanlarda bu topraklarda nafi bir iş göremeyeceğime, ayan bir alamettir. Binaenaleyh zaten mevcut olan mezuniyetim zamanında faydalı bir surette iş göreceğimi ümit ettiğim Kafkasya'ya hareket ediyorum. Bu suretle bütün hayat ve mevcudiyetimi, padişahıma hizmet etmekten mütevellit teessürüm pek büyüktür. Fakat, Kafkasya'da bir İslam istiklalinin husul bulmasına yardım edebilmek ümidi, teessürümü biraz tadil ediyor. İlerde hizmet edebilmek imkânı hasıl olunca herhalde gelip burada aynı maksatla çalışmayı tercih edeceğim. Şu

³⁹ Cemal Paşa'nın mektubu: “Uzunca bir müddet düşündükten sonra, bu aralık memleketimizden uzaklaşmayı muvafığı ihtiyat telakki ettim. Biliyorum, birçok mahrumei haya eşhas bu uzaklaşmaya başka manalar vermeğe çalışacaklar. Lakin siz, herkesten ziyade bilirsiniz ki, benim ef'al ve hareketimde kanundan, kanuni muamelattan tevakkı etmemi icap ettirecek hiçbir şey yoktur. Siyasi ve idari icraat ve ef'alimin kaffesi için birer birer cevap vermeğe, efkârı millete bunların hesabını açık alınıla edaya hazırım. Fakat bu galeyanlı zamanlarda, bulanık suda balık avlamak isteyen garazkârının ıtlığı lisan eyledikleri bu devri heyecanda bigayri hakkın duçar olabileceğim ufak bir tecavüze tahammül edemeyeceğimi zatı devletleri de takdir buyurursunuz. Memlekette, yalnız Kuvve-i Milliye'nin hâkim olduğu, mütareke şeraiti icabınca buradan uzaklaştığı zamana kadar, münasebetsiz taşkınlıklara hedef olmayacak bir mevkie çekilmeği istedim. Asker olduğum için tensibi devletleri üzerine irade-i seniye istihsal etmedikçe Avrupa'ya mezunen gitmeye salahiyettar olmadığımı bilirim. Fakat bazı mülahazat, bu tarzda istihsalı mezuniyete teşebbüs etmekten beni menetti. Zatı şevketsematı hazreti padişahi, her bir irade-i seniyelerinin en şedit mutavaatkarı olduğuma itimat buyurarak, bu hilafı usul hareketimi mazur görürler kanaatindeyim. Maahaza, badema bilfiil hizmeti askeriye ifasına kudret yap olamayacağımdan ayrıca takdim ettiğim resmi istidanamemi terviç buyurarak muamelei tekaüdiyemin ifa buyrulmasını sureti mahsusa da istirham eylerim. İstanbul'da pek kimsesiz bırakmağa mecbur olduğum evlat ve ayalimi, zatı devletlerini himaye-i necibanelerinden göreceğime itimadım kavi bulunduğunu arz eder ve kariben yine teşerrüf edebilmek ümidi ile ifayı lazıme-i veda eylerim. Bahriye Nazırı Sabıkı Birinci Ferik Ahmet Cemal”. Bayar, a.g.e., 2017, 157-158.

⁴⁰ Talat Paşa'nın Mektubu: “Memleketin bir müddet ecnebi nüfuz tesiri altında kalacağını anladım. Buna rağmen, memlekette kalmak ve millet müvacehesinde muhakeme olmak fikrindeyim. Bütün dostlarım, bunu atıye talik etmek için ısrar ettiler. Zati fahimanelerile istişare edemedim. Müşkül mevkide kalacağınızdan, çok düşündükten sonra, sarfınazar ettim. Bütün hayatı siyasimde hedefim, memlekete namuskarane ve fedakarane hizmet etmektir. Bütün servetim, Zati şahanenin ihsan ettiği otomobil esmanile, her ay arttırdığım yirmişer liradan müterakkim, bin altı yüz liralık istikrazı dahili bedelinden ve bir de dört arkadaşım ile birlikte isticar ettiğim çiftlik devri icarından hasıl olan paradan ibarettir. Bunun bir kısmını aileme terk ederek bir kısmını yanıma aldım. Bundan başka nesneye malik değilim. Millete karşı hesap vermek ve muhakeme olarak tayin edilecek vezâyı kemali cesaretle çekmek isterim. İşte, Zati fahimanelerine söz veriyorum. Memleketim, ecnebi nüfuz ve tesirinden azade kaldığı gün, ilk telgrafınıza itaat edeceğim. Baki, kemali hürmetle ellerinizden öperim. 2 Teşrinisani 334, Mehmet Talat”. Bayar, a.g.e., 2017, 155.

müşkül zamanda deruhte buyurduğunuz vazifede muvaffakiyetinizi Allahtan diler arz-ı hürmet ederim. 3 Teşrinisani 1334”⁴¹.

Enver Paşa, mektubunda açıkça mücadeleye devam edeceğini, muhakkak ülkeye tekrar döneceğini yazmıştı.

2.8. İttihatçı Önderlerin Yurdu Terk Etmelerinin Türk Basınına Yansımaları

İttihatçı önderlerin ülkeyi terk etmeleri ile ilgili Vakit, İkdam, Atı, Minber ve Sabah gazetelerine bakılarak 4 Kasım ile 9 Kasım 1918 tarihleri arasında detaylı bilgi vermişlerdir. Gazeteler İttihatçı önderlerin ülkeyi terk etmelerini firar diye nitelendirmişler ve neden firar ettiklerine dair detaylı bilgiler vermişlerdir.

Vakit gazetesi İttihatçı önderlerin yurdu terk etmelerini firar olarak nitelendirerek, Talat Paşa’nın firara katılmasının üzerinde çok durmuştur. Ayrıca gazete firar kararın daha önce alındığını, Firarilerinden şüphelenen Hükümet’in de buna engel olmak için Enver, Talat, Cemal Paşaların evlerine sıkı bir önlem aldığını da yazmıştır. Firarın 2 Kasım’ı 3 Kasım’a bağlayan gecede gerçekleştiğini de belirtmiştir. Bu firardan sonra Talat Paşa hükümetinin Divan-ı Ali’ye de sevk edildikleri belirtilmiştir.

Vakit Gazetesi 4 Kasım 1918 tarihli nüshasında: “Enver ve Cemal Paşaların Firarı Başlığında: firari haberin dün gerçekleştiğini, firarilerin Enver, Talat ve Cemal Paşalar olduğu bilgisini aktarırken, Talat Paşa’nın da firar etmesinin herkeste şaşkınlık yarattığını *“bütün hatalarına rağmen Talat Paşa hakkında muhaliflerin bir kısmında bile bir hürmet arzı mevcuttur. Sabık sadrazamı yakından tanıyanlardan hiçbiri kendisinin kaçıışı olmasına ihtimal vermemektedir. Eğer Talat Paşa fiilhakika kaçmış ise kendisini hassa dostları nazarında çok küçük düşürmüş olacaktır.”* Eski hükümet erkanın bir Alman torpidosuyla firar ettiklerini ve firar etmeden önce sadrazama birer mektup bıraktıklarını, Enver Paşa’nın mektubunda Kafkasya’ya gideceğini, Cemal Paşa’nın da İstanbul’dan ayrılmak mecburiyetinde olduğunu yazmıştır⁴².”

Vakit Gazetesi 5 Kasım 1918 tarihli nüshasında:

“Eski Hükümet Erkanının Firarı” başlığında: “Tahkikatımıza göre Enver ve Cemal Paşalar İstanbul’dan çekilip gitmeyi on beş, yirmi günden beri düşünüyorlardı. Bu maksatla defalarca her gün Saray-ı hümayuna ve her gün kabineye müracaat ederek Avrupa’ya gitmeleri için türlü türlü sebepler göstermişlerdir. Her defasında, burada kalmaları daha münasip olacağını açık bir

⁴¹ Bayar, a.g.e., 2017, 156.

⁴² Vakit, **Enver ve Cemal Paşaların Firarı**, 4 Kasım 1918, s. 1.

lisanla kendilerine taahhüt edilmiştir. Talat paşaya gelince hiçbir tarafa bu tarzda müracaatlarda bulunmadıktan başka hiçbir yere gitmeyeceğini ve hareketinin hesabını alını açık olarak vereceğini arkadaşlarına tekrar etmekteydi. Anlaşıldığına göre evvela diğer ikisi firar kararını vermişler ve Talat paşayı ancak son günde fikirlerine neşriyat etmişlerdir”⁴³.

Vakit gazetesi 5 Kasım 1918 tarihli nüshasında “Firarilerin Mektupları” başlığında Enver, Cemal ve Talat Paşaların sadrazama yazdıkları mektupların özetini vererek eleştirmiştir. “Talat Paşa mektubunda muvakkat bir zaman için İstanbul’dan ayrıldığını ve mamafih hükümetin arzu ettiği saniye de gelip hareketin hesabını vermeye hazır bulunduğunu söylüyor. Halbuki hükümetin arzu ettiği saniyenin bu saniye olduğunu ve gitmesinin hükümetçe hüsn telakki edileceğini Talat Paşa pek iyi biliyordu. Cemal Paşa haksız taarruzlara maruz bulunduğu için İstanbul’dan ayrılmaya lüzum gördüğünden, fakat barış ortamı tesis edildiğinde gelip hesap vereceğinden bahsetmiştir. En şayanı dikkat mektup Enver Paşa’ya ait olandır. Enver Paşa’nın mektubu evrak kıtaat da dört sayfalı bir mektubun kâğıdın ilk iki sahifesine büyük yazılarla yazılmış olup (maruzdur) diye başlıyor ve müşkül bir zamanda idare-i emri deruhte eden kabine hakkında muvaffakiyet teminleriyle hitam buluyor. Enver Paşa, münferit bir mütareke akdi üzerine husulü gelen vaziyetin memleketine hizmet etmesine mâni olduğunu, bir müddet için Kafkasya’ya gitmek üzere buradan ayrıldığını, fakat şimdiye kadar yaptığı gibi memleketin menfaatine çalışmak ve padişaha ve millete hizmet etmek üzere sırası gelince avdet edeceğini son derecede muntazaman bir lisanla mektubunda beyan etmektedir. Demek ki Enver Paşa Harbiye’deki suiistimallerin, her köşede yüz binlerce nefesin açlıktan ölmesine, cephelerde bil lüzum yüz binlerce insanın feda edilmesinin memleketine bir hizmet olduğuna kail buluyor ve ilerde sırası gelince bu nevi hizmetlere devam hususunda bulunuyor. Enver Paşa emin olabilir ki böyle bir (sıra) bir daha gelmeyecektir”⁴⁴.

Vakit Gazetesi 6 Kasım 1918 tarihli nüshasında “Hesaplar tasfiye olunurken kaçanlar ve Tutuklananlar” başlığında: “Firar eden Talat Paşa ile Enver Paşa ve Cemal Paşa’nın ve bunların refikasının tekrar memleketimize iadesi için hükümetçe resmen Almanya hükümeti nezdinde teşebbüsat da bulunmuş olduğunu yazmıştık. Haber aldığımıza göre hükümet kaçanların iade edilmeleri lüzumu hakkında iki noktaya istinat etmektedir. Bir kere firar edenlerin ellerinde hükümetin resmen bir pasaportu yoktur. Sanien bunlar hakkında ahiren Divan-ı Ali teşkili için teşebbüsat icra edilmiştir. Her iki nokta-i nazardan Almanya hükümetinin kendi tebaası tarafından ihzar edilen vesaitle firar etmiş olanların iadeleri icap etmektedir. Hükümetçe icra kılınan teşebbüsat üzerine firar edenlerin iadeleri kaviyyen ve addolunmuştur. Firarileri takibe gönderilen torpido kendilerine yetişmeksizin avdet etmiştir”⁴⁵.

⁴³ Vakit, **Eski Hükümet Erkanın Firarı**, 5 Kasım 1918, s. 1.

⁴⁴ Vakit, **Firarilerin Mektupları**, 5 Kasım 1918, s.1.

⁴⁵ Vakit, **Hesaplar tasfiye olunurken kaçanlar tutuklananlar**, 6 Kasım 1918, s.1

Vakit Gazetesi 7 Kasım 1918 nüshasında *Harp Kabinelerinin Divan-ı Ali'ye Sevki* başlığında Birinci Dünya Savaşında bulunan hükümetlerin Divan-ı Ali'ye sevkleri ile ilgili bir haber yapılmıştır. Haberde Enver, Talat ve Cemal Paşaların da Divan'a sevk edildiklerini yazmıştır. Söz konusu yazıda:

“Ayan-ı Mebusan encümenleri tahkikat icrasına başladılar. İki harp kabinesinin divan-ı Ali'ye sevkine dair bir taraftan divana mebus Fuat Bey'in heyet-i umumiye 'ye verdiği tahrir beşinci şubeye tevdi edilmişti, diğer taraftan ilk kabine reisi olan Said Halim Paşa da Ayan'a verdiği bir tahrir ile Divan-ı Ali'ye sevkini bizzat talep etmişti. Divan-ı Ali'ye sevk edilmeleri talep edilen Said Halim ve Talat Paşa kabinelerini azaları şunlardır:

Sadrazam: Said Halim Paşa, Talat Paşa. Şeyhülislam: Hayri Efendi, Musa Kazım Efendi. Dahiliye: Talat Bey Talat Paşa. Hariciye Halil Bey, Ahmet Nesimi Bey. Harbiye: Enver Paşa, Bahriye: Cemal Paşa. Maliye: Cavit Bey, Talat Bey, Cavit Bey. Evkaf: Hayri Efendi, Musa Kazım Efendi. Adliye: İbrahim Bey, Halil Bey. Maarif: Şükrü Bey, Şükrü- Nazım Beyler. Nafia: Mahmut Abbas Halim Paşalar, Şükrü-Nazım Beyler. Ticaret-Ziraat: Ahmet Nesimi Bey, Mustafa Şerif Bey. Posta Telgraf: Oskan Efendi-Şükrü Bey, Haşim Bey. Said Halim Paşa Kabinesi erkanından Cavit Bey, Mahmut Paşa ve Oskan Efendi, aleni harb-i mutabık istifa etmişlerdi”⁴⁶.

İkdam gazetesi de İttihatçı önderlerin bu olayını firar olarak nitelendirmiş ve Hükümetin buna nasıl engel olamadığının üzerinde durmuştur. Enver Paşa'nın üzerinde duran gazete, onu eleştiren yazılar kaleme almıştı.

İkdam Gazetesi 4 Kasım 1918 tarihli nüshasında:

“Üç Paşa Daha Kaçtı başlığı altında: “Bir, ikişer gidiyorlar. Hem de dostlarının himayeleriyle, yardımlarıyla savuşuyorlar. Bu yolcular içerisinde en acınacak olanları Bedri ve Azmi Beylermiş. Zavallılar veli nimetleri kadar açık göz değillermiş...! Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'yı mutabık Enver ve Cemal Paşalarda gittiler. Birkaç günden beri sivil elbise ile dür esvap eden Enver ve Cemal Paşalar ile sadrı sabık Talat Paşanın son günlerdeki vaziyetleri hükümetçe celbi şüphe görülmüş olacak ki kendilerinden bazı istizahta bulunmak üzere aranılmış. Telefonlarıyla muhabereleden de bir netice çıkmamış, memurlar tayin edilmiş yine bir netice yok. Gazete Dahiliye Nazırı Fethi Bey'in beyanatına yer vererek hükümeti paşaların kaçmalarına göz yummakla suçlamıştır. Sert bir dille eleştiren gazete ülkenin içinde bulunduğu durumdan sorumlu olarak paşaları görerek yazıya şöyle devam etmiştir: Şu hâlde zavallı memleketimizi baştan başa harabzade çeviren, yapmadıkları zulüm, el uzanmadık mukaddesat bırakmayan meşum idarenin erkani, böyle bir, ikişer savuşacaklar, aç, çıplak kalan milletten çaldıkları milyonları Avrupa'nın bilmem hangi noktasında ferah, fuhur yiyecekler. Biz de bu paraları ödeyeceğiz”⁴⁷.

⁴⁶ Vakit, *Harp Kabinelerinin Divan-ı Ali'ye Sevki*, 7 Kasım 1918, s. 2

⁴⁷ İkdam, *Üç Paşa Daha Kaçtı*, 4 Kasım 1918, s. 1.

İkdam Gazetesi 5 Kasım 1918 tarihli nüshasında:

“Paşalar ve Beyler Nasıl Kaçtılar başlığında Paşaların bir Alman askeri torpidosuyla kaçtıklarını ve yanlarına Bedri, Azmi Beylerinde onlarla firar ettiklerini yazmıştır. Gazete Dahiliye Nazırı Fethi Bey’in kaçmalarına engel olmadığından dolayı eleştirmiştir. Ayrıca paşaların sadrazam Ahmet İzzet Paşa’ya yazdıkları mektupların özetlerine yer vermiştir. Paşaların firarın nasıl gerçekleştiği ve Hükümetin Almanya’dan iade talepleri ile ilgili olarak: “Firarın suret vukuu hakkında dün resmi bir matbuattan malumat ita edilmiştir. Enver ve Cemal Paşalarla ve ihtimal ki bunlarla beraber Doktor Nazım, Bahattin Şakir, Bedri ve Azmi Beyler dahi cuma günü zikredilen sonra saat bir buçukla iki arasında bir Alman torpido rıhtımına rakıb dışarıya çıkmış olacaktırlar. Vatani tevlit ediniş, Alman emirinin revakı için mesai hareket bulundurulan torpidonun emri almaksızın buradan gitmiş olması ve amirliğin koruklu vapuruyla gitmek üzere tehir azimet eylesidir. Yoksa firarın bu suretle vaki olduğu muhakkak değildir. Bedri, Azmi, Bahattin Şakir ve Doktor Nazım Beyler de gayubet eyledikleri tersidleri için icra edilen teşebbüsat neticesinden anlaşılmakta olmasına nazaran bunların da firarları daire-i ihtimalde görülmektedir. Firariler polisin ve inzibat askeriyeinin taht nezaretindeki vesaitin birisinden istifade etmişlerdir. Tahkikata nazaran bir Alman mürettebatı mezkûr gece saat bir buçuğa doğru Boğaziçi’nin muhtelif noktalarına, ezcümle Enver Paşa’nın yalısını harem dairesine uğramış ve Alman otomobilleriyle gelen firarileri beraber alıp torpido mahrebine nakletmiştir. Cemal Paşa yalısından bindiği bir Alman kağıyla denizden bu mürettebata iltihak eylemiştir. Memleketimiz de halen misafir bulunan Alman vasıta bahriyesi ile memurun resmiyesinin bu işte müdahili mehaza olmasına mebni zat-ı Sami sadaret penahi Alman hususi askeri ve bahriyelerini nezdi fehmetlerine celbiyle firarların behemehâl avdet ettirilmesini talep etmiş ve hariciye nezaret celilerince de Almanya sefareti maslahatgüzarı nezdinde teşebbüsat lazıma icra kılınmıştır.”⁴⁸.

İkdam Gazetesi 6 Kasım 1918 tarihli nüshasında:

Firariler ve Kabine başlığında Enver, Cemal ve Talat Paşaların iktidardayken yaptıklarını sert bir dille eleştirerek şunları yazmıştır: “*Milyonlarca Türk’ü maktule sevk ederek, milyonlarca aileleri aç ve sefil, öksüz ve yetim süründürülerek, milyonlarca analara senelerce göz yaşları döktürerek, ahdin ve Tevfik halifesine masum ve necip Arapları dar ağaçlarında asarak, binlerce halkı suda boğdurarak, geçitler de öldürerek milleti meyus, vatani kan ve ateş içinde bırakarak kaçtılar. Vatana hürriyet halkın en pespaye güruhun kendilerine zahir edenler, çeteler teşekkül ettiler, milletin Münir gençlerinin dimağlarını kurşunlarla patlattılar, sokaklarda öldürdüler, Sultan Mehmet hamisin cülusu şenliklerini ağaçlara vatandaş asarak, İstanbul’un her köşesine ber-şecere-i akvam vücuda getirerek Habil ettiler. Masumu dövdüler, öldürdüler, dindaş demediler iplere çektiler, Osmanlı ordusunu siyasetle şaibedar ettiler, çeteciliği en cemil bir saffet yerine koydular, hovardalıktan başka bir şeye rağbet göstermediler, milletin sefaletine karşı şevk ve ahenk içinde eğlendiler. Halkı samandan ekmek verirken kendileri pastalı börek, şampanyaları içerek kumarla, zevklerle keyif sürdüler, Anadolu’nun bedbaht*

⁴⁸ İkdam, **Paşalar ve Beyler Nasıl Kaçtılar**, 5 Kasım 1918, s. 2.

evlatları toprak evlerinde yetim ve öksüz oğullarını, Serhatlarda kahraman askerlerini köy vatanı müdafaası için şehit olunurken onlar İstanbul'daki konserler de ömür sürdüler. Ve bu hareketlerini Türkleri halas etmek namına mübah göstermeye çalıştılar. Halbuki Türklüğü en ziyade mahveden onlardı. Türk hakkını, İslam halifesini parçalara hal ettiren onlardı. Onların suiistimalleri, ezdikleri, mesahaları yüzünden de ki, fikir Türkleri hudutlar da can veriyordu. Osmanlı vatanı on sene süren bu vürudu istibdattı esnasında harap oldu, vatanın her köşesinden ahlak vahinler yükseldi, son harp seneleri dirayet ve ihanete kavme addedecek fesahatlerin zuhuruna sebep oldu. Halkın evlatlarını düşman topraklarının cehennemi ağızlarına attılar, çocuklarını ve ailelerini açlıktan öldürdüler. İstanbul sokaklarının her köşesinde açlıktan ölenler bi-ruh yer serpilirken, onlar ziyafetlerden ziyafetlere dolaştılar. Vatanın muhterem evlatlarını Sarıkamışlar 'da Erzurumlar 'da kan ve ateş içinde boğdular. Nihayet ferman Osmaninin muazzam imparatorluğunu bir aşiret derecesine indirdiler, düşman ellerine ah ve billah teslim ettiler

Gazete İzzet Paşa hükümeti ile ilgili olarak da: Kabinenin bir an evvel milletin sabır ve tahammül, vaziyeti bırakılmayacağı bir istihzadır. Bu kabineden bundan fazla bir şey memul edilemez. İzzet paşa namusludur, fakat her zamana uyan bir zattır. Aynı vazifeyi Balkan esnasındaki harbiye nezaretinde ifa etmiştir. Kabinenin, birliği zat müstesna olmak üzere, diğerleri kamilen İttihat ve Terakki'nin ahzı bende kanıtıdır. Esasen tekmil kabine Talat Paşa ve avenesinin ziyade tertibidir, kaçak korkaklık, ittihadın arzularını yerine getirmek için teşkil edilmiş bir kabinesidir. Bundan sonra kabine değişse de ehemmiyet yoktur; çünkü artık vazifesi bitmiştir. Ahalinin her gün nümayiş ve içtimalarından menedilmesi cidden gariptir. Hükümet demek istiyor ki: sakın kımıldamayınız. Bizim maksadımız sizi senelerce aç ve sefil öldüren, milleti bu perişanlığa koyanları kaçırmaktayız. Biz onlara karşı kardeşlik vazifesini ifa edeceğiz. Hükümetin bu tavsiyesi ciddi olsaydı, firarilerin kaçmalarına meydan vermezdi. Vatanı kurtarmak istiyorlarsa şu iki şey yapılmalıdır: 1- bitaraf bir kabine teşkili. 2- Meclis-i Mebusanın feshi.⁴⁹

Ati gazetesi, bu olayı firar olarak nitelendirmiş ve Dahiliye Nazırı Fethi ile Polis Müdürü Nihat Beylerle birer röportaj yapmışlar ve bu firar olayı ile ilgili malumat toplamışlardır. Firar olayının Alman askerleri aracılığıyla gerçekleşmesinden dolayı da Hükümetin Alman sefaretine bir protesto yazısı gönderdiğini de yazmıştır.

Ati Gazetesi İttihatçı önderlerin yurdu terk etmeleriyle ilgili ilk haberini 4 Kasım 1918 tarihinde:

Talat, Enver, Cemal Paşaların firarları başlığı altında yer vermiştir. Başlıkta Fethi Bey ve Polis müdürü Nihat Bey ile yaptıkları röportaja yer vererek: "Dün Talat, Enver ve Cemal Paşalarında firar ettiğini haber aldık. Hemen muharrirlerimizden birini dahiliye nazırı Fethi Beyin nezdine azimle bulunduk. Dahiliye nazırı muharririmize aynen şu cevabı vermişlerdir: bu üç zatı biz de arıyoruz; fakat bulamıyoruz. İhtimale nazaran bunlarda firar etmiştir. Mamefih İstanbul muhafızlığı, polis müdüriyetinden henüz bu babda bir rapor almadım.

⁴⁹ İkdâm, **Firariler ve Kabine**, 6 Kasım 1918, s. 2.

Fakat Almanya ve Avusturya hükümetleri nezdinde bu husus için daha evvelden teşebbüsatta bulunduğumuzdan orada rui kabul göremeyeceklerdir. Bunlar kendi elleriyle kendilerini kuyuya atmış oluyorlar. Bundan sonra muharririmiz polis müdüriyetine müracaat etmiştir. Polis müdür umumisi Nihat Bey de aynen dahiliye nazırının dediği gibi henüz kati bir malumat yok ki söyleyebilelim. Cevabını vermiştir. Bunun üzerine Enver Paşanın Ortaköy'deki sahil hanesine telefonla müracaat ettik ne kendi hususi telefonundan ne de yaverleri dair ulaşamamıştır. Cemal paşa hakkındaki tahkikatımıza nazaran paşa iki gündür İstanbul'dan gayub olmuş ve Boyacı köydeki ikametgahına uğramamıştır. Paşanın ikametgahı civarında bulunan hane sahiplerinden ikisiyle muharririmiz görüşmüş ve paşanın cuma günü hanesinden çıktığını ve bir daha katiyen gözükmediğini öğrenmiştir. Cemal paşanın Yeniköy'deki evine telefon ettik, karşımıza bir kadın çıktı:

-paşa hazretleri oradalar mı?

- Hayır, siz kimsiniz efendim? Arzu ederseniz yaveriyle konuşunuz.

-hay, hay efendim. Biraz bekledik yaver geldi.

-Paşa hazretleri neredeler? İki gecedir gözükmediler. Kendisini mutlaka görmek istiyorum, nerededir acaba?

- bir iki gecedir gayubetlerine nazaran gelmezler artık.

- Ne demek efendim?

- canım, anlamadınız mı?

Bu itiraf karşısında: anlaşıldı, anlaşıldı. Dedik. Ve telefonu kapattık”⁵⁰. Bu bilgileri paylaşılarak hükümet yetkililerini ve polis müdürlüğünü ihmalkarlıkla suçlamıştır.

Ati Gazetesi 6 Kasım 1918 tarihli nüshasında *Firariler Hakkında* başlığında:

“Firariler hakkında hükümet mahallinden aldığımız malumata göre, bunlar şehrimizden Alman memurları ve Alman vesaiti le kaçırılmış olduklarından bu da amir dahiliyemize müdahale demek olduğundan keyfiyet perestişti ve merkurmelerin memleketimize iadelerini talebiyle Almanya hükümeti nezdinde teşebbüsat ciddiye ve müzare de bulunmuştur. Binaen aliye derdest ve celp edilmeleri kuvven mamuldür. Zaten mumaiylehim için bir mahal firar da yoktur. Eğer firarilerin ellerinde hükümetin pasaportu bulunsaydı Almanya bunların iadesinden belki imtina ederdi. Bir de bunların bazılarının Divan-ı Ali'ye sevkleri için teşebbüsatta bulunmuş, bazılarının aleyhinde de şikayetler ve tahkikatlar icra edilmiş olmakla memleketimize iadelerini talep için elyevm hükümetin elinde delil kafiye ve hukuk mesnetleri vardır”⁵¹.

Ati Gazetesi, 7 Kasım 1918 tarihli nüshasında:

Firarilerden Kim Mesuldür? Başlığında: “Bu firarilerden doğrudan doğruya ne muhafızlık dairesi ne de polis müdüriyeti umumiyesi mesuldür. Firar edenlerle edeceklerden ancak karargâh umumisi istihbarat şubesi mesul tutulmalıdır. Çünkü İstanbul'dan hareketle bahri siyaha gidecek bilumum gemiler karargâhı umumi istihbarat şubesine merbut pasaport merkezi emrinde bulunan liman ve bahri siyah boğazı kontrol şubeleri memurlarınca tamamıyla tahrir edilmeden bunların ne azimet ve ne de avdetlerine müsaade olunmamaktadır. Yalnız

⁵⁰ Ati, **Talat, Enver, Cemal Paşaların Firarları**, 4 Kasım 1918, s. 1.

⁵¹ Ati, **Firariler Hakkında**, 6 Kasım 1918, s.1.

evvelce Almanya ile müttefik olduğumuz zamanlarda bu memurların harp bendelerini hamil sefine hüviyetini tahrirle salahiyettar olmadıklarına dair eski bir karar vardı. Mezkûr memurlar bu karara halen her nedense riayet ettiklerinden firarilerin hatta yaverleriyle uşaklarıyla birlikte böyle Alman harbi bandırası altında kaçabilmelerine güzel bir tarik mevcut demektir. Bugün hükümet mütareke akdetmiş, o ittifak falan bitmiş bulunduğu cihetle artık o kararı ilga etmeli ve sefain tahriri memur zevat harbi bandırasını havi sefain de tahrir edebilmelidir. Aksi halde firarların önü alınamaz”⁵²

Minber Gazetesi İttihatçı önderlerin yurdu terk etmeleri ile ilgili 6 Kasım 1918 tarihli nüshasında:

Kaçmışlar! Başlığında paşaları sert bir dille eleştirerek şunları yazmıştır: “Kaçmışlar, tahakkuk ediyor, kimden ve nereye? Adaletten şüphe etmek, kendi milletinden, memleketinden şüphe etmek bu, bir insanın nefsinden şüphe etmesine müdahildir. Mahkeme var, kanun var, tarih var ve bunların hepsinin fevkalade Allah varken kimden ve nereye kaçarlarsın? Vicdanlarını pak, alınları açık, muhatı olsalar da mücahit olduklarını her zaman iddia ederlerdi. Neden korktular? Padişaha ve hükümet intikam siyasetinden münferit, ümit yalnız adaletin tecelliatına muntazır, ortada idare-i kanuniye hâkime mai ihtilal yok, anarşi yok ki bu garip firar için bir mazeret tasvir olunabilsin. Fakat bu suretle beyhude nefes tüketmeyelim zaman herkesin mahiyetini gösterdi ve gösterir. Her halde canları için bahis yoktur. Aynı ilmfer? Memleket kabusundan kurtuldu. Mecnun veya cani halk içinde daima mazurdur. Çare bir yanın zannedene, birinin safahattaysa aslıdır. Fakat bunlar ittihat ederlerse yapacak bir şey kalmaz. Hayatta bulundukça bunlar er geç yine layık oldukları mevkilere takılırlar. Bundan şüphe etmeyelim. Lakin dersi ibret almaya bir mâni yoktur. Bütün nefret ve istikrahımızı bir tarafa bırakarak bu dersten istifade edebiliriz. (Başkasını aldatmak kendini aldatmaktan başka bir şey değildir.) şu elim kıssadan bu selim hassayı çıkaran aldanmaz”⁵³.

Sabah Gazetesi bu firari olayına geniş yer vererek, nasıl firar ettiklerini ve kimlerin firar ettiklerine dair bilgi vermiştir. Ayrıca, İttihatçı önderlerle ilgili de eleştiri yazıları yazmıştır.

Sabah Gazetesi İttihatçı önderlerin yurdu terk etmeleri ile ilgili ilk haberini 4 Kasım 1918 tarihli nüshasında *Kaçan Kaçana* başlığında Paşaların, İstanbul’da bulunan Alman askerlerin tertip ettikleri bir Rus gemisiyle Odesa’ya kaçtıkları bilgisi verilmiştir. Nasıl kaçtıklarıyla ilgili olarak da:

“Nasıl ve ne suretle kaçmışlar?

Firar kararı tayin ve sadrazam Paşaya gönderilmesi kararlaştırılan atfettikleri mektubun müsveddesi de tertip olunduktan sonra cuma akşamı firara karar vermişlerdir. Bu maksat için bir Rus istimbote icar ve hazırlanmışlardır. Cuma günü akşamı, bütün esbap firara niyetlenmiş bulunuyorlardı. Karanlık çökünce,

⁵² Atı, **Firarilerden Kim Mesuldür**, 7 Kasım 1918, s.2.

⁵³ Minber, **Kaçmışlar**, 6 Kasım 1918, s. 1.

kendileri tanımamak için tebdil kıyafet etmişler ve muhtelif yollarda bir mahal mücahvelde kendilerine muntazır olan Rus istimbotuna reakeb olmuşlar ve boğazdan dışarıya çıkmışlardır. Rus istimbotu, kendilerini Odesa'ya götürecek ve oradan da Almanya'ya geçirecektir.

Alman askerlerinin vapuruna nümayiş

Alman askerlerine hasıl olarak hareket eden bir Alman vapuru dün Kuruçeşme'deki Enver Paşa'nın yalısı önünde geçerken üç defa durmuş ve içindeki Alman askerleri de üç defa (hurra) diye bağırılmışlardır.

Talat Paşa'nın Evinde ne söylüyorlar

Talat Paşa'nın nerede bulunduğunu anlamak için dün memurunun zabıttan bazıları, Ayasofya Cami karşısındaki evine müracaat etmişlerdir. Fakat evdeki hizmetçiler, paşanın cuma günü Florya civarındaki çiftliğine azimet edildiğini söylemişlerdir. Bu iddianın asıl esası olduğunu söyleyebilmek lüzum bu kadar sanırız. Şimdilik bu hadisat firar hakkında kararlarımıza verebileceğimiz muvafık malumat bundan ibarettir"⁵⁴.

5 Kasım 1918 tarihli Sabah gazetesinde:

Bakınız Kimlere Tapıyordunuz başlığı altında Enver ve Cemal Paşaları sert bir dille eleştirerek harp zamanındaki siyasetlerine yer vermiştir. Söz konusu yazını özetli: “İnkılabın dimağı, ordunun ruhu, Suriye'nin katli mensubu, hürriyet kahramanı, hakikat mücahidi, daha neler neler fakat hep birdenbire yan kesici, bir ruhani gibi usulca sıvıştılar, kaçtılar, gittiler. Gittiler fakat bu tapusuz mülkü, yüz elli milleti kimsesiz, yetim bıraktılar. Fakat vakit kalmadı, itilaf donanmaları yarın ever gün Çanakkale boğazından giriyorlar, Karadeniz Boğazları da muhafaza altına alıyor. O kahramanlar pek hassasiyetleri, kahramanlığı bütün hesabıyla, kâtibi yaptılar, öyle fırladağa gelenler. Cemiyet der, hürriyet der, inkılap der, İttihat ve Terakki'nin ekseriyetini ele alır; ordusunu, ihtilallerini sebebiyle bütün bu kargaşalıktan istifade ile mevki riyaseti, hükümete geçer. Nazır olurlar, sadrazam olurlar. Fakat bu asırda idare-i devlet çocuk oyuncağı değil, o kâhin yeni de teceddüt, terakki, Türklük, ittihadı diye nezarette, sadarete bu asrın idarenin de vücudunda sığmaz çeteleri, cinayetleri tertip eder, yad ederler. Delalet eyler, işte memleketi böyle oradan ortaya uğratarak bırakır, atar. Hakikaten ezansız bir halkız! Devri sabıkta leylekten dağa kaçmış, nasıl, neye kaçmış bilmediğimiz bu köylü bilsen de ne ehemmiyeti var. İşte dağa kaçmış bir yüzbaşı, şımarık, bir genç hürriyet kahramanı sıfatıyla başımıza bela kesilir. Trablusgarp'ı İtalyanlardan ister de dayatma yeltenir, sinsilerin yanına kapağı atar, birçok gürültüler, patırtılar, şaklabanlıklar, fakat netice de devletin, milletin hesapsız paralarını o uğurda heba ettikten sonra hiçbir işi görmeden döner, gelir çünkü İtalyanlar Trablus'ta, Bingazi'ye de büsbütün yerleşirler, yerleştiklerini biz (Uşi) muahedesiyle tasdik ettirirler. Almanya imparatoru, o çılgınların ser tacıydı. Alttan alta harbi umumiye hazırlıyor. Tasarlıyordu, bu endişe ile Türkleri de daire-i ittifakına almak, istediği gibi oynatmak çarelerini arıyordu. Asya da boğazlara hâkim olur, mahsuslarına parlak bir oyun oynardı. Ama bu oyunda saltanat-ı Osmaniye batırmış, orasını, batısını! Enver ki Almanların bütün bu dolaplarına alet oluyor, elbisesiz, hayasız, arkadaşlarını kolayca kandırır. Almanya sefareti kesenin ağzını bir parça bol açar, yalnız bu hükümet adamlarına değil, matbuata varıncaya kadar her tarafa markları saçar. Bize de

⁵⁴ Sabah, **Kaçan Kaçana**, 4 Kasım 1918, s. 1.

harbi-i umumi hülyasına soyuna soyuna tepe aşağı atarlar. Netice de inhalimiz muhakkak idi. Fakat yaşasın Enver! Milleti bu uçuruma, bu tehlikeye göz göre göre sevk eden odur. Güya bir iş görecektiği gibi Erzurum cephesine gider. Ordumuzu muhtevan bir taarruza sevk eyler, Sarıkamış ve Kara urgan hezimetlerine sebep haz olduktan sonra İstanbul'a dönen hep odur, yaşasın Enver! Enver de yaşadı, hem de ne yaşayış yaşadı, çiftlikler, saraylar, debdebeler, azimetler hep ona mahsus, ona has idi.

Çanakale de binlerce, yüzlerce vatan yavruları şehit oldular. Fakat ne bahsi var. O kahraman hürriyetimiz sağ olsun. Hasılı, Irak gitti, Hicaz gitti. Filistin, Suriye, hep gitti. Lakin Enver yaşadı. Yok cidden kafasız, dal taban bir hakız! Allahtan, peygamberden korkamayarak, padişahın bile utanmayarak en büyük adamlarımızın kalemiyle selimi evvel güne çıkardığımız şaklaban Cemal'e mehaza pare şevketiyle, bu havan yağmadan çanak yalamak kaygusuyla ne derece tapındık. Herif mahmurluğu, yüzüzlüğü o emri tabiyeye götürdü ki bir serdar azim debdebesiyle Sina cephesine giderken Haydar Paşa istasyonunda cakalar içinde irade eylediği ateşini bir hatibinin hatimesinde: (ya Mısır fatihi olarak dönerim yahut yine bu mevkide yine böyle alayla cezamı karşılırsınız) demişti. Mısır fatihi etmek şöyle dursun, bu serdar acaba bütün Suriye'yi madden ve maneviden verdi, lakin ne vicdanından ne de bu halkından utanmadan göğsünü gere gere payitahta döndü. Kalkan bahriye nezaretine kâmil azimetle, debdebe alıkoyuyordu, hakikaten bu mülkü, bu milleti ihya etmiş gibi daima takınmaktan geri kalmadığı o sahte duru, okuru vakarı elden bırakmadı”⁵⁵.

Sabah Gazetesi 5 Kasım 1918 tarihli sayısında *Nasıl Kaçtılar?* Başlığında Paşaların Ukrayna bayraklı bir gemiyle yanlarında yaklaşık elli kişinin bulunduğunu aktararak İstanbul'daki Alman askerleri sayesinde kaçtıklarını aktarmıştır. Ayrıca Enver Paşa'nın Kafkasya'da olan kardeşi Nuri Paşa'ya gönderdiği para ile ilgili olarak:

“Enver Paşa'nın biraderine gönderdiği paraları hükümetçe müsaade olundu. Enver Paşa'nın istifasından bir müddetten evvel Kafkasya'daki biraderi Nuri Paşa'ya bir fikri mahsusuyla yedi yüz bin lira gönderir. Ahval-i hazıraya göre böyle katlı bir meblağın iradeyi irsaline hiç lüzum yoktu, fakat maksat başkaydı. Bu firardan sonra anlaşılmıştır. Bu hüsnü meblağ bu para Nuri Paşanın eline geçmez, hükümet-i seniye hadiseden haber alır meblağ her kimin istitradı için lazım gelen teşebbüse girmiştir. Yedi yüz bin liranın kurtulması muhakkaktır”⁵⁶.

Sabah Gazetesinin 7 Kasım 1918 tarihli sayısında:

Sadrazam Paşa ve Firariler başlığında: “Sadrazam Paşa firarilerin iadesini talep etmiştir. Sadrazam doğrudan doğruya Alman sefaretine müracaat etmiş ve Almanya'nın firarileri salahiyet ettiğinden şikâyet etmiş, iadelerini istemiş ve demiş ki İngilizlerle mütareke ederken Almanların şerefini, menfaatlerini son derece muhafaza ettiğimiz halde böyle bir muamele layık mıdır? Hukuk-u Osmaniye ve mertebe ayak altına alınır mı? Firarlarından haber yok- Enver Paşanın babası nerede? – Enver Paşa Kafkasya'ya gidecek mi? Firari Talat, Enver, Cemal Paşalarıyla diğer refikalarının nereye gitmiş oldukları hakkında

⁵⁵ Sabah, **Bakınız Kimlere Tapıyordunuz**, 5 Kasım 1918, s. 1.

⁵⁶ Sabah, **Nasıl Kaçtılar**, 5 Kasım 1918, s. 2.

henüz kati hiçbir haber alınamamıştır. Mamafih Enver'in Azerbaycan'a giderek orada bir hükümet tesis etmek niyetinde bulunduğu hakkındaki haberleri teyit eden bazı delil vardır. Ezcümle evdeki babası Ahmet (paşa)nın sabık kabinenin sevkياتından birkaç gün evvel İstanbul'dan savuşturarak Batum tarikiyle Bakü'ye gitmiş olması Enver Paşanın hakikaten Kafkasya'ya gitmek niyetinde bulunduğunu gösterir. Binaen aliye Enver Paşanın bu illetini hüküm bırakması için şimdiden tedabir lazıma tavsil etmelidir"⁵⁷.

Dönemin gazetelerine bakıldığında İttihatçı önderlerin ülkeyi terk etme kararını daha önce verdikleri anlaşılmaktadır. İstanbul'da bulunan Alman askerlerinin yardımlarıyla bu olay gerçekleşmiştir. Ayrıca hükümet hem Topal İsmail Hakkı Paşa'nın firarını önlemek hem de halkın İttihatçı önderlere karşı öfkelerinden dolayı bu önderleri korumak maksadıyla evlerini sıkı denetim altına almıştır. Gazeteler, sıkı denetim altına alınmalarına rağmen firarın nasıl gerçekleştiği üzerinde sık sık durarak Ahmet İzzet Paşa Hükümetini eleştirmişlerdir. Hükümetin bu firari olayına göz yumduğunu, firardan haberdar olduğunu detaylı bir şekilde eleştirmişlerdir. Üç Paşanın da mektuplarına yer veren gazeteler, Enver Paşa'nın Kafkasya'ya gideceğini ve orada bir İslam Hükümeti kurma girişimlerinde bulunacağını da yazmıştır. Ayrıca Enver Paşa aleyhinde sürekli olarak bir dava açıldığı, Kafkasya'da bulunan kardeşi Nuri Paşa'ya büyük bir meblağ para gönderdiği hakkında da yazılar yazmışlardır.

Gazetelere göre Enver, Talat, Cemal Paşalar, Bedri ve Azmi Beyler, Doktor Nazım ile Bahattin Şakir Beyler, ülkeyi 2 Kasım'ı 3 Kasım'a bağlayan gece de bir Alman harp gemisiyle kıyafetlerini değiştirerek, terk etmişlerdir. Karadeniz Boğazından geçerek Kırım'a gitmişlerdir.

2.9. İttihatçı Önderlerin Ülkeyi Terk Etmeleri Karşısında Hükümetin Aldığı Tedbirler

İttihat ve Terakki önderlerin ülkeyi terk etmeleri hükümeti zor bir duruma düşürdü. Ülkeyi terk etmeleri ile ilgili gazete haberleri 4 Kasım 1918 tarihinde çıkmaya başlamıştı. Gazetelere göre Dahiliye Nazırı Fethi Bey İttihatçı önderlerin yurdu terk ettiklerini doğruluyordu. Ati gazetesi 5 Kasım 1918 tarihinde İstanbul Muhafızı Ahmet Fevzi Paşa ile yaptığı görüşmede o da bu olayı doğruluyordu. Ati gazetesinin sorularını cevaplayan Ahmet Fevzi Paşa, sıkı denetimlere rağmen denetimden sorumlu olan memurların ihmalkârlıklarından dolayı bu olayın gerçekleştiğini söylemişti. Gazeteler

⁵⁷ Sabah, **Sadrazam Paşa ve Firariler**, 7 Kasım 1918, s. 1.

sürekli hükümeti eleştiren yazılar yazmakta ve bu olaya göz yumduklarını ısrarla yazmaktaydılar. Bu olaylar çerçevesinde hükümet, İttihatçı önderlerin kaçmalarına yardımcı olduğu düşünülen Almanya ve Avusturya hükümetlerinden İttihatçı önderlerin iadesini talep etti. İzzet Paşa hükümeti “ 5 Kasım 1918 tarihinde Berlin Büyükelçisi olan Rifat Paşa’ya gönderdiği telgrafta: bu telgrafı Almanya Başbakanına verilmesini, Talat, Enver ve Cemal Paşaların Alman erkanıyla ülkeden kaçtıklarını ve yanlarında büyük miktarda paralar götürdüklerini, ayrıca General Hans von Seckt’nin Genel Karargâhtan önemli dosyaları alarak kaçtıklarını yazarak, bu durumun hükümeti zor duruma koyduğunu ayrıca ülke de halen bulunan Alman sivil ve askerlerinin de zor durumda bırakıldığını, bu paşaların iade edilmeleri ve bu paşaları hiçbir şekilde İtilaf devletlerine teslim edilmeyeceklerinin de teminatını eklemiştir”⁵⁸.

Sadrazam İzzet Paşa’nın bu telgrafına karşılık Rifat Paşa “20 Kasım’da gönderdiği telgrafta Dışişleri Bakanlığına başvurduğunu bildirir ve şunları ekler: İttihatçı önderlerin Almanya’da saklanmalarına fırsat verilmemesi için iki devlet arasında imzalanan İdare-i Mücrimin anlaşmasına dayanarak iade edilmelerini, Almanya’da bulunan konsoloslarımızı da bu firarilere hiçbir şekilde pasaport verilmemesini de ilettiğini yazmıştır”⁵⁹.

Alman Hükümeti, İzzet Paşa’nın ve Rifat Bey’in girişimlerine 22 Kasım 1918 tarihinde karşılık verir. Rifat Bey Alman Hükümetinin cevabını 25 Kasım’da İstanbul’a bildirir. Alman Hükümetinin cevabı şu şekilde olmuştur: “Suçluları geri verme anlaşmasının yedinci maddesi Cemal, Bedri, Nazım, Azmi ve Bahattin Şakir için uygulamaya razıyız. Enver Almanya’da değildir. Talat Paşa’yı ise iade etmeyeceklerini, çünkü Talat vahşet eylemlerini kışkırtacak ve teşvik edecek bir kimse değildir. Para çalması da imkânsız. Aldı ise siyasi maksada sarf için almıştır”⁶⁰.

Almanya Hükümeti, İzzet Paşa hükümetinden sonra kurulan Tevfik Paşa ve Damat Ferit Paşa’nın iade taleplerini de çevirerek Talat Paşayı iade etme konusunu kesin bir şekilde reddetmiştir. “Ayrıca Alman Hükümeti firariler hakkında suçlu olduklarını tespit eden gerekli evrakları istemiş, istenilen evraklar zamanında Alman hükümetine

⁵⁸ Bayur, a.g.e., 1991, 780-781.

⁵⁹ Bayur, a.g.e., 1991, 781.

⁶⁰ Bayur, a.g.e., 1991,782.

gönderilmemesi ve Alman hükümetinin de isteksiz tavırlarından dolayı Osmanlı Devleti'nin iade talepleri neticesiz kalmıştır”⁶¹.

Gazetelerden alınan bilgiler doğrultusunda: Osmanlı Hükümeti, ittihatçı önderlerin yurdu terk etmelerinden sonra sıkı tedbirler almaya başladı. Halen yurt içinde bulunan ve kaçma ihtimalleri olan bazı İttihatçı sivil ve askerler göz altına alındılar. Bu doğrultuda Diyarbakır Valiliği görevinde bulunmuş olan Dr. Reşit Bey, eski İaşe Nazırı Kemal Bey, Vehip Paşa İstanbul'da sıkı tedbirler altında göz altına alındılar. Ayrıca Kafkasya'da bulunan Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa da İstanbul'a çağırılarak göz hapsine alındı.

İttihatçı önderlerin yurdu terk etmelerinden hemen sonra hem basında hem de mecliste ittihatçılara karşı ağır eleştiriler başlamıştı. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti İttihatçı kadronun yurt dışına çıkmasını engellemediği için ağır eleştiriler almaktaydı. Bu eleştirilerin çoğu Mebusan Meclisindeki gayrimüslim mebuslardan geliyordu. “Aydın Mebusu Emanuelidi Efendi ve iki Rum arkadaşının hükümet-i sabıkanın cezalandırılmasını isteyen önerisi görüşülmüştür. Rum mebuslar, aynı zamanda Ermeni millete ve Arap kavm-i necibine karşı İttihatçıların reva gördükleri zulmün cezasız kalmamasını öneriyorlardı. Yine, Rum mebuslar, Başkanlık Divanı'nın İttihatçılığını ileri sürerek yenilenmesini önermişlerdir. Ve yine Rum mebuslardan Karahisarışarki Mebusu Yanko Efendi ile arkadaşları, Ayvalık yöresindeki Rumların sürülmesine karışmış olan Liman von Sanders Paşa hakkında hükümetin tutumunu sormuşlardır. Daha sonra, Çatalca Mebusu Türkididis ve Tekirdağ Mebusu Ternistokli Efkalidis Efendiler Edirne vilayeti ve Çatalca sancağı Rumlarının tehciri hakkında bir soru önergesi vermişlerdir”⁶². Özellikle gayrimüslim mebusların hararetli tartışmaları bir milliyetçilik davasına dönüşmüştür. Bu mebuslara karşılık Türk mebuslar karşılık vermişlerdir.

“Hıristiyan mebuslara karşı duran Türk ve aslında İttihatçı mebuslar' da paşaların yurdu terk etmelerinden sonra, İttihat ve Terakki'den umutlarını kesmişlerdi. “Özellikle, Teceddüt Fırkası kurulduktan sonra, ayrılmalar ve küçük gruplaşmalar artmıştır. Onlar da harp mesullerinin bulunmasını ve cezalandırılmasını istemişlerdir. Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey ve arkadaşları ilk olarak verdikleri önerge ile

⁶¹ Kocaoğlu, a.g.e., 2006, 76.

⁶² Tunaya, a.g.e., 1989, s. 547.

Harbi Umumi ‘ye girişimizin dayandığı belgelerin incelenmesi için on beş mebusan oluşan bir tahkik heyeti kurulmasını istemişlerdir. Önerge üç oy farkla kabul edilmiştir”⁶³.

Mebusan Meclisinde bu tartışmaların yanında Ahmet İzzet Paşa Hükümeti de eleştiriliyordu. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti bir geçiş hükümetiydi. Mütarekenin imzalanması için kurulmuştu. Bu görevini yerine getirdiği için artık bu hükümetle yola devam edilmeyecekti.

2.9.1. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti’nin İstifası

İttihatçı önderlerin ülkeyi terk etmelerinden sonra İzzet Paşa hükümetine olan eleştiriler daha da artmıştı. Özellikle Cavid Bey’in, Hayri Bey ve Fethi Bey’in hükümette görev almaları bu eleştirileri arttırmıştı. Sultan Vahdeddin, Talat Paşa’nın istifasından sonra İzzet Paşa’yı istememiş Tefvik Paşa’yı tercih etmişti. Fakat Tefvik Paşanın bir hafta içinde hükümetini kuramaması üzerine bu görev İzzet Paşa’ya verilmişti. Mütareke imzalandıktan sonra padişah İzzet Paşa’nın görevde kalmasını istemiyordu. Bazı nazırlar hakkında davaların açılması da bu hükümetin görevde kalmasını zorlaştırıyordu.

Nitekim gazeteler 10 Kasım 1918 tarihinde İzzet Paşa’nın istifa ettiğini, yerine Tefvik Paşa olacağını yazmaya başlamışlardı. Atı gazetesi 10 Kasım tarihli sayısında İzzet Paşanın istifasını şu satırlarla duyurmuştur:

“İstihbaratımıza nazaran bazı meselelerden dolayı İzzet Paşa kabinesi istifasını şahaneye takdim etmiş ve mesele kanun-i esasinin tefsirine mütedair bulunduğundan dün meclis-i ayan, kanun-i esasinin ol babdaki madde-i mahsusi mucibince bir celse-i hafiye akdetmiştir. Makam celil sadaret azimeye ayandan Londra sefiri kebiri esabetlü devletlü Tefvik Paşa hazretleri tayin bulunmuştur. Kabine Erkanı: Geç vakit aldığımız malumata göre Tefvik Paşa hazretleri dün gece refika-i mesaisinin intihaliyle meşgul olmuştur. Ayandan Çürüksulu Mahmut Paşa Harbiye, Abda Paşa Bahriye, Ömer İzzettin Bey de dahiliye nezaretini kabul eyledikleri temin olunmaktadır. Abdurrahman Bey de maliye nezaretine tayini muhakkak nazarıyla bakılmaktadır. Kabine bugün suret-i kaideye teşkil edilecektir”⁶⁴.

Vakit gazetesi 10 Kasım 1918 tarihli nüshasında İzzet Paşa Hükümetinin neden istifa ettiğine dair bir yazı yayınlamıştır. Yazı İzzet Paşa kabinesinde bulunan İttihatçı ve Harp kabinelerinde görev alan Cavid Bey ile Hayri Efendinin istifalarının kabul

⁶³ Tunaya, a.g.e., 1989, 548.

⁶⁴ Atı, **Kabinenin İstifası**, 10 Kasım 1918, s. 1.

edilmemesini, Dahiliye Nazırı Fethi Bey'in görev süresince çok dikkatli davrandığını, bazı valilerin yerlerini değiştirseydi görevde olmasında bir sakınca olmadığına fakat bunu yapmadığını yazmıştı. Söz konusu yazı şu şekildedir:

“İzzet Paşa Kabinesinde Maliye Nazırı bulunan Cavid Bey ve Adliye Nazırı Hayri Efendi, evvelce harp kabinelerinde de nezaret mevkilerinde bulunduklarından son zamanlarda birçok tenkitlere maruz kalmışlardır. Bu tetkikat hasebiyle Cavid Bey ve Hayri Efendi birkaç defa istifaya teşebbüs ettikleri halde İzzet Paşa bu istifaları kabul etmemiş ve birlikte çalışmaya devam etmelerini kendilerinden rica etmişti. Fikrimizce bu kadar ısrar doğru bir şey değildi. Divan-ı aliye sevk eyleyecek harp kabineleri azasından bulunan iki zatın kabine de bulunması, kendilerinin şahsı meziyetleri ne kadar büyük olursa olsun, hükümete hücum etmek isteyenler için İzzet Paşa kabinesi bu iki arkadaşını feda etmeye razı olsaydı itaatkâr ve gayrı başlı bir kanun hükümeti sıfatıyla memlekete pek müşkül dakikalarda istediği ve memleketin hala muhtaç bulunduğu hizmetleri ifaya devam edebilecekti. Şurasını da itiraf etmek lazımdır ki kabinenin en zayıf noktası dahiliye nazırı Fethi Beydir. Fethi Bey pek kıymetli bir rical hükümet olabilir. Fakat dahiliye nazırı sıfatıyla tebliğ etmiş hiçbir fikri küstürmedi ve azim ve katiyetiyle hareket edilmesi lazım gelen yerler de zayıf ve tereddütlü hareket etti. Fethi Bey nezarete gelir gelmez sui ahval herkesçe maruf olan beş on valiyi vesaire bazı rüesayı idareyi derhal değiştirseydi ve esaslı bir tasfiye taraftarı olduğunu ilk icraatıyla ispat etseydi kabine efkârı umumiye nazarında daha kuvvetli bir mevkide bulunurdu⁶⁵.

İkdam Gazetesi de İzzet Paşa'nın istifasından sonra oluşturulan yeni hükümet hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Tevfik Paşa kabineyi teşkile memur: yeni kabinenin teşkili taraf şehriyardan sadrı sabık ayandan Londra sefiri Tevfik Paşaya tevdi edilmiştir. Müşarileyh bu vazifeyi kabul ve deruhte ederek hemen refikasını intihaba başlamıştır. Gece geç vakitte kadar alınan malumata göre Harbiye Nezareti ayandan Çürüksulu Mahmut Paşa'ya, Bahriye Nezareti Müşir Abda Paşaya, Dahiliye Nezareti esbak Van Valisi İzzettin Beye, Maliye Nezareti nazırı esbak Abdurrahman Beye teklif ve müşarileyhim tarafından kabul edilmiştir. Nafia Nazırı Ziya Paşa ile İlaş Nazırı Celil Muhtar Beylerin ve Şurayı Devlet reisi Reşit Akif Paşa'nın yeni kabine de dahi kalacakları söyleniyor. Diğer nezaretler hakkında henüz malumat yoktur. Mamafih Tevfik Paşanın bugün akşama kadar kabineyi teşkiline muvafık olacağı kuvven ümit edilmektedir. Tevfik Paşanın Hariciye Nezaretini bizzat deruhte edeceği dahi müşfik bir münşeattan işitilmiştir”⁶⁶.

Tevfik Paşa Hükümeti, yurttaki kalan İttihatçılara karşı çok sıkı tedbirler almış, çoğunu göz altına almaya başlamıştı. Yeni hükümette ittihatçılar yer almasa da halen Meclis-i Mebusan 'da ittihatçılar ağırlıktaydı. Uzun bir süredir de gazeteler sürekli olarak

⁶⁵ Vakıf, **İzzet Paşa Kabinesinin İstifası**, 10 Kasım 1918 s. 1.

⁶⁶ İkdam, **İzzet Paşa Kabinesinin İstifası**, 10 Kasım 1918, s. 1.

meclisin feshedilmesi gerektiği ile ilgili haberler yapmaktaydı ki nitekim Meclis-i Mebusan 21 Aralık 1918 tarihinde feshedilmiştir.

2.9.2. Meclis-i Mebusan'ın Feshi

Tevfik Paşa Hükümeti tarafından İttihatçı önderlerin savaş zamanında izledikleri siyasetleri araştırmak ve onları cezalandırmak üzere yaklaşık 10 heyet teşkil edilmişti. İttihatçı önderlerin cezalandırılmasını en çok isteyen Rum, Ermeni mebuslardı.

İttihatçılar, hükümette yer almamasına rağmen ve Meclis-i Mebusan 'da onlara muhalif olan mebuslar olmasına rağmen mecliste büyük çoğunluğu oluşturmaktaydı. Tevfik Paşa hükümetinin tekrar güven oylamasına gidilmesini, hükümetin yürüttüğü siyasete karşı çıkmalarından dolayı hem Tevfik Paşa hem de Padişah tarafından Meclis-i Mebusan bir ittihatçı yuvası olarak görülmekteydi.

Bunların yanı sıra Celal Bayar'ın aktardığına göre; “Teceddüt Fırkası ve Terakkiperver Avam Partisinden mebusların birleşerek Tevfik Paşa Hükümetinin Meclis'te mebuslardan güvenoyu almak için sunduğu programa uygun davranmadığı gerekçesiyle beş mebus tarafından verilen gensoru cevapsız bırakılmıştı”⁶⁷.

Gazeteler daha İzzet Paşa hükümeti döneminde meclisin dağıtılması gerektiğini ve seçimlerin tekrar yapılması gerektiğini yazmaktaydılar. Bunun yanı sıra İtilaf donanmaları İstanbul boğazından girmiş ve işgal kuvvetleri komutanları da İstanbul'da yerlerini almışlardı. “İşgal kuvvetleri komutanları da Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi gerektiğini sürekli olarak padişaha söylüyorlardı”⁶⁸.

İşgal kuvvetlerinin ısrarları, Meclis-i Mebusan çoğunluğunu İttihatçıların oluşturması, Tevfik Paşa Hükümeti'ne yapılan eleştiriler ve gensoru ile ikinci bir güvenoyu meselelerine dayanarak Padişah 21 Aralık 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan'ı feshetti.

Tercüman-ı Hakikat gazetesi Meclisin feshi ile ilgili yaptığı haberde feshin gerekli olduğunu yazarak:

“Dün Meclis-i Mebusan hemen gayri muntazır denilecek bir hadise kabilinden feshedildi. Bunu gayri muntazır vazifeyle yad edişimiz feshi müstebit gördüğümüzden değildir. Bilakis dalail ve imarat mütarekeye bakarak hükümetçe meclisin mukarrer olduğunu en evvel iddia eden bizdik. Hatta

⁶⁷ Bayar, C. (2017). *Ben de Yazdım Cilt II.*, İstanbul, 371-372.

⁶⁸ Türkgeldi, a.g.e., 2021, 201.

vaktiyle buna dair yazdığımız bir makale sansür tarafından menedildiği halde ertesi günü (yine sansür) aveneyle diğer bir makalede aynı meseleyi neşri etmiştik. Ancak dün daha istizah müzakeresi başlamadan, hayat-ı umumiyemize müteallik birçok mesele cevap bekleyen efkâr-ı umumiyenin merak teskini edilmeden, hülâsa Meclis-i Mebussan ile hükümet arasındaki ihtilaf bir netice-i katiye-i iftaran etmeden meclisin feshedilmesi tahmin haricinde bir hareket oldu. Gayri muntazır saffetini kullanmışız bundan ileri gelmiştir. Kanun-i Esasimiz hak feshi mutlak olarak zat-ı hazreti padişaha tevdi ettiğine göre feshin lüzumunu takdir ve zamanı tayin etmek hakkı münhasıran hükümdara aittir. Binaenaleyh dünkü irade-i seniye de münderiç esbap zaruriye-i siyasi tabiri üzerinde mütalaa yürütmek ilmi ve nazari bir taktik mahiyetinde kalır, yoksa faali bir netice hasıl etmemiz. Kuvayı umumiye arasında mehaz muhitle olup da bu kuvvetleri müsaade mütekabil esasına göre telif ve takribi etmek imkânsız bir hale gelince her yerde Kanun-i Esasları katı tedbirlere cevaz vermiş ve bu tedbirleri tatbik etmek hakkını mesuliyetten gayri olanlara bırakmamıştır⁶⁹.

⁶⁹ Tercüman-ı Hakikat, **Meclis-i Mebusanın Feshi**, 22 Aralık 1918, s. 1.

3. ENVER PAŞA’NIN YURT DIŞINDAKİ FAALİYETLERİ

3.1. Enver Paşa’nın Kafkasya’ya Ulaşma Faaliyetleri

Enver Paşa ve arkadaşları bir Alman denizaltısıyla Alman askerlerinin kontrolünde bulunan Kırım yarımadası içinde yer alan Sivastapol’e yakın olan Gözleve’ye vardılar. Alman askeri yetkilileri kendileri için askeri bir tren hazırlamışlardı. Bu tren onları Almanya’ya götürecekti. Gözleve’ye varan yolcuların gelişini Kırım yarımadasındaki İttihat ve Terakki ile ilişkileri olan Türklerin haberdar olduğunu belirten Aydemir, kendisine o döneme tanıklık eden bir kişinin mektubunu yayınlamıştı. Söz konusu mektupta:

“Babam ve arkadaşları telaş ve heyecanla, Gözleve’nin Yenişehir kısmında sahil bulvarında Büyük Dilber Oteline gittiler. Bir Alman denizaltısıyla buraya çıkan Enver Paşa ve arkadaşlarını orada buldular. Enver Paşa ve arkadaşları, o geceyi otelde geçirip gene Almanların hazırladığı askeri trenle Simferopol’e (Akmescit-Kırım’ın Başkenti) gittiler”⁷⁰.

Almanların hazırladığı trene Enver Paşa dışındakilerin hepsi binip Almanya’ya doğru hareket etmişlerdi. Enver Paşa, sadrazam İzzet Paşa’ya yazdığı mektubunda ve arkadaşlarına anlattığı gibi Kafkasya’ya gidecekti. Enver Paşa, daha ülkeden ayrılmadan önce Kafkasya’da bulunan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı kardeşi Nuri Paşa’ya ve amcası Halil Paşa’ya yazdığı mektuplarda oraya geleceğine dair haber veriyordu.

Enver Paşa, daha Harbiye Nazırı iken 3 Mart 1918 tarihinde Bolşevik Rusya ile imzalanan Brest-Litvosk Barış Antlaşması üzerine Kafkasya ile yakından ilgilenmeye başlamıştı. Kafkasya’da bulunan Türklerin müstakil devlet kurmalarına yardımcı olacak girişimleri destekliyordu. Nitekim, “4 Haziran 1918 tarihinde Batum’da, müstakil Azerbaycan Devleti ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Antlaşmanın 4. Maddesine dayanarak Osmanlı Devleti gerektiğinde Azerbaycan’a askeri yardımda bulunacağını belirtmişti”⁷¹.

Türk Ordusu’nun Kafkasya’ya müdahalesine Almanlar tarafından karşılık verilecekti. Çünkü Almanya için Bakü petrollerinin önemi büyüktü. Bunun için İslam Ordusu adı

⁷⁰ Aydemir, a.g.e., 2020, 473.

⁷¹ Kurat, A.N. (2011). *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, Ankara, 530.

altında ayrı bir kuvvet meydana getirmeye karar veren Enver Paşa, bu ordunun başına da kardeşi Nuri (Killigil) Paşa ve amcası Halil (Kut) Paşa'yı görevlendirmişti.

Fethi Okyar hatıralarında İslam Ordusu ile ilgili olarak; “Irak-Filistin cephelerinden alınan yenilgilerden sonra Enver Paşa'nın İslamcılık politikasını bıraktığını yerine Turancılık politikasına yönelmesi ile ortaya çıktığını belirtmekteydi. Okyar bu ordunun askeri ve teçhizat açısından çok iyi durumda olduğunu yaklaşık dokuz bin askerden meydana geldiğini”⁷² belirtiyordu.

Kafkas İslam Ordusunu Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından oluşturulmuş ve bu ordunun başına da aile fertlerinden Halil Paşa ile Nuri Paşayı getirerek, Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedileceğini anlayarak, mücadeleyi Kafkasya'da devam ettirmek amacıyla teşkilatlandırmıştı. Ülkeyi terk etmeden önce de sadrazama yazdığı mektubunda bunu açıkça belirtmişti.

Enver Paşa, 15 Ekim 1918 tarihinde Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya İstanbul'dan yazdığı mektubunda Kafkas İslam Ordusunun askerî açıdan kuvvetlenmesi gerektiğini, Almanya'nın yakında barış isteyeceğini belirterek: “*Sulh Müzakeresinde milliyet esaslarına nazaran hak talep edilmek lüzumu hasebiyle, bizim Kafkasya'daki vaziyetimizin herhalde kuvvetli olması ve Azerbaycan'daki kuvvetlerin güçlendirmesi için cephe gönderilmesi gerektiğini*” yazmıştı. Yine aynı gün Kafkasya'da bulunan kardeşi Nuri Paşa'ya gönderdiği mektubunda düşman devletler sulh müzakerelerinin başlayacağını oyunu kaybettiklerini, içinde bulundukları vaziyetten dolayı Azerbaycan Devletinin istiklalinin korunması gerektiğini, bunun için de Ermenilerle iyi geçinmeleri ve Tahran'da bulunan İngiliz ve Amerikan sefirlerine bir delege gönderilmesini ve istiklallerinin tanınması için çalışılması gerektiğini yazmıştı. Mücadele Kafkasya'da devam edeceğinden dolayı Azerbaycan Devletinin İngiltere ve Amerika tarafından tanınmasını ve askeri açısından kuvvetlendirmesini sağlamaya çalışmaktaydı”⁷³.

Enver Paşa, Ekim 1918 tarihinde hem Şark Orduları Grubu Kumandanlığında bulunan Halil Paşa'ya hem de Kafkas İslam Ordusu Kumandanı olan Nuri Paşa'ya gönderdiği mektuplarda mütareke imzalandığı takdirde “Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'dan çekilme ihtimalleri bulunduğunu, bu gerçekleşmeden Nuri Paşa'ya Azerbaycan'da

⁷² Okyar, a.g.e., 1953, 8.

⁷³ Aydemir, a.g.e., 2020, (Cilt III.), 440-443.

askeri kuvvetlerini oluşturması için yardımda bulunmasını, siyasi teşkiltlerle iletişime geçmesini, Halil Paşa'ya da şark Orduları Grubundan yeterli miktarda birliğin Kafkasya'ya nakledilmesini emretmekteydi

Enver Paşa, 23 Ekim 1918 tarihinde Halil Paşa'ya gönderdiği telgrafta, “sulhun yapılacağı için Talat Paşa kabinesinin hkmetten çekileceğini, İstanbul'daki vaziyetinden dolayı Azerbaycan teşekkülünün önemli olduğunu ve Azerbaycan teşkilti için yedi yüz bin lira göndereceğini, belki Azerbaycan taraflarına seyahat etmeyi düşündüğünü bu konu hakkında ne düşündüğünü kendisine yazmasını”⁷⁴. Enver Paşa'nın gönderdiği bu para ülkeden ayrıldıktan sonra hakkında açılan davalardan bir tanesinin konusu olmuş ve dönemin gazeteleri bu para hakkında yazılar yazmıştı.

Enver Paşa, Halil Paşa'ya Azerbaycan'a gelmesi ile ilgili sorduğu soruyu bu defa 26 Ekim 1918 tarihinde kardeşi Nuri Paşa'ya sordu, bu soruyu Halil Paşa yanıtladı hiçbir şekilde gelmemesini ve kimseye gvenmemesini belirtti.

Enver Paşa'nın 1918 yılının Eylül Ekim aylarında Kafkasya'da bulunan kardeşi Nuri Paşa ile amcası Halil Paşa'ya yazdığı mektuplardan, amacının Kafkas İslam Ordusu'nu terhis etmemek ve bir şekilde bu ordunun başına geçmek olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'dan ayrılan Enver Paşa'nın planı böyle idi. Enver Paşa, Kafkasya'ya ulaşmak için arkadaşlarından ayrılıp Kırım limanlarına doğru harekete geçti. Kırım'da motorlu veya yelkenli bir deniz aracı aradıysa da bulamadı, bunun için basit yelkenli bir kayıkla denize ıktı. Kış şartlarından ve denizde fırtına çıkmasından dolayı kayık Kırım Limanı'na geri döndü. Enver Paşa ağır biçimde şterek zatürreye yakalandı.

Enver Paşa'nın hasta yattığı günlerde Halil Paşa, İstanbul'daki olayları yerinde öğrenmek için Batum-Ardahan istikametiyle İstanbul'a gitmişti. Vakit gazetesi 6 Kasım 1918 tarihli nüshasında Halil Paşa'nın İstanbul'a gelmesi ile ilgili şunları yazmıştı:

“Kafkasya'da bulunmakta olan ordu kumandanlarından Halil Paşa dn Basra torpidosu ile Zonguldak'tan şehrimize gelmiştir. Halil Paşa, malum olduğu üzere Sabık Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın amcasıdır. Halil Paşa, bundan on gün evvel Girgir vapuruyla Batum'dan şehrimize gelmişti. Fakat her nedense  günden fazla kalmayarak geçen cuma günü (Reşit Paşa) vapuruyla tekrar Batum'a

⁷⁴ Aydemir, a.g.e., 2020, (Cilt III.), 445-446.

müteveccihen hareket eylemiştir. Halil Paşa, telgrafla Zonguldak'a verilen emir üzerine vapurdan çıkmış ve Basra torpido ile reakeb olarak İstanbul'a gelmiştir. Duyulan bir rivayete göre göre, Enver Paşa Kafkasya'ya gideceğini mektubunda bildirdiğinden mumaiylehin biraderi Nuri Paşa da esasen Kafkasya'da bulunduğundan dolayı Halil Paşa'nın da Kafkasya'ya gitmesi hoş görülmemiş ve İstanbul'a celp etmiştir⁷⁵.

Halil Paşa'nın İstanbul'a geldiğini yazan gazete, Kafkasya'ya gitmesinin engellenmesini bir rivayete dayanarak yazmıştı. Aynı gazete 7 Kasım nüshasında Karargâhı Umumiye'nin telgrafını yayınlarak Halil Paşa'ya neden engel olunduğunu açıkça yazmıştı:

“Sabık Şark Orduları Kumandanı Halil Paşa hazretleri mevkuf sanıkların ve Ermeni murahhaslarının atisine binaen sadrazam paşa hazretlerinden evvelce verilen emir üzerine bazı Kafkas aksamının tahliyesine memur edilmiş ve Reşit Paşa vapuruyla azimet etmişti. Müşarünileyh bu memuriyetine artık hacet kalmadığını makam-ı müşarünileyhten tebliği buyrulmuş olmakla Halil Paşa hazretleri maiyet-i erkanı Harbiye'siyle birlikte avdet buyurmuşlardır”⁷⁶.

Haberin devamında, Halil Paşa'nın firar etme ihtimaline karşın gözetim altında tutulmasına dair harekete geçildiğini de yazmıştı.

Halil Paşa'nın tevkif olunması ve Mondros Mütarekesi'nin maddeleri gereğince Türk ordularına terhis emri verilmesi, Bolşeviklerin de Azerbaycan arazisinden özellikle Bakü şehrinde Kafkas İslam Ordusu'nun çekilmesini istemesi üzerine, Nuri Paşa ordusuyla Kafkasya'dan ayrıldı.

Enver Paşa'nın Kafkasya'ya ulaşamaması Halil Paşa'nın tevkif edilmesi ve Kafkas İslam Ordusu'nun bölgeden ayrılması ile Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun başına geçme isteğine ulaşamamıştı.

Enver Paşa'nın Kırım'da yalnız olduğu ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Fakat İstanbul'dan ayrıldıktan 10 gün sonra Berlin'de bulunan kardeşi Kâmil Bey'e yazdığı mektubunda, “savaşı kaybettiklerini, İngilizlerle yapılan mütareke neticesinde İngilizlerin İstanbul'a geleceğini onları İstanbul'da görmektense Kafkasya'da İslam için mücadele edeceğini belirterek kendisine mektup yazmasını ve Akmesit'te Seyyid Abdülcelil Hattatof vasıtasıyla Kafkasyalı Hakimof zevcesi Fatıma”⁷⁷ adresine göndermesini istemişti. Enver Paşa'nın bu mektubunda kendisinin Kırım'ın Akmesit şehrinde olduğu ve oradaki Türklerden yardım aldığı anlaşılmaktaydı. Ayrıca Kafkas

⁷⁵ Vakıf, **Halil Paşa'nın İstanbul'a Celbi**, 6 Kasım 1918, s. 1.

⁷⁶ Vakıf, **Firar Şayiaları Etrafında**, 7 Kasım 1918, s. 2.

⁷⁷ Yamauchi, M. (1995). *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, İstanbul, 81.

İslam Ordusunun dağıldığı, Halil Paşa'nın İstanbul'da olduğuna dair bir bilgi almadığı da görülmekteydi.

Talat Paşa'da 29 Kasım 1919 tarihinde Berlin'den Enver Paşa'ya yazdığı mektubunda, Almanya'ya vardığını bildirip Almanya'nın siyasi durumunu açıkladıktan sonra, "İstanbul'da İzzet Paşa Hükümeti'nin istifa ettiği, yerine Tevfik Paşa Hükümeti'nin kurulduğunu, İstanbul'dan detaylı bilgiler almak için Kamil ile Hayrullah'ı memlekete gönderdiğini, memlekette kendileri hakkında eleştiriler olduğunu, Osmanlı Hükümeti'nin onları iade etmeleri için Alman hükümetine telgraflar gönderdiğini yazıyor, Berlin'e gelmesini, Kırım'dan kara yoluyla Kafkasya'ya geçmesini öğütleyerek, kendisine mutlaka haber vermesini istiyordu"⁷⁸.

Enver Paşa'nın Kırım'da hastalandıktan sonraki faaliyetleri ile ilgili kesin bilgiler yoktur. Başta İngiliz ve Fransız İstihbarat örgütleri olmak üzere, Enver Paşa'nın nerede olduğuna dair birbirilerinden farklı raporlar yazılıyordu. Fakat hepsi yanlış çıkıyordu. İngilizlerden, Enver Paşa'nın Kafkasya'da bulunduğunu, İran'da ya da Orta Asya'da bulunduğuna dair çelişkili raporlar geliyordu. Fransızlar ise, Enver Paşa'nın Orta Asya'da bulunduğunu bildiriyorlardı.

Enver Paşa'nın Kırım'da mı ya da Berlin'de mi olduğu belli olmayan bir tarihte Talat Paşa, Sai takma adıyla 26 Şubat 1920 tarihinde yazdığı bir mektubunda, "Enver Paşa'nın kendisine bir ay önce yazdığı mektubu yeni aldığını, onun şu anda nerede olduğunu ve ne yaptığı hakkında hiçbir bilgisi bulmadığını, Kafkasya'da silâhlı bir mücadelenin mümkün olmadığını, Almanya'ya gelmesi gerektiğini"⁷⁹ yazmıştı.

Şevket Süreyya Aydemir'e göre, "Enver Paşa bir trenle Kırım'dan ayrılıp Berlin'de gitmiş kendisini bir ziraatçı olarak tanıtarak, yaklaşık bir yıl boyunca arkadaşlarına haber vermeden bir pansiyonda kalmıştır"⁸⁰.

Aydemir'in bu görüşüne benzer bir görüş aktaran Emir Şekip Arslan'da, Enver Paşa'nın "Kırım'dan ayrılıp Berlin'de yakın arkadaşlarından bir süre gizlenerek yaşadığını"⁸¹ aktarmıştır.

⁷⁸ Yamauchi, a.g.e., 1995, 82.

⁷⁹ Bardakçı, a.g.e., 2015, 167-168.

⁸⁰ Aydemir, a.g.e., 2020, (Cilt III), 483.

⁸¹ Arslan, E.Ş. (2005). *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*, İstanbul, 21.

Enver Paşa, 1919'un ilk aylarında Kırım'dan ayrılmış ve Almanya'ya gitmişti. Berlin'de bir süre gizlenmiş orada bulunan hiçbir arkadaşına nerede olduğuna dair bir bilgi vermemişti. Fakat saklanmasına rağmen Almanya'daki arkadaşlarıyla haberleşmiş, Anadolu'da meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmişti. Bunun yanında İngiltere ve Bolşevik Rusya'da meydana gelen gelişmeleri izlemiş, Avrupa'nın farklı ülkelerinde bulunan İttihatçı arkadaşlarıyla da mektuplaşmıştı.

3.2. Almanya'nın İttihatçı Önderleri Kabul Etmesinin Sebepleri

“Talat Paşa ve yanındakiler 8 Kasım 1918 tarihinde Almanya sınırına vardıkları zaman, ülkede siyasi bir kargaşa ve ihtilal havası hâkimdi. İmparator, Hollanda'ya kaçmış, Cumhuriyet ilan edilmişti. Her yerde ve özellikle Berlin'de Alman halkı mitingler düzenlemekteydi. Talat Paşa ve yanındakiler bu kargaşadan dolayı bir gün Alman sınırında beklemişlerdi”⁸².

Almanya'daki bu durum, Talat Paşa ve yanındakilere hayli sıkıntı çıkartmıştı. Çünkü hepsi pasaportsuzdu ve İzzet Paşa hükümeti tarafından büyükelçiliklere ve konsolosluklara gönderdiği telgraflarla bu kişilere hiçbir şekilde pasaport verilmemesi istenmişti. Bundan dolayı Almanya'nın yeni Cumhurbaşkanı Friedrich Eberth'in yardımıyla Talat Paşa ve yanındakilere pasaport temin edilmişti. Alman Hükümeti, İttihat ve Terakki erkânını Berlin'in güneybatısında, Potsdam yakınlarındaki bir sanatoryuma yerleştirmişti. Alman Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin bütün iade taleplerini geri çevirmişti. Özellikle Talat Paşa'yı iade etmeme konusunda çok hassas davranmışlardı. Fakat Cemal Paşa, Bedri ve Azmi Beylerin iadeleri konusunda olumlu bir tutumda bulunmuşlardı. Alman Hükümeti'nin bu tutumlarından dolayı Cemal Paşa İsviçre geçmiş, Bedri ve Azmi Beyler ise Almanya'da kalmışlardı.

“Cemal Paşa, 1918 Aralık ayı başlarında İsviçre'nin Klosters şehrine gitmişti. Ailesini Almanya'nın Münih şehrinde bıraktığı için iki ülke arasında gidip geliyordu”⁸³.

Enver Paşa da 1919 yılının ilk aylarında Almanya'ya gelmişti. Almanya, İttihat ve Terakki liderlerine, siyasi faaliyetlerini yürütmeleri için gerekli yardımları yapıyordu. Almanya'nın bu yardımları yapmasının temel nedeni; İttihatçı liderlerle aralarındaki

⁸² Cemil, a.g.e.,1992, 17.

⁸³ Artuç, N. (2019). *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, Ankara, 347.

tarihi bağların yanında, Bolşeviklerle olan ilişkilerinde bir araç olarak kullanmayı düşünmesiydi.

Enver Paşa ile Almanya arasındaki dostluk Birinci Dünya Savaşından önceki yıllara, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile Enver Paşa'nın 1909-1911 yılları arasında Almanya'da askeri ateşe olarak bulunmasına dayanıyordu. Enver Paşa, Almanya'da bulunduğu yıllarda Alman kumandanlarıyla yakın ilişkiler kurmuş ve Osmanlı Devleti ile Almanya arasında yapılan anlaşmaların altyapısını oluşturmuştu. Fakat eski müttefiklik ve dostluktan ziyade, Almanya'nın İttihatçı kadroyu kabul etmesinin farklı nedenleri vardı. İttihatçı kadro her ne kadar kendi ülkelerinde aranan firariler olsalar da, İslam dünyasında prestijlerini koruyorlardı. Ayrıca Almanya'ya hem siyasi hem de askeri alanlarda yardımları da dokunabilirdi. Enver Paşa ve Talat Paşa ile yakından ilgilenen Almanya, onları Bolşevik Rusya ile aralarında birer aracı olarak kullanabilirdi. Bolşevik Rusya'nın Almanya'dan askeri teçhizat ve silah ham madde satışı için ikna edebilirdi, bunun için İttihat ve Terakki'nin önemli şahsiyetlerinin faaliyetleriyle yakından ilgilenmişler ve Avrupa'nın farklı ülkelerine gitmeleri için gerekli yardımları da yapmışlardı.

Bunun yanı sıra Almanya, Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiklerinin İstanbul'da kaldıkları süre boyunca İngiltere ve Fransa tarafından tutuklanıp yargılanacaklarının ve Almanya'nın da bundan dolayı suçlanacağını farkındaydı.

3.2.1. İttihat ve Terakki Önderlerin Almanya'da Karşılaştıkları Zorluklar

Talat Paşa ve arkadaşları Almanya'ya vardıkları ilk günlerden itibaren Almanya'da eğitim için bulunan Türk öğrenciler tarafından hoş karşılanmamışlardı. O dönem Alman Büyükelçisi Rıfat Paşa, Almanya'daki Türk öğrencilere ve Türk Kulübü Başkanı Hamdullah Suphi Bey'e İttihatçı liderlerin Almanya'da bulunduğunu ve Almanya'nın bu İttihatçıları iade etmediğini söylemişti.

“Hamdullah Suphi Bey başkanlığındaki Türk Kulübü, o günlerde Bahriyeli Türk öğrenciler çoğunlukta idi. Savaş suçlusu saydıkları İttihatçı liderlerin kendilerine teslim edilmesi için mitingler yapıyorlardı. Türk Kulübü üyeleri, Berlin'de gazetelere İttihatçı liderlerle ilgili çeşitli demeçler vermekte ve onların mutlaka Osmanlı Devleti'ne iade edilmeleri gerektiğini bildirmekteydi.

Türk öğrencilerin yanında Ermeniler de bir heyet meydana getirdiklerini ve bu heyeti, İttihatçıların savaş zamanında uyguladıkları suçları anlatmak için Almanya hükümetine gönderdiklerini”⁸⁴ söylemişlerdi.

Alman Hükümeti, meydana gelen bütün olaylara rağmen İttihatçı liderleri vermeyeceğini açıklamış ve İttihatçı liderlerin güvenliklerini sağlamak için tedbirler almıştı.

3.3. Enver Paşa’nın Almanya’daki Faaliyetleri

Enver Paşa’nın yurdu terk ettiği tarihlerde Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa da ülkeden ayrılmış ve İsviçre’ye yerleşmişti. Enver Paşa, Kafkasya’dan geldiği ilk günlerde İsmail Hakkı Paşa’ya 20 Ocak 1919 tarihinde bir mektup yazmış ve cevabını 30 Nisan 1919 tarihinde almıştı. Mektuplaşma tarihlerine bakıldığında Enver Paşa’nın 1919 yılının ilk aylarında Almanya’da olduğu anlaşılmaktadır. İsmail Hakkı Paşa, söz konusu mektubunda Enver Paşa’ya: “İstanbul’un siyasi durumu hakkında bilgi vererek 300’e yakın İttihatçının tutuklandığını, Talat Paşa’nın Berlin’de, Cemal Paşa’nın da Münih’te kaldıklarını belirtmiş, Rusya ile irtibat kuramamalarından dolayı duyduğu hayreti ifade etmiş ayrıca, Trablusgarp, Suriye, Kuzey Kafkasya’nın siyasi durumları hakkında da bilgi vermiştir”⁸⁵. Mektuptan Enver Paşa ve arkadaşlarının İslam coğrafyasıyla yakından ilgilendikleri bu memleketlerin istiklalleri için mücadele edecekleri ayrıca siyasi faaliyetlerini Bolşevik Rusya’da yürütebilecekleri anlamı çıkmaktadır.

Enver Paşa’nın Almanya’da kolayca saklanabilmesi Almanya’daki askeri şahsiyetler sayesinde olmuştu. Enver Paşa bir süre saklandıktan sonra kimliğini açığa çıkararak Almanya’daki İttihatçılarla bir araya gelmişti. “Berlin’de Talat Paşa, Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım’ın olduğu bir toplantıya katılan Enver Paşa, onlarla siyasi faaliyetleri ile ilgili görüşmeler yapmıştı. İngiltere ve İtalya ile irtibatlar kurmuşlar ve yeni yol haritalar çizmeye başlamışlardı”⁸⁶.

1919 yılının sonlarına doğru Talat Paşa başkanlığında Berlin’de toplanan heyette Enver Paşa’da vardı. Bu heyettekiler bir yandan Batı Avrupa’nın güçlü devletleriyle temas kurarken, diğer yandan da Doğu’da yükselen yeni güçlü Bolşevik Rusya ile

⁸⁴ Cemil, a.g.e., 1992, 20.

⁸⁵ Yamauchi, a.g.e., 1995, 83-84.

⁸⁶ Kösoğlu, N. (2021). *Şehit Enver Paşa*, İstanbul, 422.

iletişim kurmanın yollarını aramıştır. Birbirine ideolojik olarak ters olan bu devletlerle temaslarda Enver Paşa daha fazla rol almıştır. Talat Paşa'nın önerisiyle ilk başta İtalya delegeleriyle g r şm şlerse de bundan bir netice çıkmamıştır.

Enver Paşa, 1919 yılının Eylül ayında Berlin'de 1919 yılının Eylül ayında İngiliz ajanlarıyla yaptığı görüşmede "Türklerin Avrupa'da kalacaklarını, Asya'daki varlıklarını koruyacaklarını, Kafkasya, Türkistan ve Afganistan'ın bağımsızlıklarının tanınmasını, Sudan'a bağımsızlık verilmesini, İzmir ve Trakya'nın kaderinin Türkiye'nin lehine olması taleplerinde bulunmuştu"⁸⁷.

Batı Avrupa devletleriyle görüşmeler yapılırken, Bolşevik Rusya ile temaslar kurulmaya başlanmıştı. Bolşeviklerle ilk teması Talat Paşa yapmıştır. O tarihlerde Almanya'da cezaevinde bulunan Kom n st Enternasyonal Sekreteri Karl Bernhardovi  Radek'i ziyaret eden ilk İttihatçı Talat Paşa olmuştu. Talat Paşa ile Radek birbirilerini Brest-Litvosk barış görüşmelerinden tanıyorlardı. İngiltere gibi Bolşevik Rusya da İttihatçıların Müslüman ülkelerdeki etkilerinden yararlanmak ve onlarla iş birliği içinde olmak niyetindeydi.

Karl Radek'i cezaevinde görmeye giden ikinci İttihatçı Enver Paşa olmuştur. Enver Paşa, Cemal Paşa'ya gönderdiği tarihsiz bir mektubunda Radek ile görüştüğünü;

"İslam Milletlerinin Hal sı. Hedefimiz müştereken Avrupa'nın emperyalist kapitalizmi olduğuna göre, sosyalistlerle teşrik-i mesai. Kurtarılan memleketler idare-i dahiliyesinde esasat, bünyeye tevafuk ettirmek şartıyla sosyalizm prensiplerini kabul. İstihl sı İslam için ihtilal de dâhil olmak üzere bilcümle vesait-i tazyike istimal. Bu hususta İslam'ın gayri mahkûm milletlerle de teşrik-i mesai. İslam heyeti camiası dâhilinde her unsurun harsının inkişafına müsaade etmek"⁸⁸, etrafında görüş bildirdiğini Cemal Paşa'ya yazmıştı.

"Enver Paşa'nın Moskova'ya gitmesini destekleyen Radek, İngiliz emperyalizmine karşı bir Sovyet-Müslüman ittifakı kurma çabası içine girmişti. Enver Paşa, Bolşevik Rusya'nın bir dünya gücü haline geleceğine ve Almanya'nın Bolşeviklerle temas kurmalarını Alman ordusunda bulunan yüksek rütbeli dostlarına söyleyerek, Karl Radek 'in cezaevinden çıkmasını sağlamıştı"⁸⁹.

⁸⁷ Yamauchi, a.g.e., 1995, 22.

⁸⁸ Yalçın, H.C. (2002). *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, hz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul,34.

⁸⁹ Kösoğlu, a.g.e., 2021, 423.

Enver Paşa, Münih'te bulunan Cemal Paşa'ya 26 Şubat 1920 tarihinde yazdığı mektubunda İngilizlerin tekrar kendisiyle iletişime geçtiğini,

“İngilizler eski fikirlerini terk ederek ekseriyetini temsil eden milliyetçilerle beraber çalışmak istediklerini ve bu münasebetle İstanbul'u bizde bıraktıkları gibi Boğazlarda muvakkaten kalacak askerlerin de iki sene sonra çekileceği ve Kafkas Cumhuriyetlerinin istiklâlini tanıdıklarını ve İzmir'de dâhil olduğu halde bütün Suriye ve Irak'ın gayrisinin bizde kalacağı, Irak hakkında ki kararında tamamıyla kati olmadığını, binaenaleyh bunlara mukabil bizimde İngilizler aleyhinde çalışmaktan sarfınazar etmemizi ve Mısır'a şimal kısmına istiklâl vereceklerini söyledi. Ben sonunda böyle azar-azar alıp vermekten ise bizim İngilizlerin bizimle ciddi ve ebedi dost olup, olmamak istediklerini bilmek istediğimiz eğer böyle olacaklarsa o halde beraber çalışabileceğimizi söyledi. Bunun üzerine Paris'e Lloyd George'la görüşmeye gitti. Beş gün sonra cevap verecektir. Eğer muvafık cevap gelirse niyetim İstanbul üzerinden Kafkasya'ya ve Türkistan'a geçmektir”⁹⁰

diye yazmıştır.

Enver Paşa, her ne kadar Moskova'ya gitme hazırlığı yapsa da Batı Avrupa devletleriyle anlaşma gayretindeydi. Anadolu'daki düşman işgaline son vermek için çalışıyordu.

Bunun yanında, “Enver Paşa, Berlin'de gerçek kimliği ile ortaya çıktıktan sonra Volga (İdil) ve Kırım Tatarlarının ileri gelenlerinin yanında, Romanya ve Dobruca Müslümanlarının aydınlarıyla iletişim halinde olarak, onlardan Türkistan coğrafyası ve siyasi durumları hakkında detaylı bilgi almıştı. Ağustos 1920'de, Kırım Tatar milli hareketinin ileri gelenlerinden biri olan Cafer Bey, Enver Paşa'ya Sovyet rejimi ile iş birliği yaptığı takdirde Bolşeviklerin: Müslüman Cumhuriyetleri için bağımsızlık verilmesi, Müslüman ülkelerin iç işlerine müdahale edilmemesi, Müslüman cumhuriyetlerin kendi aralarında ham maddelerin ve mühimmatın tedarik edilmesi; Müslüman siyasi suçluları için genel af çıkarılması gibi taleplerinin kabul edilmesi konularında ısrarcı olmasını tavsiye etmişti”⁹¹.

Enver Paşa, 1919-1920 yılları arasında Berlin'de bulunduğu süre boyunca Batı Avrupa devlet temsilcileriyle yaptığı görüşmelerin bir sonuca varmasını beklemişse de, San Remo'da toplanan Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri, Sevr Antlaşması'nı kabul ederek Osmanlı Devleti'ne bildirmişlerdi. Enver Paşa, İngiltere'nin kendisini

⁹⁰ Yalçın, a.g.e., 2002, 37.

⁹¹ Yamuachi, a.g.e., 1995, 25.

oyalandığını fark edince, Bolşevik Rusya ile anlaşmak için Moskova'ya gitmeye karar verdi.

3.4. Enver Paşa'nın Moskova'ya Ulaşma Faaliyetleri

Almanya'da toplanan İttihatçılar, Batı Avrupa devletlerinin onları oyaladıklarını anlayınca bütün faaliyetlerini Bolşevik Rusya üzerinde yoğunlaştırmışlardı. Bolşevik Rusya'nın bir nevi Almanya temsilcisi olan ve orada hapisanede bulunan Radek ile görüşüp bir karara varmışlardı. Enver Paşa, Moskova'da faaliyetlerini yürütecekti. Enver Paşa, ilk önce Radek'in hapisaneden çıkmasını sağlayarak Moskova yolculuğu için hazırlıklara başlamıştı.

Enver Paşa'nın Moskova'ya gitmesi Almanya devleti için de çok önemliydi. Çünkü Enver Paşa Almanya ve Bolşevik Rusya arasındaki iletişimi sağlama görevini üstlenmişti. Bu yolculuğu Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Başkumandanlık karargahında Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi olarak görev yapmış olan Almanya'nın Genel Kurmay Başkanlığını üstelenen General Hans von Seeckt bizzat planlayarak Enver Paşa'ya gerekli bütün yardımları yapmıştı.

“Almanya-Rusya arası demiryolu kapalı olduğundan, Enver Paşa, Alman asker dostlarının yardımıyla uçakla Moskova'ya gitmeye karar verdi. Bindığı uçak Almanya topraklarında işgal kuvvetleri tarafından inişe zorlandı ve Enver Paşa bir şekilde oradan kaçtı”⁹².

Enver Paşa, Moskova'ya gitmek için ikinci seferini yine bir uçakla yapmış, yanına Dr. Bahaeddin Şakir'i almıştı. “Kötü hava şartlarından dolayı pilot yolunu şaşırarak Rus toprakları yerine galip devletlerinin işgali altında bulunan Letonya topraklarına iniş yapmıştı. Letonya yerel hükümeti uçağa el koyup uçaktakileri sorguya almıştı. Dr. Bahaeddin Şakir, Osmanlı Hilaliahmer Cemiyeti tarafından Rusya'daki Türk esirlerini tedavi etmeye gönderildiğini söylemişti. Enver Paşa ise, Hilaliahmer 'de çalışan bir hastabakıcı olduğunu söylese de Kovno'da tutuklanmışlar ve resimleri çekilerek Paris Barış Konferansı'na gönderildi”⁹³.

Enver Paşa ve Dr. Bahaeddin Şakir Kovno'da hapsedildiler, Enver Paşa, burada resim yaparak geçimini sağlamaya çalışmıştır. Alman askeri istihbaratı Enver Paşa'nın

⁹² Kösoğlu, a.g.e., 2021, 424.

⁹³ Arslan, a.g.e., 2005, 22.

tutuklandığını haber alınca onu kaçırmaya karar verdi. Enver Paşa ile bir şekilde haberleşen Alman askeri yetkililer Enver Paşa'yı ve Dr. Bahaeddin Şakir'i kaçırıp Berlin'e getirdiler.

Enver Paşa, Moskova'ya gitmeye kararlıydı. Üçüncü ve dördüncü gidiş denemelerini yine uçakla yapmışsa da bindiği uçaklar bir şekilde arızalandı ve kaza yaptı. Enver Paşa bu iki uçak kazasından da sağ kurtuldu.

Beşinci uçuşunu Mart 1920 tarihinde yapmıştı. “Alman-Musevi Komünist Atman isimli kimliğiyle bir pilotla anlaşarak uçakla Moskova'ya doğru yola çıkmıştı”⁹⁴.

“Uçak bu sefer Estonya topraklarına inmiş, Enver Paşa ve yanındaki Rus pilot tutuklanmıştı. Riga'da hapsedilen Enver Paşa, geçimini sağlamak için resim yapmıştı. Hapishanenin müdürü Enver Paşa'nın resim yaptığını duyunca yanına çağırarak kendi resmini çizmesini istemiştir. Müdürün aşçısının Alman bir kadın olduğunu gören Enver Paşa, aşçıyla Almanca konuşarak, kendisinin Riga'da hapis yattığını, isminin Malessa olduğunu söyleyerek kendisiyle ilgili bütün bilgileri vererek bu bilgileri Alman İstihbarat Subayı Wangenheim'e iletmesini rica etmiş kadın da Enver Paşa'nın isteğini yerine getirmişti. Alman askeri yetkililer Enver Paşa'nın durumundan haberdar olunca Estonya Hükümeti yetkilileri ile anlaşarak Enver Paşa'yı kurtarmışlardır”⁹⁵.

Moskova'ya gitme girişimlerinden sonuç alamayan Enver Paşa, Temmuz 1920 tarihinde Berlin'e dönmek zorunda kalmıştı. Bu sırada eşi Naciye Sultanda bin bir zorlukla İstanbul'dan Berlin'e gelmişti.

Bir süre eşi ve çocuklarıyla vakit geçiren Enver Paşa, kesin gidiş için tekrar Moskova'ya doğru yolculuğa çıkmaya karar vermişti. Enver Paşa'nın bu sefer güvenli bir şekilde Moskova'ya varması için General Hans von Seeckt bu yolculuğu bizzat üstlenmiştir. “General Seeckt Enver Paşa'nın bu yolculuğunda kendisine eşlik ederek 4 Ağustos 1920 tarihinde Enver Paşa, Hayreti Bey, Ziya Bey, Mısırlı Fuat Beylerle birlikte yola çıkmışlardı. Yolculuk güzergâhı bu sefer Stettin'den başlayıp oradan gemiyle Königsberg, Königsberg'den yolcu treniyle Rus sınırında, Kızıl Ordu komutanlarının onu beklediği küçük bir şehir olan Yohannesburg'a ulaşmıştı. Sınırı

⁹⁴ Kösoğlu, a.g.e., 2021, 425.

⁹⁵ Aşıroğlu, O.G. (1990). *Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları*, İstanbul, 57.

geçtikten sonra yolculuğuna yataklı vagon ve otomobil ile devam ederek Minsk ve Smolensk'te verilen kısa konaklamalardan sonra, 15 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'ya varmışlardı”⁹⁶.

3.5. Millî Mücadele'nin Başlaması ve Bolşeviklerle İlk Temaslar

Enver Paşa'nın Berlin'den Moskova'ya ulaşmaya çalıştığı dönemde Türkiye'de de olağanüstü gelişmeler yaşanıyordu. Anadolu topraklarının bir kısmı İtilaf Devletleri orduları tarafından işgal edilmişti. Doğu Anadolu, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde Ermeni ve Rum çeteleri işgalci güçlerle iş birliği yapıyordu. Anadolu halkı maruz kaldığı bu işgal ve şiddete karşı bölgesel direniş gösteriyordu.

19 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa IX. Ordu Müfettişi sıfatıyla ve geniş yetkilerle Samsun'a gitmişti. Samsun ve bölgesinde yerel direniş örgütlerinin elindeki silâhları almak için görevlendirilmişti. 28 Mayıs'ta Havza'ya geçen Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'nin ilk genelgesi olan Havza Genelgesi'ni yayınlarak İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin protesto edilmesi talimatını vermişti. Havza'dan Amasya'ya geçen Mustafa Kemal Paşa, 22 Haziran 1919 tarihinde Amasya Tamimini yayınlamıştı. Daha sonra 25 Haziran'da Amasya'dan ayrılarak Sivas'a gelmişti, sonra da Erzurum'a doğru hareket etmişti.

Erzurum'da “Trabzon Vilâyeti (Merkez Trabzon, Rize, Gümüşhane, Giresun, Ordu Sancakları dahil) üzerindeki Rum iddia ve faaliyetlerine karşı kurulmuş olan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi, birbirinden habersiz olarak birlikte Doğu Vilâyetleri Kongresi yapmak üzere 30 Mayıs 1919'da karar almışlardı. Her iki cemiyetin bu ortak kararı ile her bakımdan daha güvenli olan Erzurum'da toplanacak olan kongre için çalışmalara başlanılmıştı. 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelen IX. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, hemen ertesi gün Vilâyât-ı Şarkıye-i Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile temasa geçerek; kongre çalışmalarına katkıda bulunmuştu”⁹⁷.

⁹⁶ Yamauch, a.g.e., 1995, 7.

⁹⁷ Dayı, S.E. Vilayati Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/vilayat-i-sarkıyye-mudafaa-i-hukuk-i-milliye-cemiyeti/> Erişim Tarihi: 06.15.2022.

3 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'a varan Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresinin toplanması için yaptığı teşebbüsleri Nutuk'ta şöyle anlatmıştır;

Erzurum'a varışının ilk günlerinde Erzurum Kongresi'nin toplanmasını sağlamak üzere, gerekli tedbirlerin alınmasına önem verildi. Efendiler, Vilayat-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin 3 Mart 1918 tarihinde bir kurucu heyet meydana getirmek üzere oluşturduğu Erzurum şubesi, Trabzon ile de anlaşarak 1919 yılı Temmuzunun onuncu günü Erzurum'da bir Vilayat-ı Şarkîye Kongresi toplamaya teşebbüs etti. Benim daha Amasya'da bulunduğum tarihlerde, Haziran içinde, Doğu illerine temsilci göndermeleri için teklif ve davette bulundu. İllerden temsilci getirilmesi için o tarihten başlayarak, benim Erzurum'a gelişime kadar ve ondan sonra da bu konu da pek çok gayret sarfetti. İllerin her birine açık telgraflar gönderildiği gibi, bir yandan da şifreli telgraflarla valilere, komutanlara gereken tebligatta bulunuldu. Sonunda, on üç günlük bir gecikme ile yeterince temsilci getirtilerek kongreyi toplama gerçekleştirebildi"⁹⁸.

Erzurum'da bu işlerle meşgul olan Mustafa Kemal Paşa'ya İstanbul'dan geri dön telgrafları geliyordu. Mustafa Kemal Paşa 8/9 Temmuz gününü:

"Harbiye Nezareti, "İstanbul'a gel!" diyor. Padişah, "Evvela hava değişimi al, Anadolu'da bir yerde otur, fakat bir işe karışma" diye başladı. Daha sonra ikisi birlikte mutlaka gelmelisin, dediler. Gelemem dedim. Sonunda, 8/9 Temmuz 1919 gecesı, sarayla açılan bir telgrafbaşı görüşmesi sırasında, birdenbire perde kapandı ve 8 Haziran'dan 8 Temmuz'a kadar bir aydır süregelen oyun sona erdi. İstanbul o dakikada benim resmi görevime son vermiş oldu. Ben de aynı dakika da 8-9 Temmuz 1919 gecesı saat 22.50'de Harbiye Nezareti'ne, saat 23.00'te Padişah'a resmi görevimle birlikte askerlikten de ayrıldığımı bildiren telgrafları çekmiş oldum"⁹⁹.

Padişahın verdiği vazife ve askerlik mesleğinden istifa eden Mustafa Kemal Paşa, 23 Temmuz 7 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi'ne başkanlık etmişti. Kongrede alınan kararlar neticesinde; Heyet-i Temsiliye'nin başkanlığına Mustafa Kemal Paşa getirilmişti. 4 Eylül- 11 Eylül 1919 tarihinde Sivas Kongresi toplanmış ve önemli kararlar alınmıştı. İstanbul Hükümeti ile irtibatın kesilmesi kararı da bunlar arasındaydı. Mustafa Kemal Paşa bu kongreleri gerçekleştirirken Damat Ferit Paşa Hükümeti istifa etmiş ve yerine Anadolu'daki Milli Mücadele'ye daha ılımlı olan Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştu. Ali Rıza Paşa, Temsil Heyeti ile iş birliği yapmak için faaliyete geçmişti. 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde Amasya'da iki taraf arasında yapılan görüşmede alınan kararlar neticesinde Amasya Protokolü imzalanmıştı. Alınan kararlarda Mebusan Meclisi açılmıştı. Mebusan Meclisi'nin

⁹⁸ Atatürk, M.K. (2005), *Nutuk*, hz. Zeynep Korkmaz, 32.

⁹⁹ Atatürk, a.g.e., 2015, 33.

açılmasından bir süre sonra 28 Ocak 1920 tarihinde Misak-ı Millîyi kabul etmişlerdi. Misak-ı Millînin Mebusan Meclisinde kabul edilmesinden sonra İstanbul, 16 Mart 1920 günü İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmişti. Meclis İtilaf Devletleri'nin müdahalesi ile padişah tarafından dağıtılmış, 11 Nisan 1920 tarihinde de resmen kapatılmıştı.

Mustafa Kemal Paşa 27 Aralık 1919 Tarihinde Ankara'ya neden geldiği ile ilgili olarak şunları söylemiştir;

Meclisi Mebusanın İstanbul'da toplanmasına mâni olamamak zarureti üzerine, İstanbul'da toplanacak Meclis'te, vatanın bütünlüğünü, devlet ve milletin bağımsızlığını teminden ibaret olan gayeyi muhafaza ve müdafaa için müttefik ve azimkar bir grup vücuda getirmeyi yegâne çare olarak düşündük. Bunun temini için, malumunuz olduğu üzere, 18 Teşrinisani [Kasım] 1919 tarihli talimat ve tamimde, mebusların belirlenmiş mahallerde grup toplanarak fikir alışverişinde bulunacakları mühim noktalardan biri olarak bu meseleyi kaydetmiştik. Aynı tarihte düşündük ki, bu grubun teşkilini temin için her livadan birer mebusu Eskişehir'e davet edelim. Eskişehir üzerinden şimendiferle İstanbul'a gidecek mebusları da davet edeceğimiz mebuslarla birleştirelim ve bizzat Eskişehir'e giderek, genel bir toplantı yaparak, esaslı bir surette fikir alışverişinde bulunalım. Bu arada, İstanbul'da mebusların emniyetleriyle alakalı tedbirleri de söz konusu etmek istiyorduk. Fakat bundan sonra vereceğim izahatla, aynı toplantıyı Ankara'da kalarak yapmayı tercih ettik"¹⁰⁰.

İstanbul'da toplanacak olan Mebusan Meclisi'nin faaliyetlerini yakından takip etmek, Ankara'nın jeopolitik konumundan faydalanarak İstanbul'a gidecek olan mebuslarla toplantı yapmak için Ankara'yı merkez olarak seçmişti.

Mebusan Meclisi Misak-ı Millînin kararlarını kabul etmesinden sonra dağıtılmasıyla mebuslar da tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmişti. Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da bağımsız bir kurucu meclisin toplanmasına karar vermişti. Aldığı bu karar neticesinde 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılmıştı.

Enver Paşa'nın ülkeyi terk ettikten sonra Kafkasya'ya ulaşma gayretleri, Almanya'daki faaliyetleri ve Moskova'ya ulaştığı tarihlerde Türkiye'de Millî Mücadele başlamış, önemli adımlar atılarak yeni bir hükümet kurulmuştu. Mücadelenin yasama, yürütme ve yargı gücünü Büyük Millet Meclisi oluştururken, Kuvayı Millîye de düşman işgaline karşı resmen silahlı mücadele başlatmıştı.

¹⁰⁰ Atatürk, a.g.e., 2015, 256.

Yurt dışındaki İttihatçılar gibi, Millî Mücadele kadrosu da Bolşevik Rusya ile iletişime geçmişti. Bolşevik Rusya'nın Anadolu'dan toprak istememesi ve anti-emperyalist görüşleri Ankara Hükümetini ona yaklaştırmıştı. Bunun için Millî Mücadele'nin ilk aylarında iletişim Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa yoluyla kurulmuştu.

Halil Paşa hatıralarında Mustafa Kemal Paşa ile ülkenin gidişatı hakkında:

“Mütareke döneminde İstanbul'da bulunan Halil Paşa'ya eski bir polis komiseri olan Nuri Bey bir mesaj getirerek Pera-Palas otelinde ikamet eden Mustafa Kemal Paşa'nın onunla görüşmek istediğini iletmişti. İki eski sınıf arkadaşı olan paşalar ülkenin gidişatı hakkında konuşmuşlar, Mustafa Kemal Paşa yakında müfettiş olarak Anadolu'ya geçeceğini, Millî Mücadele'ye başlayacağını açıklayarak kendisinden haber beklemesini istemişti. Halil Paşa, ondan habersiz hiçbir işe kalkışmayacağını söylemiş, ayrılmışlardı”¹⁰¹.

Halil Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'dan haber beklediği günlerde İstanbul'da saklandığı yerde İngilizler tarafından tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne götürülmüştü. Halil Paşa, Birinci Dünya Savaşı esnasında görevde bulunduğu bölgede uyguladığı siyasi ve askeri faaliyetler yüzünden sürekli sorgulanmış ve hakkında idam kararı verileceğini anlamıştı. “Kendisinin idam ile yargılanacağını öğrenen Halil Paşa o günlerde Mustafa Kemal Paşa'dan şu emri almıştır: “Hapishaneden çıkar çıkmaz Anadolu'ya geçiniz, İzmir Cephesi Kumandanlığı uhdenizde olacaktır. Bazı arkadaşlara gerekli talimat verilmiştir.” Mustafa Kemal Paşa'nın teklif ettiği vatan hizmeti karşısında artık mahkeme oyunları ile geçirecek vaktim olamazdı. Öyleyse hazırlığa başlamak lazımdı. Kaçmak için zamanın geldiğini Milli Teşkilata bildirdim”¹⁰².

Bekirağa Bölüğü'nden İstanbul'daki gizli İttihatçı gruplar sayesinde kaçan Halil Paşa'ya Kara Vasıf'tan aldığı haber üzerine Sivas'a gitmişti. Sivas'ta yaklaşık 10 gün kalan Halil Paşa'yla Mustafa Kemal Paşa ile arasında şu görüşme geçmişti: Mustafa Kemal Paşa, Halil Paşa'ya şunları söylemiştir:

“Bak Halil Paşa, sana güvenirim. Kumandanlıktaki ustalığını bilirim. Senin için iki şey düşünebiliriz. Birincisi İzmir Cephesi Kumandanlığı. İkincisi Paşa, elde silah az, para yok, cephanenin durumu felaket. Şark'ta senin adın büyüktür. İzmir Cephesinde yapabileceğinden daha önemlisini orada yapabilirsin. Rusya değişmiştir. Azerbaycan ve İran'la değişik kombinezonlar yapabiliriz ve böylece para ve teçhizat temini mümkün olabilir sanırım. Şark'ın yardımının önemini anlarsın, orada bir nefes yolu açmak zorundayız. İcap ederse bu nefes yolundan

¹⁰¹ Sorgun, a.g.e, 1972, 259.

¹⁰² Sorgun, a.g.e., 1972, 280.

Şark'a çekilmek düşünülebilir, bu nefes yolu bizim için önemlidir. Hem biliyor musun paşa, şu para durumumuz ne haldedir. Sen gelmeden senin hanım, sana verilmek üzere beş yüz lira göndermişti ama on gündür heyeti temsiliyedeki arkadaşlar bu parayı idare ederek ancak geçinebilmekteyiz. Ne dersin? Halil Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya hak vererek Şark'a doğru yola çıkacağını söylemiştir"¹⁰³.

Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Bolşevik Rusya'ya giden Halil Paşa, Anadolu'nun ihtiyacı olan gerekli teçhizatları temin ederek Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya teslim etmişti.

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin, dışişleri konularında verdiği ilk kararın Moskova'ya bir heyet gönderilmesi olmuştu. Heyetin asıl görevi, Rusya ile ilişki kurmaktı"¹⁰⁴

"Doğu Anadolu bölgesinde Ermenilerin aşırı faaliyetlerinden rahatsız olan Kazım Karabekir Paşa, Ankara'dan Moskova'ya siyasi ve resmi bir heyetin gönderilmesini istedi. Kazım Paşa'nın bu teklifini değerlendiren Ankara, Dışişleri Vekili Bekir Sami, İktisat Vekili Yusuf Kemal ve Maarif Vekili Rıza Nur Beylerden oluşan heyeti 11 Mayıs 1920 tarihinde yola çıkan ilk resmi heyet 19 Temmuz 1920 tarihinde Moskova'ya varmıştı.

Ankara Hükümeti, Moskova'ya gönderilen heyete; Rusya'nın Türkiye'nin köleliğe düşmesini kendi çıkarlarına aykırı görüyorsa yardım etmesi gerekeceği, Karadeniz ve Çanakkale Boğazlarının savunulması ve iki ülke arasında gerekli güvenin sağlanmasının buna bağlı olduğunu onlara açıklanması"¹⁰⁵ talimatını vermişti.

Ankara Hükümeti'nin ilk resmi heyetinin Moskova'ya gelişlerinden hemen sonra Enver Paşa da Moskova'ya varmıştı.

3.6. Bolşevik Liderlerin Enver Paşa'dan Beklentileri ve İlk Temaslar

Rusya'da imparatorluk devri sona ermiş, yeni ve farklı ideoloji ile bir devlet kurulmaya başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın etkilerinin devam etmesi ve yeni ideolojiyi kabul etmeyen çar taraftarları ile Bolşevikler arasında devam eden iç savaş, sosyalist liderleri yeni arayışlara sevk etmişti. Yeni liderler, emperyalizme savaş

¹⁰³ Sorgun, a.g.e., 1972, 304.

¹⁰⁴ Atatürk, a.g.e., 2005, 315.

¹⁰⁵ Çolak, İ. (2001). Moskova Antlaşmasına Giden Yol: Millî Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 17 (49), 23-48.

açarak kendi ideolojilerini kabul ettirmeye, eskiden Rus İmparatorluğunun sınırları içinde olan toprakları geri almaya çalışıyorlardı. Kendi ideolojilerini yerleştirmek ve oralara hâkim olmak için Enver Paşa ve arkadaşlarından faydalanmayı düşünüyorlardı. Enver Paşa'nın misyonunu kullanarak Türkistan'a yerleşecekler, silâh ve malzemelerinin temini için Almanya ilişkilerinde kullanacaklardı. Ayrıca Türkiye'de yürütülen mücadelenin rengine göre de Enver Paşa'yı alternatif olarak kullanabileceklerdi.

Enver Paşa'nın yanı sıra Cemal Paşa da Moskova'da Bolşevik liderlerin yardımıyla Afganistan'a geçmek istiyordu. Halil Paşa da Moskova'da Enver Paşa'yı bekliyordu. Moskova'nın artık yurt dışındaki İttihatçıların ve işgal altında bulunan Doğu ülkeleri aydınlarının yeni teşkilatlanma yeri olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Bolşevik liderlerin Enver Paşa'dan beklentileri olduğu gibi, Enver Paşa'nın da Bolşevik liderlerden beklentileri vardı. Bu beklentilerini daha Berlin'de iken Moskova'da bulunan amcası Halil Paşa ile paylaşarak Bolşevik liderlerine iletmesini istemişti. “Bir taraftan Almanya ile Sovyet Rusya arasındaki diyaloga aracılık etmeye çalışmakta, bir taraftan da “Doğudaki Müslüman ulusları teşkilâtlandırarak İngiliz emperyalizmine karşı bir cephe oluşturmak”¹⁰⁶ gibi beklentilerin yanı sıra, İttihatçılar “Rusya'nın emperyalizme savaş açması dolayısıyla Orta Asya Türkleri ve Hint Müslümanlarının istiklale kavuşturmalarını da sağlamak istiyorlardı”¹⁰⁷.

Ali Fuat Cebesoy Moskova Hatırlarında, Bolşevik Liderlerin Enver Paşa'dan beklentilerini şöyle açıklamıştı:

“Meşrutiyet ve Cihan Harbi devrini idare etmiş olan İttihat ve Terakki erkânı harbin kaybedilmesi üzerine memleketin haricine çıkmak zorunda kalmışlardı. Bu zevatın o tarihlerde tekrar Türkiye'ye dönerek iş başına geçmelerine imkân yoktu. Fakat Osmanlı hükümetini idare ettikleri vakit Panislamizm ve Turanizm siyasetini göttüklerinden İslam aleminde ve Şark milletleri nezdinde şöhretleri ve nüfuzları vardı. Sovyet Rusya Hükümeti, bunlardan iki bakımdan istifadeyi düşünmüştü. Biri mütereddit, durumda bulunan İslam alemi ile Şark milletlerine Enver Paşa ve arkadaşları vasıtasıyla istiklal ve hürriyet vereceğini vadederek hem Orta Asya'da ve Hindistan'da İngiliz emperyalizmi ile mücadeleyi temin ve hem de Rusya ülkesinde kurulan Bolşevik rejimini takviye eylemekti. Diğer ise, Enver Paşa ve arkadaşlarının Türk ordusunun takviyesi maksadıyla Anadolu'ya götürecekleri Azerbaycan piyadeleri ile Kafkas süvarilerinin arkasında Üçüncü Enternasyonale bağlı ve kendilerinin vücuda getirdikleri Türk Komünist

¹⁰⁶ Andican, A. (2020). *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul, 99.

¹⁰⁷ Aşıroğlu, a.g.e., 1990, 59.

Partisinin teşkilatını Anadolu'ya sokarak Ankara Hükümeti ile Enver Paşa taraftarları arasında çıkması muhtemel ihtilaflardan faydalanmak, Anadolu'da da Kafkaslarda ve Ukrayna da olduğu gibi bir Türk Şuralar hükümeti kurmaktır. Bu hükümet, tabiatıyla Moskova'nın nüfuzu altına girecekti. Bu suretle Anadolu'nun milli mukavemetini İngiliz emperyalizmine ve bütün Avrupalılara karşı kendi kozu gibi kullanacak ve gösterecekti”¹⁰⁸.

Murat Bardakçı ise Bolşevik liderlerin Enver Paşa'dan beklentilerini şu şekilde ele almıştı:

“İttihatçılar ve özellikle Enver Paşa, o günlerde Moskova için siyasi alanda kullanılabilecek mükemmel birer vasıtaydı. Bolşevikler eski Çarlık Rusya'nın tamamına hâkim olamamışlardı. Karşı devrimci ayaklanmalar devam etmekteydi ama İttihatçıları gelecekte herhangi bir şekilde kullanabileceklerini düşündükleri için ellerinin altında olmalarını istememekteydiler”¹⁰⁹.

Enver Paşa, her ne kadar savaştan yenik çıkmış bir ülkenin başkomutanı olsa da İslam alemi için önemini koruyordu. Enver Paşa'nın Halifenin damadı olması İslam alemindeki manevi değerini yükseltiyordu. Bunun farkında olan Bolşevik liderler Enver Paşa'nın ve yanındaki ittihatçıların Rusya'da rahat etmeleri için gereken her şeyi yapmış, güvenliklerini sağlamışlardı.

Enver Paşa, Moskova'ya vardığı günlerde “22 Temmuz 1914 tarihinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın görevlendirdiği Hacı Sami ile dört asker arkadaşı Türkistan'a geçmiş ve orada Türk ve Müslüman halkı örgütlenmeye çalışmışlardı”¹¹⁰.

Enver Paşa, “Birinci Dünya Savaşı boyunca Türkistan'da saklanan Hacı Sami'ye gönderdiği mektupta: “Moskova'da bir kongre yapmak istediğini yurt dışındaki İttihatçı ve Pan-İslamcı aydınları buraya göndermesini isteyerek, kendisini Moskova'da beklediğini yazmıştı”¹¹¹.

Enver Paşa Moskova'ya geldiği ilk günlerde Alman-Bolşevik Anlaşması için girişimlerde bulunmuştu. Almanya'nın isteklerini de ileten Enver Paşa, düşüncesini,

“benim fikrime göre Almanya'nın konumunu belirlemek ve kesinleştirmek için onların temsilcileriyle anlaşmaya varmanın önemli olduğunu anlamanız gerekmektedir”¹¹² şeklinde aktarmıştı.

Bir yandan Alman-Sovyet anlaşmasını sağlamaya çalışan Enver Paşa, 20 Ağustos 1920 tarihinde Cemal Paşa'ya yazdığı mektubunda “Moskova'ya vardığını, burada

¹⁰⁸ Cebesoy, A.F. (2017). *Moskova Hatıraları Millî Mücadele ve Bolşevik Rusya*, İstanbul, 206.

¹⁰⁹ Bardakçı, a.g.e., 2015, 200.

¹¹⁰ H. Adil, (2021). *Asya'da Beş Türk*, hz. Yusuf Gedikli, İstanbul, 44.

¹¹¹ Yamauchi, a.g.e., 1995, 95.

¹¹² Yamauchi, a.g.e., 1995, 35.

Karahan ve Çiçerin ile görüştüğünü, Moskova’da bir İslam İhtilal Cemiyeti oluşturacağını bunun için de Berlin’den bazı kişileri çağırdığını, oluşturacağı cemiyete askeri bir kanat koymak istediğini, buradaki İslam ve Türklerin bu konu hakkında ne diyeceklerini kendisine haber vermesini” istemişti. Enver Paşa, Cemal Paşa’ya gönderdiği bu mektubundan sonra 25 Ağustos’ta bir mektup daha göndermişti; “Anadolu’dan gelen Mustafa Kemal Paşa Hükümetinin sefaret heyetinin burada olduklarını, Sovyetlerle anlaşmalara vardıklarını, İslam İhtilal Cemiyetinin oluşturulması fikrine Lev Mihayloviç Karahan¹¹³, Georgy Vasiliyevich Chicherin¹¹⁴ ve Nikolay İvanoviç Buharin ile konuştuğunu ve bu kişilerin Cemiyetin Moskova’da kurulmasına olumlu baktıklarından dolayı Berlin’den Abdülaziz Caviş’i¹¹⁵, Mehmet Baş Hampa’yı, Şekip Arslan’ı¹¹⁶, Dr. Fuat ile Dr. Nazım Beyleri buraya davet ettiğini

¹¹³ Lev Mihayloviç Karahan, (1889-1937). Tiflis’te, hukukçu bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 1904 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin Menşevik hizbine üye olmuştur. 1913 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi bünyesindeki “Mejrayontsev” teşkilatında çalışmaya başlamıştır. Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı’ndan çekildiği Brest-Litovsk görüşmelerinde Sovyet heyetinde sekreter olarak bulunmuştur. 1921 yılında Polonya’ya Sovyet Rusya Büyükelçisi olarak atanmıştır. 1923-1926 yılları arası Sovyetler Birliği’nin Çin Büyükelçisi olarak görev yapmıştır. 1927 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Dışişleri Halk Komiser Yardımcılığı görevine atanmış ve Doğu İşlerinden Sorumlu Komiser Yardımcısı olarak görev yapmıştır. Bu görevini 1934 yılına kadar sürdüren Karahan, aynı yıl Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Türkiye Büyükelçiliği görevine atanmış ve 3 Mayıs 1937 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. Bu tarihte Stalin tarafından görevden alınarak Moskova’ya çağırılmıştır. Moskova’ya gelmesinin ardından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Merkezi Yönetim Komitesi üyeliğinden azledilmiştir. Stalin tarafından gerçekleştirilen “Büyük Tasfiye” sürecinde tutuklanmış ve 20 Eylül 1937 tarihinde kurşuna dizilerek idam edilmiştir.

Behnür, Ç Lev Mihayloviç Karahan, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/lev-mihaylovic-karahan-1889-1937/>. Erişim Tarihi: 07.16.2022.

¹¹⁴ Çiçerin, (Georgy Vasilyevich Chicherin) (1872-1936). Ünlü Rus tarihçi ve hukukçu Boris Nikolayeviç Çiçerin’in (1828-1904) yeğenidir. Babası Vasiliy Nikolayeviç Çiçerin ise Rusya’nın Paris elçiliğinde müşavir olarak görev yapmıştır. Soylu bir ailenin üyesi olarak 1904 yılında devrimci hareketlere katılmış ve 1918 yılında da Komünist Parti üyesi olmuştur. SSCB Dışişleri Halk Komiseri olarak, 1925 yılında Türkiye ile *Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması*’nın imzalanmasını sağlamıştır. *Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması* imzalandıktan sonra Türkiye yanlısı politikalarını devam ettirmiştir. Behnür, Ç. Georgy Vasilyevich Chcherin, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cicerin-georgy-vasilyevich-chicherin-1872-1936/>. Erişim Tarihi: 07.16.2022.

¹¹⁵ Abdülaziz Caviş, (1876-1929). Tunus asıllı olup İskenderiye’de doğdu. Câmîu’l-Ezher’de ve Kahire Muallim Mektebi’nde okudu. Tahsilini tamamlaması için İngiltere’ye gönderildi. Oxford’da Arapça hocalığı yaptı. Mısır’a ihtisasını tamamlamış bir eğitimci olarak döndü. Mısır Maarif Vekâlet’inde müfettiş olarak hizmet verdiği sekiz yıl boyunca eğitimin ıslahı ve bilhassa sömürgeci İngilizler’in baskısından kurtarılması için gayret gösterdi. Daha sonra memuriyetten ayrılarak siyasî mücadeleye atılmıştı. Enver Paşa ile aralarında büyük bir dostluk vardı. Eroğlu, M. Abdülaziz Caviş İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulaziz-cavis>. Erişim Tarihi: 07.16.2022.

¹¹⁶ Emir Şekip Arslan, (1869-1946). Beyrut yakınında bulunan Şûf kazasına bağlı Şüveyfât nahiyesinde doğdu. 1911 sonlarında İtalyanların Trablusgarp’ı (Libya) işgalleri üzerine gizlice Libya’ya gitti ve Enver Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusuna katıldı. Aynı yılın sonlarında İstanbul’a dönen Emir Şekib Kızılay heyetleri müfettişliğine seçildi. 1914’te Osmanlı Meclis-i Mebusanında Havran temsilcisi olarak görev aldı; I. Dünya Savaşı’nın ilk iki yılını Suriye’de geçirdi. Burada bir taraftan ayrılıkçı Arapları kazanmaya çalışırken diğer taraftan güney cephesinde ordu kumandanı olarak görev yapan

ve buraya geldikleri gibi cemiyetin merkez bürosunu oluşturacaklarını ayrıca birkaç gün sonra Bakü'ye gidip, İslam Konferansına katılacağını”¹¹⁷ aktarmıştı.

Lenin, 20 Ağustos 1920 tarihinde Çiçerin'e yazdığı mektupta Enver Paşa ile ilgili şunları yazmıştı “Enver Paşa'nın Moskova'ya geldiğini ve temaslara başladığını, Troçki'nin Enver Paşa ile görüşeceğini ve bu görüşmede ona neler söyleyeceğini, Enver Paşa'ya her türlü para ve silâh yardımında bulunacaklarının söylemesini yazmış, eğer yapacağımız anlaşma istediğimiz gibi olmazsa kendisini başınızdan kovun gitsin”¹¹⁸ demişti, mektuplaşmalardan Bolşevik liderlerin Enver Paşa'ya kendi isteklerine uyduğu takdirde yardım edecekleri anlaşılmaktadır.

3.7. Bakü Şark Halkları Kurultayı (1-8 Eylül 1920)

Enver Paşa'nın Moskova'da bulunduğu tarihlerde Bolşevikler, Bakü'de “Şark Milletleri Kurultayı” toplama kararını almışlardı. Bolşevik liderlerin Bakü Kurultayını “Doğu milletlerini Batı emperyalizm ve kapitalizmine karşı bu milletleri hazırlamak, bağımsızlıklarını kazanmaları için onlara yardım etmektir. Bu kurultaya katılan delegelerin sosyalizmi ve komünizmi kabul edenlerden oluşmasını da şart koşmuşlardı.

“1920 yılının yaz aylarında Rusya'ya tamamen hâkim olmaya başlayan Bolşevikler için artık diğer ülkelere de inkılabı ihraç etme zamanı gelmişti. Bu amaçla Bolşevikler propaganda ve teşkilatlanmalarını Batı ve Doğu ülkelerine yönlendirmeye başlamışlardı”¹¹⁹. Bu amaçla Şark Halkları Kurultayı'nı toplamaya karar vermişlerdi. Kurultayın toplanma amacı ile ilgili değişik görüşler ileri sürülmüştür. Şevket Süreyya Aydemir bu konuda şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

“Batı sosyalizmin vatanıydı. Sanayileşmişti. Dünya pazarlarına hakimdi. Büyük bir işçi kadrosuna sahipti, sosyalist partiler her tarafta mevcuttu. Bunların mücadele, bilgi, nazariye ve örgütleri güçlüydü. Bu vaziyette Bolşeviklerin Batıya yönelişleri; bu partileri, demokratik, devrimci ve pasif cephelerinden

Cemal Paşa'ya halkla ilişkilerinde yardımcı oldu. 1916 sonlarında İstanbul'a döndü ve 1917 ortalarına kadar Harbiye Nâzırı Enver Paşa ile çalıştı. Aynı yılın sonunda özel bir görevle Almanya'ya gönderilen Şekib Arslan uzun süre Avrupa'da kalmıştı. Kılıç, H. Emir Şekip Arslan, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-sekib-arslan>.Erişim Tarihi: 07.20.2022

¹¹⁷ Yalçın, a.g.e., 2002, 39-41.

¹¹⁸ Turlybek, A. (2003). *Enver Paşa 1918-1922*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 155.

¹¹⁹ Aslan, Y. (2007). *Birinci Doğu Halklar Kurultayı (1-7 Eylül 1920)*, İstanbul, 23.

kopararak, ihtilalci bir cephede birleştirmeye çalışmaktı. Doğu’yu Batı’nın geçtiği evrelerden geçirerek ihtilalci bir yapıya getirmekti”¹²⁰.

Emir Şekip Arslan’ın kurultay için görüşü şöyleydi: “Bolşevik liderler, politikalarını Doğulu temsilcilere anlatmak ve emperyalistlere karşı yürüttükleri savaşlarında yanlarında olacaklarını göstermek için Doğu halklarından oluşan bir kurultayın toplanmasına karar vermişlerdi”¹²¹.

Ali Fuat Cebesoy da hatıralarında Bolşeviklerin, Doğu Halklar Kurultayı ile neyi amaçladıklarını şu şekilde açıklamıştı:

“1- Cepheden ve Garp hudutlarından Avrupa’ya sirayet ettirilmeyen inkılap hareketini Şarktan ve müstemlekelerden sokmak. 2- Üçüncü Enternasyonalin, İkinci Enternasyonale mukabil köylü ve amele hukukunu tanıdığını cihana ilan etmek. 2- Şark milletlerinin kendileriyle beraber olduğunu Avrupalılara göstermek. 4- Şark milletlerini ihtilale, kıyama davet veya mecbur etmek. 5- Enver Paşa ve arkadaşlarının kendileriyle müşterek ve Şark milletleri arasında emniyet ve nüfuz kazanmak. 6- İnkılapçı Türkiye’nin kendileriyle dost ve siyasetlerine zahir olduğunu İslam alemine göstermek suretiyle Türkiye’nin İslam alemi üzerindeki nüfuzundan faydalanarak Avrupalıların aleyhine ihtilaller çıkartılmasını teşvik, mazlum ve mağdurlara yardım maskesi altında İslam memleketlerine hulul ve nüfuz etmek.”¹²².

Ali Fuat Cebesoy’un belirttiği gibi bu istek ve planlarını gerçekleştirmek ve bu kurultayda Doğu politikalarını açıklamak amacıyla Bakü’de bir kurultayın toplanmasına karar verdiler. 1-7 Eylül 1920 tarihinde toplanan kurultayda “Doğu’daki İnkılap hareketlerini teşvik etmek, onları örgütlemek, propaganda işlerini yürütmek amacıyla da Doğu Halkları Kurultayı Propaganda ve Hareket Sovyeti (Şark Şurası) kurulması kararlaştırılmıştı”¹²³.

Toplanan kurultaya katılan temsilciler toprak meselesinden, milliyetler meselesine, kadın meselesinden ulusal kurtuluş mücadelesine kadar birçok konuda görüşmeler yapılmıştı”¹²⁴.

3.7.1. Bakü Şark Halkları Kurultayı ve Enver Paşa

Sovyet liderleri Doğu’daki Müslüman milletler üzerindeki hedeflerine ulaşmak için Enver Paşa’yı da yanlarına alarak Bakü’ye gitmişlerdi. Enver Paşa Müslüman

¹²⁰ Aydemir, a.g.e., 2020, 541.

¹²¹ Arslan, a.g.e., 2007, 23.

¹²² Cebesoy, a.g.e., 2017, 77.

¹²³ Arslan, a.g.e., 2007, 174.

¹²⁴ İnç, M. (2007). *Doğu Halklar Kurultayı (1920 Bakü)*, İstanbul, 15.

lkelerde saygınlığını korumaktaydı. Hem halifenin damadı olması hem de saygın bir asker olmasından dolayı Sovyet liderleri Enver Paşa'yı yanlarından ayırmıyorlardı. Bu kurultaya şark milletleri adına:

“Türkiye, İran, Hindistan, Bulucistan, Afganistan, Çin, Gürcistan, Ermenistan, Dağistan, Buhara, Khyıva, Türkistan, Taşkent, Fergane, Semerkant, Türkmenistan, Çeçenistan, Kuban, Kırgız, şimali Kafkasya, Terek, Ukrayna, Kırım, şark Yahudileri, Azerbaycan, Başkırdistan, Tataristan, Kazakistan ve Kalmuk Cumhuriyetleri olmak üzere elli beşi kadın, iki bine yakın murahhas”¹²⁵

katılmıştı.

O tarihler de Bakü'de bulunan ve kurultaya katılan şevket Süreyya Aydemir, şark milletlerinin murahhaslarının Enver Paşa'yı gördükleri anı şöyle aktarmıştı:

“Enver Paşa'nın bir gün, kurultay salonunun bir locasında görünüşü, şarklı delegeler arasında kaynaşmaya sebep oldu. Paşanın şöhreti Müslüman şarkta bir masal bir efsane halindeydi. Bu halkın inanışına göre o, yeryüzü insanlarından biri değildi. Onun göründüğü her yerde, göklerin açılması, yerlerin yarılması, büyük ve azametli bir şeylerin olması lzım gelirdi. O, daima her şeyin üstünde ve herkesin üstünde olmalıydı”¹²⁶.

şark milletlerinin delegeleri tarafından büyük bir sevinçle karşılanan Enver Paşa, Ankara Hükümetinin gönderdiği delegeler ile Bakü'de Türk Komünist Partisini kuran Mustafa Suphi ve arkadaşları tarafından hoş karşılanmamıştı. Enver Paşa bu kurultaya Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp İnkılapılarını temsilen katılmıştı. Müslüman delegelerin Enver Paşa'ya olan aşırı ilgileri-Sovyet liderlerin gözünden kaçmamış ve bu ilgiden dolayı huzursuz olmuşlardı.

Enver Paşa'nın bildirisinin kurultayda kimin tarafından okunduğuna dair değişik görüşler vardır. Kurultay'da bulunan şevket Süreyya Aydemir'in aktardığına göre;

“bir gün nutuklar okunurken bir aralık Enver Paşa locasından kalktı. Sahnede göründü. Sahnede kalabalık bir Prezidyum¹²⁷ heyeti yer almıştı. Girigori Yevseviç Zinovyev ortaydaydı. Enver Paşa biraz çekingen ilerledi. Omuzu zerinden Zinovyev ile kısa bir şeyler konuştu. Konuşma sonunda, elindeki kağıtları Zinovyev'e bıraktı. Çekildi. Locaya döndü. Ama kendi nutkunu kendisi okuyamadı. Reis, vakti gelip, nutkun okunacağını açıklayınca, Türk Komünistleri sırasından şiddetli direniş ve protesto gösterileri geldi: Kurultaya değil, Halk mahkemesine, çığlıkları durmadan tekrarlanıyordu. Başkan, nutkun

¹²⁵ Cebesoy, a.g.e., 2017, 64.

¹²⁶ Aydemir, ř.S. (1993). *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 207.

¹²⁷ Başkanlık Divanı, konseyi.

başkası tarafından okunacağını bildirdi. Okuyan da Türk Komünist Partisinden ve en çok bağırarlardan Mehmet Emin isminde biri oldu”¹²⁸.

Ali Fuat Cebesoy ise Moskova Hatıratında” Enver Paşa’nın nutkunu bizzat kendisinin okuduğunu”¹²⁹ yazmıştı.

4 Eylül 1920 tarihinde Enver Paşa’nın nutku okunmuştur. Söz konusu nutuk “*Erkân-ı Harbiye Umumiye Riyaset-i Celilesine Bakü’de ika etmiş olan Üçüncü Enternasyonal kongresinde Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan, Hindistan ihtilal cemiyetleri murahhasları namıyla Enver Paşanın ibraz edilmiş olduğu ... elde edilen sureti leffen (ek olarak) takdim kılındı*”¹³⁰.

Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyasetine gönderilen Enver Paşa’nın Nutku şöyledir:

“Arkadaşlar, size dünya emperyalizmi ve kapitalizme karşı bugün Bakü’de toplanan Üçüncü Enternasyonale ve onun Prezidyumuna teşekkürlerimi sunarım.

Arkadaşlar! Bizi dilediği kadar soyup talan edemeyerek, kanımızı emmek ve bizi ortadan kaldırmak için elinden geleni ardına koymayan emperyalizme ve kapitalizme karşı, yanlış Avrupa politikasına karşı, bugün, Üçüncü Enternasyonale, gönülden ve gerçekten, omuz omuza ittifak etmiş durumda olduğumuz için, kendimizi mutlu sayıyoruz.

Arkadaşlar! Türkiye savaşa girdiği zaman dünya iki kampa ayrılmıştı. Birinde emperyalist ve kapitalist eski Çarlık Rusya’sı ve onun müttefikleri, ötekinde de gene emperyalist ve kapitalist Almanya ve onun müttefikleri vardı. Bizi büsbütün boğup kökümüzü kazımağa çalışan Çarlık Rusya’sı, İngiltere ve öteki dostlarına karşı mücadele ederek, hayatımızı bağışlamağa rıza gösteren Almanya’nın yanına geçtik.

Alman emperyalistleri yağma amaçlarına erişebilmek için bizden faydalandılar. Fakat bizim arzumuz yalnız bağımsızlığımızı korumaktı.

Arkadaşlar, bizi sakın Berlin yaşayışından alıp Trablusgarp’ın kızgın çöllerine ve Bedevilerin yoksul çadırlarına atarak, onlarla birlikte hayatımızın en güç anlarını geçirmeye zorlayan duygu emperyalizm duygusu değildi. Trablus’u Trabluslular için kurtarmaya çalıştık ve dokuz yıllık karşı koymadan sonra İtalyan emperyalistlerini kovdukları için mutluyuz. Azerbaycan ile ilgili olarak da başka bir amacımız yoktu. Azerbaycan’ın Azerbaycanlılara ait olduğu inancındayız. Yanlış bir durum içine düştüysek, bu bizim talihsizliğimizdir.

Arkadaşlar, dünya savaşı sürerken önemli bir görevdeydim. Sizi temin ederim ki, Alman emperyalizminin yanında savaşmak zorunda kaldığımız için üzüntülüym. Alman emperyalizminden İngiliz emperyalizmi ve emperyalistlerden nefret ettiğim kadar nefret ederim.

Bize kalırsa, çalışmadan zenginleşmeye gayret edenler ortadan kaldırılmayı hak etmişlerdir. İşte, özellikle emperyalizme bakış açım budur.

¹²⁸ Aydemir, a.g.e., 2020, 544.

¹²⁹ Cebesoy, a.g.e., 2017, 71.

¹³⁰ Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 650/56.

Arkadaşlar, temin ederim ki, bugünkü Rusya o zaman var olsaydı ve şimdiki hedefleriyle savaşa katılmış bulunsaydı, biz bugün yaptığımız gibi tüm gücümüzle onun yanında yer alırdık. Düşüncemizin doğruluğunu kanıtlamak için diyebilirim ki, Sovyet Rusya ile birlikte eyleme girişmeye karar verip ortaya atıldığımızda, ... ordusu Petrograd'a yaklaşmış, Kolçak Ural'ı avuçları içine almış, Denikin güneyden Moskova'ya sokulmuştu. Bu güçleri harekete geçiren Antant, oyunu kendi yararına sonuçlanmış sanıyor, yırtıcı dişlerini göstererek ellerini ovuşturuyordu. Biz Rusya ile dost olmaya çalıştığımız zaman durum böyleydi. Karadeniz'in fırtınaları teknenin direklerini kırıp beni geri döndürmeseydi, Kovnu ve Riga zindanlarının parmaklıklarıyla bindiğim uçak beni yolumdan alıkoymasaydı, Rusya'nın en güç alanlarında size ulaşır ve bazı Arkadaşlara izahat vermek için bu gereksiz şeyleri anlatmak zorunluluğunda kalmazdım.

Arkadaşlar, bu dünya savaşının ilk emperyalist çarpışmalarında yenilgiye uğradığımızı biliyorsunuz. Fakat mağluplar savaşı açısından ben kendimizi yenilmiş saymıyorum, çünkü Türkiye, Boğazlarını kapamak suretiyle Çarlık Rusya'sının doymazlığının son bulmasını ve onun yerine bütün mazlumların doğal müttefiki Sovyet Rusya'nın geçmesini hazırlayan öğelerden biri olmuştur. Böylece, Türkiye dünyanın kurtuluşu için yeni bir yol açanlarla birlikte hareket etmiştir. Ezilenler açısından ben bunu zafer saymaktayım"¹³¹.

"Arkadaşlar, bugün emperyalizme karşı kahramanca mücadele etmekte ve gücünü köylüden alan Türkiye ordusu, yukarıda söylediğim gibi, yenilmemişti; yalnız bir süre silahlarını indirmişti. Ve düşmanlar on beş yıl savaştıktan sonra, şimdi iki yıldır, büyük yokluklar içinde savaşı sürdürüyor. Bugünkü mücadeleyi öncekine benzetmek olmaz. Doğu dünyasının artık, kendi haklı davalarını destekleyen Üçüncü Enternasyonalin müttefiki oluşu açısından bakıldığında, zafere doğru kesin umutla yol alıyor.

Arkadaşlar, emperyalistler arasında, Transal savaşı zamanından başlayarak 1914'ten 1917'ye kadar süren dünya savaşı gergin bir aşamaya varmış olup, sonuna yaklaşmıştır. Savaş, artık kesin bir dönem içindedir ve bizim, yani ezilenlerin zaferiyle, yalnız emperyalizm ve kapitalizmin silahlarını bırakmasıyla değil, büsbütün yıkılmasıyla sonuçlanması kaçınılmazdır.

Bu kongre kendi kanını ezilenleri savunma uğrunda döken Kızıl Ordu'ya olduğu kadar Türkiyeli savaşçılara da yeni bir güç kazandıracaktır. Bu kongre mücadelenin bizim zaferimizle, yani ezilenlerin zaferiyle bitmesine çalışacaktır. Bizi Üçüncü Enternasyonal yönüne döndüren neden yalnız başladığımız mücadelede destek bulma isteği değildir. Herhalde, nedeni ilkelerin yakınlığıdır. Devrimci gücümüzü her zaman halktan, halkın ezilen bölümünden, köylüden aldık. Fabrika işçilerimiz güçlü olsalardı, önce onların sözünü ederdim. Fakat onlar bizimle birikti. Ruhlen ve bedenlen bizimle çalıştılar. Bu, bugün de böyledir. Böylece, halkın ezilenler grubuna dayandık. Ve onun acısını duyarız, onunla yaşar ve onunla birlikte ölürüz.

Arkadaşlar, biz, halkın isteğine bağlı olarak, kendi geleceğini saptama hakkının ona verilmesinin yanındayız, kendimizi bizimle barış içinde yaşamaya istekli olanlarla güçlü bağlarla kenetli sayıyoruz. Bunlardan herhangi biri istemediği takdirde, kendi geleceğini saptama hakkına sahip olmasını isteriz. İşte, milli mesele konusundaki görüşümüz budur.

¹³¹ ATASE Arşivi, (İH), 650/56aa.

Arkadaşlar, savaşa, insanların iktidar uğruna birbirlerini boğazlamalarına karşıyız. Ve bu yüzden sürekli barış elde edebilmek için, Üçüncü Enternasyonalle birlikte yürüyoruz. İşte, bunun için şimdiye kadar, bütün engelleri aşır kanlı savaşı sürdürdük ve sürdürmeye devam edeceğiz.

Arkadaşlar, emekçilerin mutluluğunu istiyoruz, yani, yabancı ya da yerli, başkalarının kazancından hileyle faydalanan fırsatçıların karşısındayız. Onlarla ilişkilerde acımasız davranmak gereklidir. Tarım ve endüstrinin büyük ölçüde gelişerek, ülkemizin bu genel mesainin meyvalarından faydalanmasını istiyoruz. Ekonomik sorunla ilgili düşüncemiz de budur.

Arkadaşlar, yalnız yaratıcı halkın mutluluk ve özgürlüğe erişebileceğine inanıyoruz. Temel bilginin çalışma ile birleşerek gerçek özgürlüğü teminat altına almasını, ülkemizin böyle aydınlanmasını diliyoruz. Bu noktada erkek ile kadın arasında fark da görmüyoruz. Sosyal politika konusundaki düşüncemiz de budur”¹³².

“Arkadaşlar, size derim ki, Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan ihtilalcileri örgütleri birliği bizimle tamamen beraber olduklarını iletmemi benden istediler. Birlik, bütün devrimci yöntemlerin uygulanmasıyla, kan emici yaratıkların dışlarının söküleceğinden ve onların takatten kesileceklerinden emindir.

Arkadaşlar, bu hedefe yöneltmiş olan ellerimiz birbirine uzanmış durumdadır. Uzun sürecek ve yalnız zaferimizle bitecek olan bu mücadelenin sonuna kadar, birlikte çalışmaya hazır olduğumuz herkese selam olsun.

Onlara başarılar dilerim. Yaşasın ezilenlerin birliği. Kahrolsun bu birliğin karşısında korkudan titreyen zalimler!!”¹³³.

Enver Paşa’nın Doğu Halklar Kurultayında okunan nutku ile ilgili olarak millî mücadele yıllarında Ankara da bulunan Sovyet Hükümetinin murahhas temsilcisi Semyon İvanoviç Aralov şunları söylemişti: “Doğu Halklar Kongresi’nde, Enver Paşa’nın isteği üzerine, kendisinin kaleme aldığı bir deklarasyon okunmuştu. Enver Paşa bu deklarasyonda, Türkiye’nin Birinci Dünya Savaşına Almanya’dan yana katılmasını haklı göstermeye çalışıyordu. Enver Paşa kongrede Sovyet Rusya’nın dostu olduğuna yeminler etmişti”¹³⁴.

Enver Paşa nutkunda, sosyalist bir dil kullanmış, Birinci Dünya Savaşına neden girdiklerini, neden Almanya’nın yanında yer aldığını açıklamıştı.

Enver Paşa, kurultay sırasında Moskova’da bulunun T.B.M.M. Hükümeti’nin temsilcisi olan Bekir Sami Bey’den bir mektup almıştı. Söz konusu mektupta Bekir Sami Bey:

“Hududumuzu Misak-ı Millînin ilan eylediği hudut olmak üzere tasdik etmeyi kabul etmiyor. (Etnografik hududu dahilinde) ibaresiyle ta ‘dilini talep eyledi.

¹³² ATASE Arşivi, (İH), 650/56ab.

¹³³ ATASE, Arşivi, (İH), 650/56aba.

¹³⁴ Aralov, S.İ. (2020), *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, İstanbul, 12.

Her kavim ve milletin hakk-ı ittikari prensipleri muktezasından olduğundan ve ideolojisi dela'ilinden Ermenilerin nüfusuna göre bir yerin mutlak Ermenistan'a verilmesini istiyor. Bunun maddeten imkânı olamayacağını ve ekseriyetin ekalliyete fedakâr düsturlarına da mugayir olduğunu beyan ederek, nihayet Van ve Muş'ta avdet edecek yerli Ermenilere kati bir yerin ifraz müstakıl bir Ermenistan olarak teşkilini talep de ısrar eyledi. Misak-ı Millînin tayin ettiği hududu tağyir ve mülkümüzden bir parçanın başka birisine verilmesini kabule salah ve mezuniyetimin haricinde olduğundan imza sırasında talep edeceklerini cevaben serdeyledim. Yusuf Kemal Bey, Ankara ile görüşerek talimat istemek üzere Tuapse tarikiyle Trabzon'a hareket etmek üzere bugün buradan gidiyor. Osman Bey de beraberdir. Elli top alınıp dört büyük ve dört küçük top ile 25 mitralyöz ve altı bin tüfeng Tuapse'de kendilerine teslim edilecektir. Kafkasya-yı Şimali hakkındaki maruzatımın unutulmamasını tekraren rica ederim”¹³⁵.

Enver Paşa, Moskova'da bulunan T.B.M.M. Hükümeti temsilcilerine Bolşevik liderlerle yaptıkları görüşmelerde yardımcı olmaya çalışarak Bekir Sami Bey'in isteklerinin yerine getirilmesi için Bolşevik liderlerle konuşmaya çalışmıştı.

3.7.2. Enver Paşa'nın Bakü Şark Halkları Kurultayına Katılması ve T.B.M.M. Hükümetinin Aldığı Tedbirler

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Enver Paşa ve arkadaşlarının Rusya'da bulunmalarından endişelenmişti. Hemen harekete geçerek 20 Haziran 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa'ya bir mektup göndermişti. Söz konusu mektupta:

“Atideki ... alakadarane vesait mahalline ve serie ile tebliği ettim.

1 – Talat, Cemal, Enver paşaların Büyük Millet Meclisi namına hiçbir teşebbüs-i siyasiyeye girişmeğe salahiyettar olmadığının ve bizim ile hiçbir muhabere ve münasebetleri bulunmadığının kendilerine tebliği heyet-i vekile kararı iktizasındadır.

2 – Halil ve Nuri paşalara yeni vezaif tevdi nazar-ı mütalaaya alınmak üzere bugüne kadar ifa ettikleri vezaif-i mukteziye birer raporun vesaitine devletleriyle Büyük Millet Meclisi riyasetine sürat ile lazımdır”¹³⁶.

Enver Paşa'nın kendileriyle hiçbir ilgisi olmadığını ifade eden Mustafa Kemal Paşa, böylelikle Bakü Şark Halkları Kurultayı'nda Enver Paşa'nın Türkiye adına temsilci olarak katılmasını engellemiş ve Türkiye adına bir karar alınmaması için de önlem almıştı. Ancak Bolşevik liderlerin Enver Paşa'ya büyük bir değer verdiği haberi de Ankara'ya ulaşmıştı. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa, “Bolşevik liderlerini ve kurultaya katılan milletlerin Millî Mücadele'ye destek

¹³⁵ Yamauchi, a.g.e., 1995, 99.

¹³⁶ ATASE Arşivi, (İH), 613/80.

vermelerini sağlamak için Enver Paşa'dan faydalanmayı düşünmüştü. Kazım Karabekir Paşa, Enver Paşa'ya kurultayda Türkiye'ye doğu yolunun açılmasını, Doğu ile iletişim kurulmasını, Ermeni Meselesinin Türkiye'nin yararına çözülmesi gerektiğini yazarak bu konular üzerinde yoğunlaşmasını"¹³⁷ istemişti. Aslında Enver Paşa'dan yurt dışında kalması kaydıyla faydalanmak istemişti.

T.B.M.M. Hükümeti, Enver Paşa'dan yurt dışında kalması kaydıyla faydalanmak, milli menfaatler doğrultusunda Bakü Kurultayında hareket etmesini, istedikleri sınırlar çerçevesinde hareket etmesini istemişti.

3.7.3. Doğu Halklar Kurultayı ve T.B.M.M. Hükümeti

“Bakü’de toplanan Doğu Halklar Kurultayına Türkiye Büyük Millet Meclisi büyük önem vermektedir. Çünkü; Anadolu’da meydana gelen işgaller karşısında Doğu halklarından yardım almak, Bolşeviklerden askeri teçhizat temin etmek amaçlanıyordu. Fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine bu kurultaydan doğrudan bir davet gelmemiştir. Kurultay, Anadolu köylüsüne amelesine resmi davet göndermiştir”¹³⁸.

Mustafa Kemal Paşa’nın 14 Ağustos 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmasında Sovyetlerin doğrudan doğruya T.B.M.M.’ne resmi davette bulunmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu konuşmada Mustafa Kemal Paşa kurultay için şunları söylemişti:

“Son günlerde Bakü’de beynelmilel bir kongre yapılmaktadır. Resmi ve gayri resmi vuku bulmakta olan müracaatlarda bizden de oraya murahasalar davet ediliyor. Bu davetler doğrudan doğruya halkımıza vuku buluyor. Trabzonlulara, Erzurumlulara her tarafa birtakım davetnameler geliyor, gönderiliyor. Aldığımız malumata bazı yerlerden bilhassa hududa civar yerlerden bazı zevat bu kongreye icabet etmiştir. Binaenaleyh, falan yerden falan yerlerde yapılan kongrelere falan, falan, falan münferiden davet olunurlar ve bunlar oraya gider ve orada mevzubahis olan esasatı kabul eder memleket içinde tatbik etmeye başarlarsa bu doğru istikamet olmaz. Biz kongrelere de gideriz. Her şeye iştirak ederiz. Yalnız biz ederiz. Millet kendi gider yani milletin mümessillerinden mürekkep olan meclis gider ve ancak meclis-i aliyenizin salahatine haiz olan memurların herhangi bir cemiyette herhangi hükümette yapacağı temas, söyleyebileceği söz, vereceği imza makbul ve muteber olmak lazım gelen herhalde biz bugün için kendi nokta-i nazarlarımıza milletimizden, halkımızdan hakiki nokta-i nazarlara tabii olarak hareket etmekteyiz”¹³⁹.

¹³⁷ Karabekir, K. (2018). *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, İstanbul, 47.

¹³⁸ Arslan, a.g.e., 2007, 215.

¹³⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.III, (14.8.1336/1920), 210.

Karahisar Mebusu Hulusi Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya bu kongrenin resmi mi, gayri resmi midir, sorusu üzerine Mustafa Kemal Paşa: “*Gayri resmidir efendim. O resmi olsa tabii millet meclisini davet ederdi*”¹⁴⁰ yanıtını vermiştir. Bu durumdan dolayı TBMM resmi olarak delege göndermemiş, Moskova'da bulunan Dr. İbrahim Tali Bey'i, Türkiye adına kurultaya gözlemci olarak göndermişti. İbrahim Tali Bey'den başka “Bakü'de Mustafa Suphi önderliğinde kurulan Türk Komünist Partisi'nin delegeleri ile Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum ve Trabzon'dan seçtiği kişiler de kurultaya katılmıştı”¹⁴¹.

Ali Fuat Cebesoy Moskova Hatıralarında, TBMM tarafından gönderilen delegelere şu talimatların verildiğini yazmaktaydı:

“1- İdari İnkılap yaptık. İçtimai inkılap da adet dinimiz itibariyle müsaittir. Ancak henüz vakti değildir. Çünkü emperyalist Avrupalılarla ve İstanbul hükümeti ile harp halindeyiz. Aşağıdan yukarıya gelebilecek bir inkılap inhilalimizi mucip olur. Murahhaslarımız müzakereleri dinlemeli ve bize haber vermelidir.

2- Kurultayda Anadolu'nun hakiki inkılapçı olduğunu ve inkılap ruhundan başka bir şey tanımadığını bilfiil göstermek, Kurultaya iştirak edecek olan Avrupalı delegelerin bu hususta itimat ve emniyetlerini kazanmak ve muavenetlerinden memleketimiz için azami istifadeyi temin etmek, memleketimizin idare tarzı ve siyaseti hakkında en iyi usul ve şeklin ne olabileceğini onlara anlatmak.

3- Murahhaslarımız Türkiye hakkında her ne şekil ve mahiyette olursa olsun bir hüküm ve karar ittihazına salahiyyetli değillerdir”¹⁴².

TBMM'nin gözlemci sıfatıyla Bakü Doğu Halklar Kurultayına gönderdiği “Dr. İbrahim Tali Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın maiyetinde 19 Mayıs 1919 sabahı Bandırma Vapurundan Samsun'a çıkan 18 subaydan biridir”¹⁴³. Şark Cephesi'nde Sıhhiye Reisliği görevinde bulunduğu sıralarda TBMM Hükümeti'nin Rusya'ya gönderdiği resmi heyette müşavir yerini almış ve Moskova'da bulunmuştu. Moskova'da bulunduğu günlerde TBMM tarafından Doğu Halklar Kurultayına gözlemci sıfatıyla katılmak için Üçüncü Enternasyonal üyeleriyle ve Enver Paşa'yla aynı trenle Bakü'ye gelmişti. Kurultay'da Enver Paşa ile aynı locada oturan Tali Bey, kurultaya bir bildiri sunmuştu. Tali Bey'in bildirisi 4 Eylül 1920 Eylül tarihinde

¹⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C. III, (14.8.1336/1920), 211.

¹⁴¹ Şehidoğlu, H.S. (1975). *Eylül 1920 Bakü Kurultayı ve Milli Mücadele'ye Sağdan Soldan El Koyma Çabaları*, İstanbul, 34.

¹⁴² Cebesoy, a.e.g., 2017, 64-65.

¹⁴³ Tevetoğlu, F. (1987). *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara, 155.

okunmuştu. Söz konusu bildiri 5 Kasım 1920 tarihli Açık Söz gazetesinde şu şekilde verilmişti:

“Emperyalizm Muharebesi Türkiye’yi dört sene yorgun ve bozgun bir hale getirdi. Fakat bunu şimdi Garp kapitalistlerine karşı kıyam eden Türkiye köylüsü düzeltmeye çalışıyor. Yoldaşlar! Anadolu kıyamının avamili, biri dahili, diğeri harici olmak üzere ikiye ayrılır. Harici avamıl: dört sene muhtelif cephelerde dünyanın en koyu burjuvazi hükümetlerine karşı çarpışan Türkiye köylüsü artık alnının teri ve kolunun kuvvetiyle kazandığı ekmeğini biçmek ve köyünde rahat yaşayabilmek için büyük ihtiyaç hissediyordu. Türk köylüsü emperyalistlerin ve pişdarların gittikleri yerde kan, ateş ve bu maya ile çalışan ve dünya nimetlerini istihlal eden sınıfın menafî bir kısım kalbiyle feda eden caniler olduğunu bilmiyordu. Nihayet Anadolu’nun Akdeniz’e açılmış nefes borusu olan İzmir’e karşı başlayan taarruz o zaman Garp ’ta ve Şark’ta teşekkül eden Müdafaa-i Hukuk kuvvetlerinin derhal katillere karşı icap ettirdi. İzmir’in işgalini müteakip Şark’ta emperyalist pişdarlarının karşısında bulunan Erzurum ve Trabzon halklarının teklifiyle Erzurum’da bir (halk kongresi) akdedilerek haklarının müdafaasına karar verdiler. Sonra Sivas ve Ankara halk kongreleriyle şekli müdafaa tamam etti. Dahili amile gelince; zavallı Anadolu köylüsü asırlarca burjuvazi hükümetlerin zulüm ve tahakkümüne mahkûm kalmış ve İstanbul’dan gelen kâh bürokrat ve kâh diktatörlük ve onların gönderdikleri tıfıl memurların zincir-i tahakkümü altında ezilmiş idi. İbrahim Tali Bey, Türkiye amele ve köylüsünün çektiği zahmet ve meşakkatleri tahlil ettikten sonra vezini şu süratle bitirdi: arkadaşlar, işte bu izaha şunu ilave ediyorum ki Anadolu terakki ve tenevvüre doğru giderken kendi hürriyet ve istiklalini de son nefesine kadar müdafaaya azmetmiş ve bu yolda kendisine uzatılan dost şuralar elini kemal-i samimiyetle tutmuştur. Yaşasın beraber yürüyen inkılapçı Rusya ve Anadolu ve bunlara zahir olan Şark İhtilal Alemi”¹⁴⁴.

Açık Söz gazetesinde İbrahim Tali Bey’in okuduğu bildirinin özetini vermişti. “Bakü Kurultayı Türkiye’deki Millî Mücadele için bazı kararlar alarak Türkiye’nin Emperyalist İngiltere ve Fransa ile mücadelesinden dolayı aralarında bir gönül bağı olduğunu, bu mücadelelerine destek olacaklarını fakat Türk işçisi ve köylüsünün bağımsız olmaları ve haklarının verilmesi gerektiğini, Türk işçi ve köylüsüne seslenerek teşkilat kurmaları gerektiğini vurguluyordu”¹⁴⁵.

3.7.4. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve Enver Paşa

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının ne zaman kurulduğu ile ilgili kesin bir tarih olmamakla beraber Enver Paşa bu cemiyeti daha İstanbul’dan ayrılmadan kurmak istediğini Hüsamettin Ertürk’e anlatmıştı, Enver Paşa’nın kendisine

¹⁴⁴ Açık Söz, **Şark İlleri Kurultayında**, 5 Kasım 1920, s. 3.

¹⁴⁵ Aslan, a.g.e., 2007, 240.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın bundan sonraki ismi Umum Âlem-i İslam İhtilal Teşkilatı olacaktır. Muhaberelerimiz hep bu titr üzerine cereyan edecektir. Siz Türkiye'de bu teşkilatın İstanbul şubesi reisisiniz, bunu kuran benim, sizi seçen benim, yakında bu teşkilatın heyet-i merkeziyesi Berlin'de toplanacaktır. Bu heyetin isimlerini size veriyorum. Bunlar Talat Paşa, Dr. Bahaeddin Şakir ve Nazım Beylerdir”¹⁴⁶ demişti.

Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ortadoğu Müslümanları arasında birliği sağlamak ve İngiliz, Fransızlara karşı Müslümanları örgütlemek amacıyla kurduğu Teşkilat-ı Mahsusa örgütünün bir devamı olarak İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadını kurmuş olabilir. Almanya'da da Talat Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa'ya üye olan ve ülkelerinden kaçmak zorunda kalan Doğulu Müslümanları kendi etrafında toplayarak, Şark Kulübü adında bir kulüp kurmuştu. Bu kulübün başkanlığına seçilen Emir Şekip Arslan, “ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin tüm Doğuluların toplanması için kurulan bir kulüptü”¹⁴⁷ olarak bahsetmişti. Zafer Toprak'ın aktardığına göre:

“Roma'da Şark Mazlum Halklar İttihadı da Almanya güdümünde bir örgüt. Başında Wilhelmstrasse'nin propagandasında etkin rol oynayan Mısırlı Abdülhamid Said Bey bulunuyor. Belli başlı şahsiyetler Tunus'tan Abdülaziz Caviş, Muhammed Fehmi ve Yusuf Hilmi, Fas'tan Emir Şekip Arslan, Cezayir'den Beşir, Mısır'dan Saki Fantavi, Saad Zağlul Paşa, Şeyh Ahmed el-Uli, Türkiye'den Cemil Bey, Şahin Bey”¹⁴⁸.

İttihatçılar ve Teşkilat-ı Mahsusacılar politikalarını yürütmek amacıyla Berlin ve Roma'da örgütlenerek bu tarz teşkilatları kurmuşlardı. Enver Paşa da Bakü Şark Halkları Kurultayı'na Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp inkılapçılarının temsilcisi olarak katılması, Almanya'da Talat Paşa'nın kurduğu Şark Kulübü, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının çekirdeğini oluşturmuştu

Şevket Süreyya Aydemir, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı için “*bu teşebbüs ve örgüt zaten, ölü doğmuş, daha doğrusu doğmadan ölmüştü*”¹⁴⁹ diyerek bu cemiyetin uzun yaşamadığını belirtmişti.

Zafer Toprak ise bu cemiyet için “*İslam dünyasında emperyalizme ve kapitalizme karşı kıyam örgütleyen İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ya da İttihad-ı Selamet-i*

¹⁴⁶ Tansu, a.g.e., 2016, 202.

¹⁴⁷ Arslan, a.g.e., 2010, 73.

¹⁴⁸ Toprak, Z. (1997). “Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komiterni, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selâmeti İslam)”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 43, 8.

¹⁴⁹ Aydemir, a.g.e., 2020, 556.

İslam, III. Enternasyonal çizgisinde faaliyet gösteren bir örgüt"¹⁵⁰ diyerek Bolşevik Rusya ile bağlantısı olduğunu yazmıştı.

Bunun yanı sıra Zafer Toprak'ın İngiliz ve Fransız kaynaklarına dayanarak aktardığı bilgilere bakıldığında:

"Fransız kaynaklarında 1920 Mayıs'ında, Alman yönetiminin göz yummasıyla, Berlin'de Sovyet modeli doğrultusunda bir İttihadın kurulduğu kaydedildiğini, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının Sovyet Dış işleri Komiserliği ile yakın ilişkisi olduğu, Panislamizm ile Bolşevizm'in bu örgüt çatısı altında uyum sağladığı belirtmekteydi. İngiliz kaynakları ise İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının Bolşeviklerin Dışişleri Komitesi'nin Şark Kolu'nun Müslüman Seksiyonunca ileri sürdüğünü Yine aynı kaynaklar İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadında Mısır milliyetçileri. Anadolu hareketi, İttihat ve Terakki, Hint Milliyetçileri, Afgan Yurtseverleri Ligi, Kafkasya Müslümanları, Çerkezler, Dağıstanlılar Birliği, Rusya Müslümanları Kongresi, İran Milliyetçileri Ligi gibi örgütleri bir araya getiriyordu. İttihadın Moskova'da bir Heyet-i Merkeziyesi var. Bu heyette Agayev (Ağaoğlu), Akçurayev (Akçuraoğlu), Hajez, Mercimekov, Cemal Paşa gibi şahsiyetler yer alıyordu"¹⁵¹.

Bu bilgiye bakıldığında İngiltere ve Fransa'nın bu teşkilatla yakından ilgilendiği, her adımlarını takibe aldıkları anlaşılmaktadır. Her iki ülke de sömürgeleri altındaki topraklarda bir ihtilal çıkartma ihtimaline karşılık teşkilatı daima yakından izlemişlerdi.

Erik Jan Zürcher, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı için şunları söylemişti; "*Enver, Berlin'de İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı gibi şatafatlı bir örgüt kurdu. Gerçekte, bu örgüt Avrupa'ya İslam ülkelerinden gelen bir avuç mülteci tarafından kurulmuştu. Bunların çoğu da eski Teşkilatı-ı Mahsusa üyesiydi. Kendi ülkelerinin delegeleri olarak örgütte yer alıyorlardı*"¹⁵².

Ali Fuat Cebesoy hatıralarında Enver Paşa'ya İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Teşkilatı'nın kuruluş amacıyla ilgili soru sormuş ve Enver Paşa'dan şu cevabı almıştı:

"mütarekeden sonra rüfekamın devamlı çalışmaları, gayretleri ve milletin layetzelzel azmi neticesinde dâhili ve harici birçok müşkülata galebe ederek bir Büyük Millet Meclisi ile hükümeti vücuda gelmiş ve bu sayede Türkiye'nin halası yaklaşmıştır. Her Türk milliyetperveri gibi ben ve arkadaşlarım bu halden son derece memnun kaldık ve sevindik. Yıllardan beri Avrupa muhacematı karşısında pek zayıf düşmüş olan Türkiye'de İslam ve Türk âlemi tarafından yardım edilmek zarureti hâsıl olduğuna kanaat getirdik. Bu maksadın temini için de hariçte çalışmak mecburiyetini gördük. Bu vazifeyi arkadaşlarım ile ben

¹⁵⁰ Toprak, a.g.m., 1997, 7.

¹⁵¹ Toprak, a.g.m., 1997, 9-10.

¹⁵² Zürcher, E.J. (1987). *Milli Mücadele de İttihatçılık*, İstanbul, 227.

üzerime aldım. İslam âleminde bizatihi ve müstakilin idare olunmak ve buna mâni emperyalizme karşı mücadele etmek üzere Avrupa'nın ve Asya'nın muhtelif merkezlerinde şubeleri bulunan bir İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı kurdum"¹⁵³ demişti.

Enver Paşa ise bu teşkilatın oluşturulmasıyla ilgili 20 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'ya ilk geldiği günlerde Cemal Paşa'ya yazdığı mektubunda “*İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilatını Moskova’da Bolşevik liderleriyle görüştüğünü, müzakerelerin halen devam ettiğini*”¹⁵⁴ yazmıştı.

Enver Paşa, 25 Ağustos 1920 tarihinde Moskova’dan Cemal Paşa’ya yazdığı mektubunda:

“Karahan, Çiçerin ve Buharin ile görüşüm. Bunlar esas itibariyle bizim fikrimize muvafık buldum. Herhangi bir hareket-i ihtilaliyeye komünizm rengi olmasa bile muavenet edeceklerini söylüyorlar. Hele bizim Müslüman Cemiyet-i İhtilaliyesine pek müsaittirler. Onun için, Çiçerin ile konuştuğum üzere Berlin’den Caviş’i, Mehmet Baş Hempa’yı, Şekip Arslan’ı, Doktor Fuad’ı ve Doktor Nazım’ı davet ettim. Bunlar gelir gelmez merkez-i büroyu bit teşkil işe başlayacağız”¹⁵⁵.

Enver Paşa’nın bu mektubundan Bolşevik liderleri ikna ettiği ve daha yurdu terk etmeden düşündüğü teşkilatı kurma yolunda ilerlediği anlaşılıyor.

Enver Paşa, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadını kurmaya çalıştığını 26 Ağustos 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı mektubunda:

“Ben İslam muhitinde teşkilat icrası ile memleketin halası uğrunda çalışmak maksadı ile buraya geldim. Sovyet Hükümeti’nin erkânı ile görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. Esasen Ruslar komünizm şeklinde olmasa bile İngiltere aleyhindeki harekât-ı ihtilaliyeye muavenet etmeyi prensip olarak kabul etmişlerdi. Buradaki teşebbüsat ve icraatımdan ve Avrupa ahval-i umumiyesinden size malumat vermeyi faydeli görerek arz ediyorum. Teşkilat ve teşebbüsatımdan ara sıra sizi haberdar ederim”¹⁵⁶ demektedir.

Böylece Enver Paşa, Bolşevik liderlerle yaptığı uzun görüşmelerden sonra İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilatını kurmaya başlamıştı. “Bu teşkilatın mali kaynağını hemen tamamına yakını Rusya karşılamaktaydı. İkinci kaynak olarak da Almanya’nın kaynak sağladığı tahmin ediliyordu”¹⁵⁷.

¹⁵³ Cebesoy, a.g.e., 2017, 226.

¹⁵⁴ Yalçın, a.g.e., 2002, 39.

¹⁵⁵ Yalçın, a.g.e., 2002, 40.

¹⁵⁶ Karabekir, a.g.e., 2018, 22.

¹⁵⁷ Olgun, İ. (1983). İttihatçıların Kurtuluş Savaşı’nda Anadolu’ya Sızma Teşebbüsleri ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı, *VIII. Tarih Kongresi Türk Tarih Kurumu Yayınları* Cilt 3, 1970.

Enver Paşa, Avrupa ülkelerinde dağılmış olan Doğu Müslüman temsilcilerinden Emir Şekip, Mısırlı Dr. Fuat Bey ve Abdülaziz Caviş'i Moskova'da toplamaya başlamıştı. 15 Ekim 1920 tarihinde Moskova'da üç protokol imzalamışlardı. Birinci protokolden anlaşıldığına göre:

“İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının merkezini geçici bir süreliğine Moskova olduğu, teşkilatın başkanı olarak Enver Paşa'nın seçildiğini ve teşkilatın muhtar merkezleri 1- Anadolu, 2- Kaşgar, 3- Afganistan'dır. Bundan başka Cemiyetin muhtelif şehirlerde murahhasları vardır. Bunlar şimdiki halde Bakü'de Bahaeddin Şakir Bey, Berlin'de Talat Paşa'dır. Mümessil-i Umumi lazım gelen yerlere murahhaslar tayin edebilir. Cemiyete ithal edilerek, Mısır, Arabistan, İran gibi yerlere murahhaslar izamı Mümessil-i Umumiye ait bir vazifedir.”¹⁵⁸.

Enver Paşa 25 Ocak 1921 tarihinde İstanbul'daki İttihatçılara yazdığı mektupta İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının üyeleri ve çalıştıkları coğrafya hakkında şu bilgilere ulaşılmakta:

“Cemiyetimizin Merkez-i umumisi azaları: Reis: Enver Paşa, Kâtip: Ziya Bey, Veznedar: İbrahim Tali Bey, Üye: Halil Paşa, Sami Bey, Azmi Bey ve Seyfi Beylerdir. Bunlardan başka her Şark milletinden birer üye vardır. Mısır için Dr. Fuad Bey, Suriye için Şekip Arslan Bey, Şimali Afrika için Mehmed Yasin Hempa Bey, Hindistan için Bereketullah Efendi ve Cemal Paşa, Merkez-i umumi üyeleri mühim vazifelerle lazım gelen yerlere gönderilmişlerdir. Mesela Cemal Paşa Afganistan'da Hint gençlerinin talim ve terbiyesiyle ve Hindistan hareketiyle meşguldür. Afganistan'ın Hindistan hududunda başkumandanlık deruhte etmiştir. Sami Bey evvela Taşkent'e ve şimdi ise Anadolu'ya geçmiştir. Halil Paşa Taşkent'te idi. Şimdi muvakkaten Moskova'da bulunuyor. Azmi Bey Afganistan'dadır. İbrahim Tali Bey Anadolu'ya avdet etmiştir. Seyfi Bey Bakü'de üsera-i harbiyenin sevkıyla meşguldür. Roma 'da ise bütün Şark İslam İhtilal Cemiyetlerinin üyelerini cami ve Mısırlı Abdülhamid Said Beyin riyasetindeki cemiyet doğrudan bize bağlıdır ve Roma merkezimizi teşkil etmektedir. Cemiyetimiz şimdiki halde Ruslarla çalışmaktadır ve kendileriyle gayet iyi münasebatta bulunmaktayız. Merkez-i umuminin Moskova'da olması ve bize karşı gösterilen hüsn-ü kabul de bunu müeyyedir. Fakat biz komünist değiliz. Hilafet ve Saltanat dairesinde Sosyalizm esaslarına tevfikân ve halk hakimiyetinin esasını ittihaz ve kabul eder bir siyaset takip ediyoruz”¹⁵⁹.

Enver Paşa, İslam İhtilal Cemiyeti'nin coğrafyasını açıklamakta, merkezin Rusya'da olmasının nedenini ise Rusların onlara karşı gösterdiği hürmetten dolayı olduğunu, komünist olmadıklarını, hilafet ve saltanat etrafında sosyalizmin halk hakimiyetinin esaslarını kabul ettiklerini açıklıyordu. Esas itibarıyla İslam İhtilal İttihadı Cemiyetleri teşkilatı İngiliz ve Fransız sömürgesi altındaki Müslüman Doğu milletlerini bu

¹⁵⁸ Yamauchi, a.g.e., 1995, 314.

¹⁵⁹ Yamauchi, a.g.e., 1995, 136.

ülkelere karşı ayaklandırmak ve bağımsızlıklarına kavuşturmak amacıyla kurulmuştu. Ayrıca bu cemiyet için bir dergi çıkartılmaya karar verilmişti. Dergi, Liva-el İslam adıyla Berlin’de çıkartılmaya başlanmıştı.

Avrupa’da bulunan Doğulu mülteciler daha çok Talat Paşa’nın etrafında toplanmışlardı ve Şark Kulübü’ne üyeydiler. 15 Mart 1921 tarihinde bir Ermeni tarafından katledilen Talat Paşa’nın kurduğu Şark Kulübü başkanlığını üstelenen Enver Paşa bu üyeleri kendi etrafında toplayarak 27 Haziran 1921 tarihinde Moskova’da İslam İhtilal Cemiyetlerinin kongresini yapmıştı. Bu kongreye Medine Müdafaası olarak bilinen Fahri Paşa da katılmıştı. Talat Paşa’nın vefatından sonra kongreye çok az temsilci katılmıştı. Arap delegeler Enver Paşa’nın düşüncelerini Pan-Türkçü olarak tanımlayarak bu cemiyetten istifa etmişlerdi.

Enver Paşa’nın milliyetçilik düşüncelerinin yanı sıra Dr. Fuad’ın 26 Nisan 1921 tarihinde Berlin’den Enver Paşa’ya uzun bir rapor yazarak cemiyetin ve Berlin’deki İttihatçıların davranışlarından rahatsızlıklarını, Ziya Bey ile Azmi Bey’i ve Vehip Paşa’nın davranışlarından dolayı üzgün olduğunu yazmıştı. Söz konusu raporda Liva el- İslam dergisinde çıkan yazılardan ve Arapça yazılan yazılara az yer verilmesi, derginin müdürü Abdülaziz Caviş Bey’in olması gerekirken İlyas Bargon’un müdür olmasından dolayı üzgün olduğunu, Vehip Paşa ve hırsız olarak nitelendiren Berlin eski ateşe militeri Cemil Bey’in cemiyette yer almalarında sakınca gördüğünü belirtmiştir. Raporun geri kalanında dergi ile ilgili olarak şu cümlelere yer vermiştir:

“Mecmuanın Arapça kısmını neşretmek kararlaştırıldığı halde ikinci bir içtimada İlyas Bey’in teşvikiyle ve Vehip Paşa’nın tensibiyle bu karardan vazgeçildi. Ve gerek Edip Sekip Aslan Bey’in ve gerek Şeyh Abdülaziz Caviş’in yapılan münasebetsizliğe karşı şiddetle protesto etmelerine icap eyledi. Ve buna rağmen İlyas Bey’in arzusu olmuştur! mecmuanın sebab-i İslamiyenin evrak-ı havadisinden istihsal edebileceğimi malumatı ve havadisi evvel vermekten ibarettir. Hatta ola ki, mecmua yerine bülten neşretmek musamemdi. Fakat bu karar dahi unutulmuştur. Şayet bülten yerine mecmua neşretmek lazımsa “Near East” yani Şarki karip mecmuasına müşabih iyi bir mecmua neşredilsin. Alem-i İslam’ın ihtilalci yayılması ve iktidarını gösterebilmesi için bugünkü mecmua denilen şey en faydasız hem yakışmazdır”¹⁶⁰.

Şevket Süreyya Aydemir, Arap Müslüman delegelerin istifasının sebebini şu şekilde açıklamakta: “Enver Paşa’nın takip ettiği mücadelede bir milliyetçilik gayreti sezmiş

¹⁶⁰ Türk Tarih Kurumu Arşivi, Enver Paşa koleksiyonu (EP), 7/24.

olmalarıdır. Onlara göre, kendileri İslamcıdır. Ve İslamlık mücadelesinde milliyetçilik doğru değildir”¹⁶¹.

Yine Aydemir’e göre: “İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Kongresi, rüzgâr gibi dahi esmeden gelip geçer. Neticeden ne Ruslar ne Türkler ne Müslümanlar memnundular. Enver Paşa’nın ise kafasında artık Anadolu’ya geçme arzusu vardır”¹⁶². Gerçekten de Enver Paşa da bu kongreden memnun kalmamış artık Anadolu’ya geçme faaliyetlerine başlamıştı.

3.7.5. Liva el-İslam Dergisi ve Millî Mücadele ile İlgili Haberleri

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının yayın organı olarak yayın hayatına başlayan bu dergi İslam’ın sancağı, bayrağı anlamını taşımaktadır. “Dergi 15 Mart 1921 ile 1 Aralık 1922 tarihleri arasında toplam olarak 24 adet yayınlanmıştır. Birinci yıl 18 sayı, ikinci yıl 18 sayı yayınlamıştı. Derginin ağırlıklı olarak Türkçe, bazen Arapça, Almanca bazen de Farsça bölümler yer almıştır. Derginin başından sonuna kadar sahibi ve sorumlu müdürü İlyas Bargon Bey olmuştur”¹⁶³.

Dergi ilk sayısından itibaren Anadolu’daki Millî Mücadele, Hindistan, Fas, İrlanda, Mısır ve İngiliz sömürgesi altındaki ülkeler ile ilgili yazılar yayınlarken, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadından ayrılan üyelerden sonra ve Enver Paşa’nın Türkistan’a geçmesiyle dergide Türkistan coğrafyası ve Ruslara karşı mücadele eden Türkistanlılarla ilgili yayınlar yapmıştı.

Dergi, Türkiye’deki mücadele ile yakından ilgilenmiş ve bu konuda yazılara yer vermişti. Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçmesine müsaade edilmemesine rağmen, Mustafa Kemal Paşa ile ilgili tek kötü cümle yazılmamış, Türkiye’nin haklarını, Yunanistan’ın Anadolu’da işlediği zulümleri, İngiltere’nin Yunanistan’a verdiği destekleri dergide sürekli yer almıştır. Dergi, Ankara Hükümetinin haklılığını savunmuş, İnönü Savaşlarını, Sakarya Meydan Muharebesini yakından takip etmiş ve bunlara yer vermiştir. Enver Paşa’nın Türkistan’a geçmesinden sonra yayın çizgisini değiştiren dergi Rusya’nın Türkistan coğrafyasında yaptığı haksız işgalleri, zulümleri yazmıştı.

¹⁶¹ Aydemir (2020), a.g.e., 556.

¹⁶² Aydemir (2020), a.g.e., 556.

¹⁶³ Gürsoy, S. (2007). *Enver Paşa’nın Sürgünü İhtilalci İslam Birliği ve Liva el- İslam Dergisi*, İstanbul, 124-5.

Liva el-İslam Dergisi'nin Türkiye ile yakından ilgilendiğini, Anadolu'daki mücadele'yi, Türk ordusunu, Mustafa Kemal Paşa'yı öven yazılar yazdığını belirtmiştik. Dergide Anadolu'daki mücadele ile ilgili çıkan yazılardan bazılarının özetleri: 1 Nisan 1921 tarihinde derginin ikinci sayısında “*Londra Konferansı*” başlığında:

“Londra Konferansında bir sonuç çıkmadığı, Fransa ile İngiltere'nin arasının açıldığını belirtmişti. İç ve dış düşmanlarımız Türkiye'yi ve onu idare eden Büyük Millet Meclisi'ni sulhe karşıymış gibi göstermek için ellerinden geleni yaptılar. İslam aleminin son kurtuluş ümidi olan Türk ordusunu eşkıyalık ve isyan etmekle bile suçladılar. İşte Londra Konferansı bunların namussuzca yalanlar olduğunu bir kere daha ortaya koydu. İtilaf Devletleri Türk ordusunun süngü ile parçaladığı Sevres Anlaşmasının parçalarını bir araya getirebilmek için asi diye suçladığı Ankara Hükümetini müzakereye davet etti. Büyük Millet Meclisi bir netice beklememekle beraber akacak kanın sorumluluğunu üzerine almamak için murahhaslarını konferansa gönderdi. Makale konferansın en büyük faydası olarak da Ankara Hükümeti ile İstanbul Hükümetinin vatan için aynı gaye de olduklarını göstermesi olmuştur. Konferansın bir diğer önemli sonucu da düşmanlarımıza dünya basınıni okuyarak, İslam Hilafeti ve Osmanlı Saltanatının bu alemde ne büyük bir nüfuza sahip olduğunu anlamalarını tavsiye ederiz. İslam aleminin rehberi olan Türkiye'nin bu şartları kabul etmeyeceğini artık anlasınlar”¹⁶⁴.

Dergi, Türk-Yunan savaşını yakından takip etmekte, hemen hemen her sayısında bu savaş ile ilgili askeri bilgiler vermekteydi. 15 Nisan 1921 tarihinde çıkan sayısında *Türkiye Haberleri* başlığında;

“Türk ordusunun planı gereği terk ettiği bazı mevzilere giren Yunan ordusu büsbütün sarhoş oldu. Ordu her gün yalan tebliğler yayınladı. Bu yalanlara inanan Prens Andreas harp meydanına koştu ve bunu hayatıyla ödedi. Yunanlıların bir fırkası tamamen esir oldu, iki fırkası da dağıldı. İzmit'i tamamıyla tahliye ederek hücumla başladıkları noktalara geri çekildiler. Türkler lehine yazı yazmayacaklarına emin bulunduğumuz İtilaf Devletleri matbuatına göre, Yunanlılar bu son savaşta on altı bin sapasağlam esir vermiş. Fransız savaş muhabirleri bile artık Yunanlılar Türklerle boy ölçüşmek cinnetinde ısrar etmesinler diyor. Artık taarruz sırası Anadolu kahramanlarına geliyor”¹⁶⁵.

1 Mayıs 1921 tarihinde çıkan sayısında “*Türkiye Haberleri*” başlığında: “*Yunanlılar son hafta zarfında Yalova ve Orhangazi havalisinde 160 köy yaktılar. Yunan askerleriyle takviye edilen Rum çeteleri İslamları katlediyorlar. Averof'tan İzmit havalisine çıkarılan Yunan askerleri halkı katlediyor*”¹⁶⁶;

¹⁶⁴ Liva el-İslam Dergisi, **Londra Konferansı**, Yıl 1, Sayı 2, 1 Nisan 1921, s. 9-11.

¹⁶⁵ Liva el-İslam Dergisi, **Türkiye Haberleri**, Yıl 1, Sayı 3, 15 Nisan 1921, s. 35-36.

¹⁶⁶ Liva el-İslam Dergisi, **Türkiye Haberleri**, Yıl 1, Sayı 4, 1 Mayıs 1921, s. 49.

15 Mayıs 1921 tarihinde çıkan sayısında;

“Yunan Hezimetı” başlığında: “İnönü ilk Haçlı ordusunun mağlup olduğı yer olmakla meşhurdur. Bu sefer de İngiliz emperyalistlerinin uşağı olan Yunan ordusunun hezimetıyle ünlendi. Biz bu hezimetı bütün mazlum milletlerin kurtuluşunun bir işareti sayıyoruz. Bugün Anadolu’da çarpışan kuvvetlerden bir tarafı her hakkı çiğnenmiş, elindekiler gasp edilmiş ve şimdi de vatani yağmalanmak istenen zulme karşı hakkını müdafaa eden maneviyatı yüksek Türk taraftarıdır”¹⁶⁷ ifadeleri yer almaktaydı.

1 Haziran 1921 tarihinde çıkan sayısında Enver Paşa tarafından Moskova’da 21 Nisan 1921 tarihinde yazılan mektup yayınlanmıştır. Söz konusu mektup “*Mühim Bir Mektup*” ana başlığında, *Öğüt Gazetesinde intişar eden bir mektubu ehemmiyetine ve mesleğimize tamamen tevafukuna binaen karilerimizin nazar-ı mütalaasına arz ediyoruz* alt başlığıyla, *Öğüt* gazetesinde Enver Paşa ile ilgili yazılan habere cevap niteliğinde Enver Paşa’nın mektubu yayınlanmıştır. Mektupta: “birçok insanın, ne yaptığımı merak ettiğini, sessizliğini bozarak, hakkında merak edilenleri açıklamaya başlayacağını belirterek 1908 inkılabından önce ve onu takip eden Trablusgarp ve Balkan Harbinde, Umum-i Harpte takip ettiğı fikir ne ise aynı fikrin takipçisi olduğunu ifade etmekte ve bunu: *Avrupa ve Amerika’nın işletilen amelesinden ziyade sıkılan, canı çıkarılmasına işlettirilen esir Şarkın içinde bütün Avrupa nüfusuna muadil olan dört yüz milyonluk İslam’ı kurtarmak için bu kitleyi harekete getirmektir.* Enver Paşa’nın yazdığına göre kendisi hep İslam dünyasının kurtuluşu için mücadele etmişti. Ancak bu mücadeleye şimdiye kadar girişmemesinin nedeni olarak *Türkiye’ye bir zarar gelir diye savaşımdan çekindiğini* belirtmişti. Ancak Umumi Harbe girişimimizle Çar Rusya’sının yıkılması ve Avrupa emperyalizmine karşı olan dost Bolşevik Rusya ile anlaşmak için Moskova’ya geliş sürecinde yaşadığı zorlukları yazan Enver Paşa,

bu Avrupa emperyalistlerinin hasımhanı olan memlekette başta Türkiye olmak üzere bütün Müslüman memleketlerinin ve bunlarla Tevhid-i mesai edecek olan diğer memleketler halkının kurtulması esassından ibaret olan çalışmaya devam ettim. Bunda tabii birçok arkadaşım benimle beraberdir. Bu suretle Cemal Paşa kardeşim ve arkadaşları Afganistan’da çalışırken, Talat Paşa Berlin’de, diğer bu fikir de müşterek olanlar her tarafta dağılmış uğraşıyorlardı. Bunda ne fırkacılık ne de avz-i şahsi vardı. Bence eski koca Osmanlı ilinin, nihayet aşağı yukarı bir avuç Türküyle kalan Anadolu’su şimdi arkadaşlarla beraber hedefimizi teşkil eden bu kurtulma uğraşmasına mâni olmayacak bir şekil almıştı. Bir kere ben ve arkadaşlarım Anadolu’ya tabii her Türk ve Müslüman gibi, elimizden geldiğı kadar mukabilinde hiçbir şey beklemeksizin, yardım etmeye savaşmakta isek de ve yarı resmi Anadolu Hükümeti namına hiçbir teşebbüste bulunmadığımız gibi,

¹⁶⁷ Liva el-İslam Dergisi, **Yunan Hezimetı**, Yıl 1, Sayı 5, 15 Mayıs 1921, s. 57-59.

vuku bulan müracaatlara da Anadolu'dakileri gösterdiğimizden İngiliz, Fransız vesaire emperyalist hükümetlere karşı olan mücadelemizde Anadolu'yu bizim yüzümüzden kimse sıkıştıramaz, diyerek mektubun devamında Millî Mücadele'ye engel olmadığını tam aksine yardım ettiğini

Türkiye'de ve diğer İslam memleketlerinde istediğimiz gibi yalnız umumun nef'ine çalışmakta haris olan ve şahsı namına yalnız bu kurtarmak ve umuma faydeli olmak akidesinden başka bir şey gözlemez bir gençlik görmek ve yetiştirmek isteriz. Biz komünist değiliz. Biz maarifte, refahta, terakki de, işleten bir ekalliyetin değil, işleyici olan halkın düşünülmesini esas biliriz. Bunun için de (Halk Şurular Fırkası) programının Anadolu'da tatbiki ile tecrübesine, bir hürriyet-i hakikiye taraftarız ve o kanaatteyiz ki, bu suretle halkı zorlamaya hacet kalmada, umumi bir refah temini mümkündür.

Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme faaliyetlerine denk gelen tarihlerde yazılan bu mektupta, Enver Paşa bir nevi Türkiye'de hakkında yazılan haberlere de bir cevap olarak,

tekrar ediyorum ben ve arkadaşlarım, herhalde bu hedefe doğru giderken ne post kavgası ne de başka bir emel peşindeyiz. Biz öyle istiyoruz ki iyi iş, iyi iş diye yapılmalı ve bundan dolayı nas'dan değil, hatta cenab-ı vahib-ül-atayandan bile mukabilinde dünyevi bir ivaz beklenmemelidir"¹⁶⁸.

Enver Paşa dergide yayınlanan bu mektubuyla kendisine yöneltilen bütün sorulara, hakkında çıkan haberlere cevap vermekteydi. İslam memleketleri için uğraştığını, Anadolu'daki mücadeleye bir karşılık beklemeden destek verdiğini, mücadeleyi yürüten kadroya hiç zorluk çıkarmadığını belirtip ayrıca Anadolu'da mücadeleyi yürüten kadronun, halkın refahı ve mutluluğu için çalışılması gerektiğini de vurgulamıştı.

Derginin 15 Haziran 1921 tarihli sayısında

“Türkiye Haberleri” başlığında: “Bir İngiliz savaş gemisi Erikli¹⁶⁹ Limanını topa tutmuştur. İtilaf Devletleri'nin ilan ettikleri tarafsızlığa aykırı olan bu hareket Bab-ı Ali'ce protesto edilmiştir. İngilizler sebep olarak İstanbul'un milli ordu tarafından tehdit edildiğini gösteriyorlar. Yunanlılar Zonguldak, İnebolu, Karamürsel gibi gayri müstahkem şehirleri harp gemileriyle topa tutarak vahşilik yapıyorlar. 14 Haziran tarihli Le Temps gazetesi İngiltere'nin Türkiye'ye karşı takip ettiği siyaseti eleştirerek en makul yolun Sevres anlaşmasının tadil edilmesi ve Yunanistan'ın Anadolu'dan çıkarılması olduğunu yazıyor. İtalya kumandanı Anadolu'daki İtalyan kuvvetlerinin geri çekileceğini Ankara'ya resmen bildirmiştir. Fransız gazeteleri Kafkasya ve Türkistan Müslümanlarından birçok gönüllü kıtaatın Anadolu'ya geldiğini ve bunlardan 40 bin kişinin cepheye vardığını yazıyor”¹⁷⁰

¹⁶⁸ Liva el-İslam Dergisi, **Mühim Bir Mektup**, Yıl 1, Sayı 6, 1 Haziran 1921, s. 65-68.

¹⁶⁹ Erikli Limanı Giresun sınırları içerisinde yer almaktadır.

¹⁷⁰ Liva el-İslam Dergisi, **Türkiye Haberleri**, Yıl 1, Sayı 7, 15 Haziran 1921, s. 79.

Derginin 15 Temmuz 1921 tarihli ayısında

“Diğer Gülünç Bir Şayia Daha” başlığında: “Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanlığına seçilmişmiş!! Eğer düşmanlarımızın son ümidi bu gibi yalanlara kaldıysa vay hallerine. Mustafa Kemal Paşa bir askerdir, bir kumandandır. Millet bu sıfatla kendisine hizmet sunar, o da bu sıfatla hizmetinden dolayı mükafat görür. Bunun dışında bir teveccühü ne Paşa aklından geçirir ne de milletin hayalinden geçer”¹⁷¹.

Dergi, 15 Eylül 1921 tarihli sayısında Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Enver Paşa ile ilgili yazılan bir yazıya cevap olarak “*Haksız ve Lüzumsuz Bir Ta’riz*” başlığında Enver Paşa’nın Moskova’da Millî Mücadele’ye engel olacak hiçbir şey yapmadığı vatanını milletini seven bir şahıs olduğu yazılmıştı. Söz konusu yazıda:

“İstanbul gazetelerinin bazılarında Hakimiyet-i Milliye refikimizden naklen Enver Paşa ve arkadaşları hakkında yazılmış bazı satırlar manzumumuz oldu. Bugün Anadolu’nun resmi bir gazetesi addolunan refikimizin bu suretle yanlış olmasını görmekle cidden teessüf ettik. Muhakkak bildiğimiz bir şey varsa o da Enver Paşa’nın nasıl ki vaktiyle Harbiye Nezareti’ne ve Başkumandanlığa gelmek için bir teşebbüste bulunmamış ise, şimdi de aynı suretle Hakimiyet-i Milliye refikimizce hüküm sürmek makamı addolunan yerlere yetişmek için uğraşmamıştır. Fakat herkesçe malum olan bir şey varsa o da Enver Paşa’nın mütarekeden evvel iki fırkanın Kafkasya’da kalmasını temin ve daha evvel oraya sekiz yüz bin lira kadar ihtiyat para ve yüz bin kadar tüfek gönderdiği ve bu suretle hazırladığı kuvvetin başına gitmek ve icabında oradan Anadolu’ya geçmek üzere İstanbul’u terk etmesidir. Makale Enver Paşa’nın Kafkasya’ya geçmek için faaliyetlerinin neticesiz kaldığını yazdıktan sonra Moskova’ya geçtiğini Enver Paşa’nın, hatta o vakit Moskova’da bulunan Anadolu mümessillerinin tehlike hakkındaki korkularına bakmayarak bir defa yine Anadolu’ya silah vermek için Rusların koydukları şart üzerine ve diğer defa da Kongre için Avrupa’ya geldiği, mamafih Enver Paşa ve diğer arkadaşlarının Moskova’da gerek silah ve gerekse Şark hududunun memleket menfaatine halinde ne suretle yardım etmiş oldukları Büyük Millet Meclisi’nce olmasa bile makamat-ı resmiye-i sairece malumdur. Enver Paşa Rusya’ya gittiği zaman orada Bekir Sami Bey’i bulmuş idi. Müşarünileyhin -bu sırada Konya ve saire tediblerine uğrayarak galeyan da bulunan halkın Enver Paşa Anadolu’ya geldiği halde hükümet aleyhine daha ziyade ayaklanacağını ileri sürerek- Enver Paşa’nın tehir-i hareketini rica ettiğini, o vakit bunu makul gören paşa müşarünileyhin Bakü de Şark Kongresinde bulunmak ve Rusya’dan hususi tesirle memlekete yardım ettirmek ve hariçte İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının teşkilatını ikmal eylemek suretiyle çalışmış olduğunu da iyi bildiğimizden bu noktadan da Hakimiyet-i Milliye refikimizin hatasını tashih etmek isteriz. Enver Paşa’ya atfolunan muhaberata gelince; bu mektupları görmeden Hakimiyet-i Milliye’ye bunlar hakkında malumat vermiş olan zevat aleyhinde

¹⁷¹ Liva el-İslam Dergisi, **Diğer Gülünç Bir Şayia Daha**, Yıl 1, Sayı 8, 15 Temmuz 1921, s. 95.

bir şey söylemeyiz. Yalnız bildiğimiz bir şey var ki Enver Paşa Anadolu'yu kurtarmaya çalışanların muvaffakiyetini bir an taktirden hali kalmamış ve bunun içindir ki tamamıyla doğru bulmadığı halde, tek bu zevat rahat kalb ile çalışabilsinler diye muvakkaten memlekete gitmekten vazgeçmiş idi. İşte bu düşünce ile yalnız başkumandan olarak değil, fakat sadece bir fert suretiyle de vatanı için ifa-i vazife etmek fikrinde olduğu halde bu teşebbüsünden istemeyerek feragat etmiş olduğunu hepimiz biliyoruz.

Enver Paşa'nın ve rüfekasının fikrini pek ala bilen Anadolu'daki eski arkadaşları herhalde onlardan bu husus da söz söylemek vekaletini anlamış olduğunu zannettiğimiz, Hakimiyet-i Milliye'nin tahmini gibi Müşarünileyhin Anadolu'da hüküm sürmek arzusunda olmadığını ve fakat bir Osmanlı, bir Türk gibi memleket ve İslam için hiçbir tehlikeye bakmayarak, hak ve hakikatten başka bir şey düşünmeyerek çalıştıklarını ve çalışacaklarını bilirler. Yazının sonunda Mustafa Kemal Paşa Avrupa matbuatında intişar eden beyanatında Enver Paşa tarafından muhalif bir fırka teşkil olunduğu şayiasını ret ve Osmanlıların her vakitten ziyade müttehit bulunduklarını teyit buyuruyorlar. Yukarıdaki ifadatımızı ispat eden işbu beyanatı da kayda lüzum gördük¹⁷².

15 Ekim 1921 tarihli sayısında dergi de “*Sakarya Meydan Muharebesi*” başlığında

“savaş ile ilgili bilgi verilmekte, her iki ordunun durduğu sınırları yazmakla beraber tahminimize göre bu mağlubiyet Yunan ordusunun Anadolu'da uğrayacağı felaketlerin başlangıcıdır. Sakarya meydan muharebesi dünya askerlik tarihinde Türk kumandanlarının mahareti, Türk süngüsünün kudreti bakımından ne kadar yüksek bir mevki işgal edecekse, önümüzdeki günler zarfında Yunan ordusuna hazırlanmakta olan felaketler de o derece etkili bir ibret dersi olacaktır”¹⁷³.

1 Aralık 1922 tarihindeki sayısında ise “*Anadolu Harbinin Son Safhası*” başlığında Türk ordusunun kazandığı zaferleri ve Yunan ordusunun çekildiğinden bahsederek *şanlı Türk ordusu yalnız kendi tarihine değil, askerlik tarihine de pek şanlı bir sefer ilave ederek Anadolu topraklarını katil, kundakçı, ırz düşmanı Yunanlılardan hamdolsun temizlemeye muvaffak oldu*¹⁷⁴ diyerek Türk ordusunu öven cümlelerle bitirmişti.

Yayınlanan yazılardan derginin Anadolu'daki Millî Mücadeleyi desteklediği, sanki bu mücadelenin resmi bir yayın organıymış gibi yayın yaptığı görülmektedir. Dergi Türk ve Yunan Ordularının durduğu mevzileri hakkında detaylı bilgi vermişti.

¹⁷² Liva el-İslam Dergisi, **Haksız ve Lüzumsuz Bir Ta'riz**, Yıl 1, Sayı 13, 15 Eylül 1921, s. 125-128.

¹⁷³ Liva el-İslam Dergisi, **Sakarya Meydan Muharebesi**, Yıl 1, Sayı 14, 15 Ekim 1921, s. 133-135.

¹⁷⁴ Liva el-İslam Dergisi, **Anadolu Harbinin Son Safhası**, Yıl 2, Sayı 15-16, 1 Aralık 1922, s. 91-94.

3.8. Yurt Dışındaki İttihatçıların Faaliyetleri ve Millî Mücadele ile İlişkileri

Enver, Talat ve Cemal Paşaların yurt dışındaki faaliyetleri ve Mustafa Kemal Paşa ile ilişkileri farklı dönemlerde ve farklı şekillerde gerçekleşmişti. Yurt dışına çıktıkları zaman geride bıraktıkları mektuplarda ana yurda tekrar döneceklerini ve yargı önünde hesap vereceklerini yazmışlardı. Her üç şahsiyet de yurt dışında farklı politikalara yönelmişlerdi. Enver Paşa ilk başlarda İslam İhtilal Cemiyetleri teşkilatını kurmuş, Avrupa’da bulunan doğulu aydın şahsiyetleri etrafında toplayarak İngiliz emperyalizmine savaş açmıştı. Arap üyelerin bu cemiyetten ayrılmasıyla da bütün planlarını Anadolu’ya yönelik yapmış, amcası Halil Paşa’ya yazdığı mektuplarında Bolşevik liderlerinden bir askeri tabur istemişti. Anadolu’daki ittilahatçılara ve Ankara’ya mektuplar göndermeye, Anadolu’ya geçme faaliyetlerine başlamıştı. Talat Paşa ise Berlin’de Şark Kulübü’nü açarak Almanya’daki doğulu insanları etrafında toplamıştı. İngilizlerle temas kurmuştu. Mustafa Kemal Paşa ile mektuplaşmış ve Karakol Cemiyeti’nin kurucusu olan Kara Kemal ile Kara Vasıf Beylere yazdığı mektuplarında Mustafa Kemal Paşa’nın emrinde olmalarını istemişti. Cemal Paşa ise Almanya’da çok kalmayarak İsviçre’ye geçmişti. Orada kurduğu bağlantılarla ve Enver Paşa’nın sayesinde Afganistan’a geçerek çalışmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı mektuplarında Afgan ordusunun eğitimi için birkaç subay da istemişti.

3.8.1. Talat Paşa’nın Faaliyetleri ve Millî Mücadele ile İlişkisi

Talat Paşa Almanya’ya vardığı zaman Berlin’de bir ihtilal patlak vermişti. Berlin’deki kargaşa sakinleşince Alman Hükümeti Talat Paşa’ya Ali Sai adında bir pasaport çıkartmış ve Osmanlı Devleti’nin Talat Paşa’yı iade etme taleplerinin hepsini reddetmişti. Alman Hükümeti, Talat Paşa’ya ayrı bir özen göstermişti. Çünkü Birinci Dünya Savaşı sırasında Talat Paşa, Osmanlı Hükümeti’nin başkanlığını ve iç işleri bakanlığını yapmıştı. Ayrıca İtilaf Devletlerinin Talat Paşa’yı savaş sırasında uyguladığı politikalarından dolayı idamla yargılayacaklarını düşünmüşlerdi.

Talat Paşa önceleri bir sanatoryumda kalıyordu. Daha sonraları Berlin’in merkezine taşındı. Berlin’deki Türk Kulübü ve Türk öğrenciler Talat Paşa’nın Osmanlı Devleti’ne iade edilmesi için birçok gösteri düzenlemişlerdi. Talat Paşa, Türk Kulübü başkanı Hamdullah Suphi ve Türk öğrencileri ile görüşerek Almanya’ya neden gelmek zorunda olduğunu açıklaması üzerine ortalık sakinleşmişti. Talat Paşa, bir süre sonra Şark Kulübü’nü kurmuştu.

Arif Cemil Şark Kulübü ile ilgili olarak;

“Berlin’e Şark milletlerine mensup birçok ecnebler gelmeye başlamıştı. Tahsil için Berlin’de bulunan Mısırlı talebenin adeti iki yüzü tecavüz ettiği gibi birçok Hintli, Çinli, Azerbaycanlı talebe, tüccar Berlin’e yerleşmişti. Türk talebesinin Berlin’den müfarekatı üzerine Türk Kulübü büsbütün sönmüş, kapanmış kulüpten hiçbir eser kalmamıştı. Talat Paşa bu hali nazar-ı dikkate alarak Berlin’de bütün Şarklıları birleştirecek bir tesis yapmak istiyordu”¹⁷⁵.

Talat Paşa Almanya’da iken Hollanda, Danimarka ve İsveç’e ziyaretlerde bulunmuştu. Hollanda’ya 1919 yılının Mart ayında giden Talat Paşa, orada İkinci Enternasyonal Kongresi’ne katılmıştı. Kongre’nin genel sekreteriyle görüşen Talat Paşa, Türkiye ve kendisi aleyhinde söylenen suçlamaları reddetmiş, Türkiye’nin haklarını savunmuştu.

Talat Paşa, İngilizlerle de görüşmeye başlamıştı. Cavid Bey’e yazdığı mektuplarında, İngilizlerle olan görüşmelerini sürekli olarak aktarıyordu. Talat Paşa’ya göre:

“Anadolu’da bağımsız bir Türk devletinin yaşayabilmesi ancak İngilizlerle Bolşevikler arasında bir tampon bölge kurulmasının gereğine Batı ülkelerini inandırmakla mümkündür. Aksi takdirde İngiltere Anadolu’nun parçalanması ve Ortadoğu egemenliğini sağlama almak için, bölgede yapay denebilecek yeni devletçikler yaratma yolunu deneyecektir. Bunu engellemek ancak ve ancak bu ülkeye Bolşevik tehlikesini anlatmakla mümkündür. Anadolu’da bağımsız bir devlet kurma olasılığı, Bolşevikler Kafkaslara indiği ölçüde artmaktadır”¹⁷⁶.

Talat Paşa’nın bu görüşü Enver Paşa ve Cemal Paşa tarafından hoş karşılanmamıştı. Çünkü her iki paşa da Bolşeviklerden yardım taleplerine devam ediyorlardı. Talat Paşa ise Emir Şekip Arslan’ın aktardığına göre, “Bunlar, Müslümanlara özgürlük, bağımsızlık adına ne vaat etmişlerse hepsini bozmuşlardır. Eski çarlığın siyasetine yeni baştan başladılar”¹⁷⁷ şeklinde bir görüş belirtmişti.

Talat Paşa, ülkeyi terk etmeden önce kendisine yakın olan ve sadrazamlığı döneminde de İaşe Nazırlığı görevinde bulunan Kara Kemal’e ve Kara Vasıf’a örgütlenmelerini tembih etmişti. Bu iki şahsiyet Karakol teşkilâtını kurarak etkinliklerini artırma yoluna gitmişlerdi. Talat Paşa, her ne kadar bizim siyasi hayatımız bitmiş demişse de, Anadolu ile ilişkilerini devam ettirmişti. 1919 yılında Anadolu’da da Millî Mücadele’nin ilk adımları atılmış, Erzurum ve Sivas Kongresi toplanmış, Heyet-i Temsiliye kurulmuştu. Talat Paşa, Mustafa Kemal Paşa’ya ilk mektubunu 22 Aralık 1919 yılında yazmıştı. Söz konusu mektupta Talat Paşa: “memleketin geleceğini şu

¹⁷⁵ Cemil, a.g.e., 1992, 40.

¹⁷⁶ Çavdar, T. (1995), Talat Paşa, Ankara, 455-56.

¹⁷⁷ Arslan, a.g.e., 2005, 47.

planlar dahilinde gördüğünü yazarak bu planların birincisi Türk âlemi, ikincisi ise İslam âlemidir. Bu iki âlemde teşkilâtlar ve kuvvetlerin oluşturulması gerektiğini yazmıştı. Türkistan sahasında çalışılması için birkaç kişinin gönderilmesini isteyen ve

“Ben Enver Paşa’yı gerek İslam âlemindeki nüfuz ve ehemmiyeti ve gerek azim ve metaneti ve gerek şerait-i hazıra dahilinde uzun müddet memlekete avdetinin gayr-i mümkün bulunması dolayısıyla o havalide çalışabilecek mühim bir uzuv telakki ediyorum. Bazı rüfeka ile kendisinin Türkistan, Azerbaycan ve Şimali Kafkasya’da derece derece çalışmaları takarrür etmiş ve o semtte müteveccihen hareket etmişlerdir. Ancak havali-i mezkûrede çalışabilmek için Bolşevikler ile anlaşmak zaruridir”

diyen Talat Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa’nın güvenli bir şekilde Bolşevik Rusya’ya gönderdiğini yazmıştı. Daha sonra Millî Mücadele ile ilgili olarak

“ben memleket için çalışmayı şimdilik şu üç şekilde hulasa edebiliyorum. Biri dâhilde, diğerleri de Türklük ve İslamlık âleminde. Dahildeki teşkilât-ı milliye iktidarı tamamiyle ele almalı ve muntazaman bir hükümet şeklinde memleketi idare ederek sulhu akdetmelidir. Teşkilât-ı Millîyenin halen hiçbir fırkayı temsil etmemesi pek muvafıktır. Ancak mevki-i iktidara geldikten sonra her ne nam ile olursa olsun Meclis-i Mebusan’da kuvvetli bir fırka vücuda getirmesi zaruridir”¹⁷⁸ diyor ve şöyle devam ediyordu;

“Hariçte bulunan Uzuvarlar ile açık hiçbir münasebetleri olmamalıdır. Harp mesullerinin muhakemesi için bir divân-ı âli teşkil etmeleri lazımdır. Bu tamamiyle ayrı bir meseledir. Bir taraftan bu cihet takip edilmekle beraber diğer taraftan yalnız ara sıra benimle gönderilecek adamlar vasıtasıyla münasebette bulunulabilir. Mamafih arzu etmedikleri ve ahval-i gayr-i müsait buldukları halde şimdilik ihtiyat etmeleri de kabul olunabilir. Gerek benim ve gerek diğerlerinin vaziyet-i siyasiyeleri bugün buna müsait olmadığı gibi memleket için de zararlıdır”¹⁷⁹.

Talat Paşa daha sonra Avrupa’da bulunduğu süre zarfında Millî Mücadele için yapılan faaliyet ve propagandaları şu şekilde sıralamaktaydı:

“Lahaye’de bir Türk istihbarat bürosunun teşkili ve memleketimiz lehinde gerek Hollanda ve gerek bîtaraf memleketler matbuatında neşriyat icrası. Amsterdam’da in’ikad eden beynelmilel Sosyalist Kongresinde beynelmilel sosyalistler katib-i umumisi ile mülakât ettim. Ermeni vekayinin suret-i cereyanını izah ve Müslümanların Ermeniler tarafından duçar-i tecavüz olduğuna kendisini iknaya çalıştım. Fransız ve İtalyanlar ile mülakât ve bunlardan hasıl ettiğim fikirler. Gerek İtalyanlar gerek Fransızlar atiyen idareyi ellerine alacaklarını muhakkak gördükleri Jön Türkler ile şimdiden münasebete girmek arzusundalar. Buradaki İtalyan delegesi vasıtasıyla İtalya Hariciye

¹⁷⁸ Tekeli İ.-İlkin S. (1980). “Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal’in Mektuplaşmaları”, *Belleten*, Cilt XLIV, Sayı 174, 316-317.

¹⁷⁹ Tekeli-İlkin, a.g.m., 1980, 318.

Nezareti müsteşarı Kont Sforza ve İtalya hükümetiyle her vakit temas ediyorum”¹⁸⁰.

Mektupta parasının olmadığını belirten Talat Paşa, kendilerinden para istemediklerini belirtiyor ve memleketteki siyaset için şunları söylüyordu:

“Milli teşkilat rüesası mebusana girmeli, hükümeti elde etmelidir. Kabine dahilde ve hariçte otorite tesis edebilecek bir zatın riyaşetinde ve ekseriyeti bu rüesadan mürekkep olmak üzere teşkil edilmelidir. Ahval ve vaziyet katiyen icap ettirdiği takdirde fırka-i saireden birkaç zat da kabineye idhal olunabilir. Bence bu otoriteyi haiz zat buradan gördüğüme nazaran Mustafa Kemal Paşa’dır. Bizlere gelince istediğiniz şekle girmek, istediğiniz tarzda çalışmak arzu ettiğiniz hususi ve umumi her türlü fedakarlığı yapmak ve en büyük emelimizdir. Muvaffakiyetinize bütün kalbimizle duahanız”¹⁸¹.

Mustafa Kemal Paşa, Talat Paşa’nın bu mektubunu 20 Şubat 1920 tarihinde cevaplamıştı. Mektupta: “Mustafa Kemal Paşa, bir yandan Anadolu’da meydana gelen gelişmeler ve kendi stratejisi hakkında detaylı bir bilgi vermişti. *Bir seneden beri Avrupa’daki mesainiz şayan-ı memnuniyettir. Aynı tarzda sarf-ı mesaiye devam daha faideli netayiç verecektir, diyen Mustafa Kemal Paşa, sizden şimdilik hiç olmazsa elli bin liranın Asım Bey’le gönderilmesini intizar ederim*”¹⁸².

Mustafa Kemal Paşa mektubunda yurt dışındaki İttihatçılarla bir iş birliği içinde olmadığını yazmamışsa da mektuplarında bunu hissettirmişti. 25 Ekim 1920 tarihinde Talat Paşa’ya bir mektup daha yazarak: “kendisinin memleket içinde ve Talat, Enver, Cemal Paşaların memleket dışındaki faaliyetlerinin istiklâl mücadelesine faydalar sağladığını ve Talat Paşa’dan Avrupa’daki siyasi durum hakkında bilgi vermesini istemişti”¹⁸³.

Talat Paşa, Cavid Bey’e 1921 yılının ilk aylarında yazdığı mektubunda Anadolu’ya gitmek istediğini belirtmekteydi. Ancak Mustafa Kemal Paşa’dan cevap beklediği dönemde 15 Mart 1921 tarihinde Solomon Teilirian tarafından öldürüldü. Talat Paşa’nın ölüm haberi Hakimiyyet-i Milliye gazetesinde “*Talat Paşa’ya suikast*” başlığında verilmişti. Söz konusu haber: “Talat Paşa’nın refikasıyla gezinirken bir Ermeni talebesi tarafından kurşunla şehit edildiği ve refikasının da yaralandığı”¹⁸⁴ şeklinde yapılmıştı.

¹⁸⁰ Tekeli-İlkin, a.g.m., 1980, 318-319.

¹⁸¹ Tekeli-İlkin, a.g.m., 321.

¹⁸² Tekeli-İlkin, a.g.m., 327-329.

¹⁸³ Yalçın, a.g.e., 2002, 220.

¹⁸⁴ Hakimiyyet-i Milliye, **Talat Paşa’ya Suikast**, 20 Mart 1921, 1.

3.8.2. Cemal Paşa'nın Faaliyetleri ve Millî Mücadele ile İlişkisi

Cemal Paşa ülkeyi terk ettiğinde Almanya'da çok kalmamış, Alman Hükümetinin kendisini iade edeceğinden şüphelendiği için 1918'in Aralık ayı başlarında İsviçre'nin Klosters kentine gitmişti. “Okuduğu gazetenin Afganistan'ın İngiliz tehdidi altında bulunduğundan bahsetmesi ve Afgan ordusu ıslah edildiği takdirde Afgan hükümetinin yepyeni bir şekle girerek her türlü istila entrikalarına karşı koyabileceği belirtiyordu”¹⁸⁵. Cemal Paşa, bu gazete haberinden sonra Berlin'e Talat ve Enver Paşaların yanına geçerek Bolşeviklerin temsilcisi olan Radek ile Afganistan planını görüşmüş ve Rusya'ya doğru yola çıkmıştı. Moskova'da Bolşevik liderlerle anlaşarak Afgan Kralı Emanullah ile de mektuplaşarak anlaşmış ve Afganistan'a geçmişti.

Cemal Paşa, “Afganistan'a geçtiğinde düzenli ve modern bir ordu kurma çalışmalarına başlamış, yerli subay yetiştirmek için de bir okul açmış, Harp Dairesi'ni Harbiye Bakanlığı'na dönüştürmüştü”¹⁸⁶. Cemal Paşa, Afganistan'da bulunduğu süre boyunca fabrikadan, okula her türlü kurumun açılmasına gayret göstermişti. Afgan Kralı Emanullah ile yakın ilişkisinden dolayı Afgan Hükümeti'nde görev alan bazı bakanlar rahatsız olmuşlardı.

Cemal Paşa, Taşkent'te bulunduğu günlerde 27 Mayıs 1920 tarihinde Enver Paşa'ya mektup yazarak, Türkistan havalisinde meydana gelen gelişmeleri yazmıştı. Söz konusu mektupta:

“Yirmi üç gündür Taşkent'te bulunmuş olan müfrezede hareket mümkün olamadı. İhtiyacat ikmali için sarf olunan mesai biraz ağırca tesir ediyor. Ne zaman hareket edebileceğim de katiyet kesb etmedi. Bunun için biraz canım sıkılıyor. Hele gönderdiğim beş altı mektubun size vasıl olup olmadığını henüz anlamak pek ziyade bahş çıkıyor. Acaba mektupları alıyor musunuz? Bunlar öyle muameleler ki halledilmedikçe insanı rahat bırakmaya malik İstanbul'dan Türkiye'den de dava ... almak kabil olmuyor. Hülasa bugün pek ... beri burada Türkistan celilesi kumandanı ... pek ziyade geçen gün bana berice kabili olan hediye etti ... fotoğraf aldırıldım ihtilalci ... bu fotoğraf bir zata takdim ediyorum. Ahvaline dair Mustafa Kemal Paşaya geçen gün yazdığım mektubun bir sureti leffen takdim ediyorum. Bu mektup her türlü tafsilat ve mütalaatı havi olduğu için başka bir şey ilavesine hacet görmüyorum. ... hanım efendi hazretleri tanzimat ... takdim eylemek ve Nazım Beylerin Cemal, Azmi, Şeref sair usulünün gözlenmeğe haber almamak için de ayrıca istida eden dünyaya verdiği için göndermiş zannediyorum. Bakalım ne zamana kadar çecekleri sağ hasretle gözlerinizi öperim efendim.

¹⁸⁵ Şakir, a.g.e., 2010, 194.

¹⁸⁶ Artuç, a.g.e., 2019, 359.

Nihayet ikmal olundu. On dört kürek zabiti dokuz Türk neferi. Dokuz Taşkentli Türk ve Hintli birkaç ile pazartesi günü Kâbe cihetine inşallah hareket diyorum. Bugün cumartesidir. Eğer bu teşebbüste muvaffak olursam memleket için cidden netayiç hasene istihsal edeceğiz. Hindistan pek ümitbahş haberler var. Müslümler ile Nasyonallerden başka bir fırka teşekkül bakmış ... maksadı vesait ihtilaliye ile istihsal edeceğine dair bir ... bir madde-i mahsusa ilave etmiş ... ben de yoruyorum. Yalnız sizden hiçbir haber almamak son derecelerde mucib-i teessür oluyor bakalım belki ... haber alabilirim. Ismarlamak ... selam melfuf mektuplarla fotoğraf ... çok rica ederim”¹⁸⁷.

Cemal Paşa, 13 Ağustos 1920 tarihinde Enver Paşa’ya yazdığı mektubunda:

“Türkistan Cumhuriyeti, Rusya Şuralar Cumhuriyeti ... içine dahil ve nim muhtar bir cumhuriyettir. Umur-ı dahiliye, umur-ı maarife ve arazi işleri, iane işleri, mahalli ... tarafından ahali kuryelerinin taht-ı idaresindedir. Umur-ı hariciye, umur-ı harbiye, umur-ı maliye, umur-ı iktisadiyeler ile posta ve telgraf ile şimendifer işlerinde Moskova’dan tayin olunan memurin mütehassısa canibinden tedvir olunur.

Türkistan açılan okullardan ve burada görevli olan Türk zabitlerinden bahseden Cemal Paşa, Enver Paşa’ya, “*Hamdullah Suphi Beylerle görüşerek Ruşen Bey ile Türk ve Müslüman olan eğitimli birkaç kadın ve erkek zabitin buralara gönderirseniz hasıl edecektir*”¹⁸⁸. Diğer mektuplarında Cemal Paşa, ayrıntılı bir şekilde Türkistan coğrafyasının siyasi, ekonomi ve eğitim durumu hakkında detaylı bilgi verdikten sonra, Afganistan’daki siyasi durumuna da değinmişti.

Talat Paşa ve Enver Paşa’dan farklı olarak Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa’ya daha olumlu bakmış ve Türkiye’de onun liderliğini kabul etmişti. Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçme faaliyetlerine sert bir dille karşı çıkmış hem, Türkistan’a geçmesinden dolayı da onu eleştirmişti.

Cemal Paşa’nın Anadolu’daki Millî Mücadele’yi yürüten kadro ile ilişkisine baktığımızda Mustafa Kemal Paşa ile mektuplaşmalarında her zaman olumlu bir dil kullanmış ve Mustafa Kemal Paşa’ya inandığını hep söylemişti. “Cemal Paşa, Erzurum ve Sivas’ta yaşanan olumlu gelişmeleri öğrendiğinde Cavit Bey’e bir mektup yazarak, Mustafa Kemal Paşa ile ve Anadolu’daki faaliyetleri ile ilgili bilgi istemişti”¹⁸⁹

¹⁸⁷ Atase Arşivi, (İH), 570/58AA.

¹⁸⁸ Atase Arşivi, (İH), 570/58AB.

¹⁸⁹ Yalçın, a.g.e., 2002, 229.

Berlin'den Moskova'ya gelen Cemal Paşa, 3 Haziran 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta: Moskova'da olduğunu, Bolşevik liderleriyle yaptığı görüşmeler hakkında bilgi vermişti.

27 Mayıs 1920 tarihinde Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektubunda: “Perşembe günü öğle vakti Moskova'ya geldim. Dr. Bahattin Şakir ve Bedri Beyler de benimle beraberlerdir. Buraya gelir gelmez Halil Paşa'nın Dr. Fuat Bey'le beraber bizden evvel buraya gelmiş olduklarını ve üç-dört gün evvel sizin tarafınızdan bir kurye zabiti geldiğini haber aldım. Ben, Talat ve Enver Paşalarla müzakerelerimiz, Talat Paşa'nın Roma'da Edip Bey'le mükalemeti, sizin Bolşevik hükümetine yaptığınız ilk teklif ve kendi mütalaat-ı hususiyemden mülhem olarak Ruslara yapmak istediğim teklifatı biri açık ve diğeri hafi olmak üzere iki itilafname suretinde yazdım. İkisinin de birer suretini leffen size gönderiyorum.

Hafi teklifnamede İran İhtilal harekâtını idare edeceğinden bahsettiğim Türk Generali Halil Paşa'dır. Hindistan ihtilalini idare edeceğiniz söylediğim Türk generali de benim. Taşkent'e gitmek, oradan Hindistan dahilinde ihtilaller tertip etmek emeli bir seneden beri benim bütün ruh ve fikrimi işgal eden bir emeldir. Buna ahdettim. Her türlü mevaniî kırarak bu emelime vasıl olmaya çalışacağım. Fakat bittabi Ruslar buna muvafakat ederlerse Türkiye'deki arkadaşlarından bazılarını yanıma almak isteyeceğim. Sen buna muvafakat edeceksin değil mi?

Enver Paşa Moskova'ya gelmek üzere Berlin'den hareket etti ise de maatteessüf yolda bir arızaya uğradı. Bir iki haftaya kadar o arızadan kurtularak buraya gelmesi kaviyyen me'müldür. İtirafname de merkezi Moskova'da bulunacağı beyan olunan generalden maksat Enver Paşa'dır”¹⁹⁰. Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı diğer mektuplarında, Afganistan ordusu için birkaç Türk subayını istemişti Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'nun içinde bulunduğu ortamdan dolayı bunun mümkün olmadığını mektuplarında belirterek daha sonra göndermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'ya yazdığı mektuplarında, Afganistan'daki faaliyetlerini övmüş ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme faaliyetlerinden dolayı da Cemal Paşa'ya tereddütle yaklaşmıştı. Cemal Paşa ise yazdığı mektuplarında, Enver ve Halil Paşalarla ilişkisini kestiğini, onlara engel olmaya çalıştığını belirtmişti. Cemal Paşa “20 Ocak 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektubunda, Mustafa Kemal Paşa'nın

¹⁹⁰ Karabekir, a.g.e., 2018, 12-13.

Süreyya Bey vasıtasıyla göndermiş olduğu fotoğrafı ve sizi bir gün Anadolu’da ve sine-i millette görmeyi arzuluyoruz; şeklindeki cümlesi Cemal Paşa’yı çok mutlu etmişti”¹⁹¹.

Cemal Paşa 8 Mayıs 1922 tarihinde Moskova’da Sovyet liderleriyle görüştüktan sonra, Tiflis’e geçmişti. Halil Paşa anılarında Cemal Paşa’nın öldürölme ihtimalinden haberdar olduğunu ve ihtimali Cemal Paşa’ya aktardığını hatıratında yazmıştır. Söz konusu hatıratıta Halil Paşa:

“Sovyet Merkez Şurasında bulunan ve daha önce bir vesile ile tanıştığımız bir arkadaşım bana bir sır vereceğini ve tedbirli olmamı isteyerek şunları söyledi: Şura Merkezinde Cemal Paşa’nın öldürölmesine karar verildi. Ancak bu Moskova’da tatbik edilmeyecek, Tiflis’te yerine getirilecek, suikastı yapanların da Ermeniler olduğu ilan edilecek. Bu ikazı Cemal Paşa’ya ulaştırdım. Cemal Paşa bana, beni niye öldürmeye kalksınlar”¹⁹².

Cemal Paşa 21 Temmuz 1922 tarihinde Tiflis’te uğradığı bir suikast sonucunda vefat etmişti.

3.9. İttihatçıların Anadolu’daki Faaliyetleri ve Enver Paşa

Enver Paşa, ülkeden ayrılmadan önce Kafkasya’da bulunan kardeşi Nuri Paşa ve amcası Halil Paşa’ya yazdığı mektuplarda mücadelenin devam edeceğini, Kafkas İslam Ordusu’nun güçlendirileceğini ve Anadolu’da mücadeleye devam edeceğini yazmıştı. Fakat Enver Paşa, Kafkasya’ya ulaşamamış, Berlin’e geçmişti. Berlin’den de mücadelesinin yeni merkezi olacak olan Moskova’ya geçmişti.

Enver Paşa, Anadolu’da Millî Mücadele’ye destek veren arkadaşlarıyla mektuplaşıyor ve gün gün Millî Mücadele ile ilgili bilgiler alıyordu. Arkadaşlarının kurduğu teşkilâtlar ve özellikle Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçmesi için faaliyetler yürütüyordu.

Enver Paşa, Moskova’ya ilk gittiğinde Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği mektuplarında ilk başta İngiliz sömürgesi altındaki Doğu Müslüman ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmaları için çalışacağını belirtmişti. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadını da zaten bu amaçla kurmuştu. 15 Mart 1921 tarihinde Talat Paşa’nın öldürölmesi ve Arap-Müslüman üyelerin Enver Paşa’nın görüşlerini milliyetçi olarak

¹⁹¹ Artuç, a.g.e., 2019, 384.

¹⁹² Sorgun, a.g.e., 1972, 368.

nitelemesi ve bu teşkilattan ayrılımlarıyla Enver Paşa bütün planlarını Anadolu üzerinde yapmaya başlamış ve Anadolu'ya geçme faaliyetlerine başlamıştı.

3.9.1. Enver Paşa'nın Anadolu'ya Geçme Faaliyetlerinde Enver Paşa ve Halil Paşa'nın Mektuplaşmaları

Halil Paşa, Enver Paşa'nın Moskova'ya gelip Bolşevik liderlerle görüşmesinden sonra Almanya'ya geçmişti. Halil Paşa Moskova'da bulunduğu dönemlerde Enver Paşa'nın isteklerini Bolşevik liderlere ileterek cevaplarını da Enver Paşa'ya aktarmıştı.

Enver Paşa Berlin'den 4 Kasım 1920 tarihinde Halil Paşa'ya yazdığı mektupta Osmanlı Devleti'nin eski sınırları içerisinde konfederasyon şeklinde bir yönetim şekli olacağını ve Emir Faysal'ın bunu kabul ettiğini fakat İstanbul ve Ankara'nın anlaşması durumunda bu konfederasyonun gerçekleşmeyeceğinden bahsetmiştir. Ayrıca askeri bir taburla Anadolu'ya girme isteğini de şu şekilde belirtmiştir:

“Ruslar, ilkbaharda hareket etmek ve sırf benim kumandam altında olmak üzere birkaç süvari fırkası verecekler mi? Veya bizim tarafımızdan teşkiline muvafakat edecekler mi? Bu fırkalar tabii İslamlardan mürekkep olacak. Eğer böyle bir kuvvet ile Anadolu'ya geçmek kabil ise, bizzat Moskova'ya gelerek oradan gideceğim. Eğer vaktiyle olduğu gibi, kabil olamayacaksa veya Rus kumandasında bir kuvvet göndermek fikrinde iseler, benim emrimde çalışacak arkadaşlarım arasına girerek faaliyette bulunmak üzere buradan Anadolu'ya hareket edeceğim. O vakit sen Moskova'da kalır, bu işle meşgul olursun. Bu hususta Lev Troçki, Ephraim Skalsky, Çiçerin ve Karahan ile uzun uzadıya konuşarak alacağın cevabı tahriri bir tarzda tespit edersin ve eğer bu teklifi kabul ediyorlarsa, yine aynı vasıta ile Ziya Bey'e hitaben (Avdet eyle) diye bir telgraf çektirirsin ve sürati mümkünse ile de mektup gönderirsin. Kabul etmiyorlarsa, (lüzum yoktur) diye telgraf çekersin. Fakat herhalde mufassal mektubu da hemen göndermeyi unutma. Bundan şimdiki halde Sami'den başka kimseye bir şey söyleme. Şurada tekrar ediyorum ki, Ruslarla beraber çalışacağız ve bundan katıyen katı münasebat manası çıkarılmasın. Arkadaşlar yine Rusya'da kalacaklardır. Bu sır benim şahsım içindir. Müessir olabilmek için, Anadolu'da herhalde çalışmak lazım geleceği kanaatindeyim”¹⁹³.

Enver Paşa'nın Berlin'den Kasım 1920 tarihinde Halil Paşa'ya yazdığı ikinci mektubunda İzzet Paşa heyetinin Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmak üzere olduğunu, İtalya ve Fransa'nın İzmir ve Trakya'nın bize bırakma niyetinde olduklarını, Berlin'de silah ve teçhizat alamadığını yazmıştı. Ayrıca Moskova'ya gelerek askeri tabur için çalışacağını belirtmişti. Anadolu'da teşkilatlanmak için de şunları yazmıştı:

¹⁹³ Cebesoy, a.g.e., 2017, 210.

“Ben burada silah için hiçbir şey yapmaya muvaffak yani eğer Ruslar kuvvet verirlerse -Müslüman olmak şartıyla- bununla Yunan cephesine yardım etmek fikrindeyim, eğer olmazsa ve Moskova’da yalnız oturmaktan başka bir şey yapamayacak isem, o halde belki Anadolu’ya mütenekkiren gidip arkadaşlar ile birlikte çalışırım. Şimdilik ne olacak? Sizin Taşkent’teki vaziyetinize dair bir haber alamadım. Ben herhalde Anadolu’da Şükrü, Eşref, Nail ve saire ile bize mahsus bir teşkilat vücuda getirilmesi lüzumuna kaniyim”¹⁹⁴.

Enver Paşa bu mektupları Halil Paşa’ya yazdığı dönemde Halil Paşa Taşkent’teydi. Enver Paşa, Anadolu’ya yardım için Bolşevik Müslümanlarından oluşan bir piyade alayı isteklerini Halil Paşa’dan Bolşevik liderlerine iletmesini istemişti.

Halil Paşa, Enver Paşa’ya ilk mektubunu Moskova’ya vardıktan sonra 11 Ocak 1921 tarihinde yazmıştı. Bu mektupta Karahan ile olan görüşmelerini ve Karahan’ın verdiği cevabı aktarmıştı. Karahan’ın Rusya Sovyetler Hükümeti adına Müslümanlardan oluşan askeri kuvvetinin verileceğini, Enver Paşa’nın Rusya’ya gelmesini arzu ederlerse Türkiye’ye geçebileceğini yazmıştır. Ayrıca Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçme isteği ile ilgili olarak:

“Enver Paşa’nın Türkiye’ye gitmesi meselesine karşı da şunu söylemek isterim. Eğer Enver Paşa’nın Türkiye’ye gitmesi Mustafa Kemal Paşa’nın iktidarını celp ederse memlekette ikilik vücuda geleceğinden dolayı, memleketin kuva-yı müdafaasının tenkis ve İngilizlerin memnuniyetini celp edecektir ki, Rusya bunu kalben arzu etmez. Bununla beraber hakikatte böyle bir hal vaki olsa dahi Rusya Sovyetler hükümeti resmen bunu Türkiye’nin dahili işlerinden bu itibarla buna hiçbir suretle müdahale hakkını haiz değildir. Sonra aldığımız malumata nazaran İzzet Paşa, Anadolu’da Büyü Millet Meclisi ile müzakeresi neticesi olarak Büyük Millet Meclisi’nin on sekiz maddelik metalibini müstashiben, İngilizlere teklif etmek üzere İstanbul’a avdet etmiştir. Bu on sekiz maddenin muhteviyatını tamamen bilmiyoruz. Yalnız bu mevad Türkiye’nin bütün metalibatını kuvvetle ve emniyetle tatmin ediyorsa, Antantaca da kabule şayan görülürse Mustafa Kemal Paşa hükümeti, vazifesini ifa etmiş olur ve bu takdirde Enver Paşa’nın oraya gitmesine lüzum kalmaz. Şayet bu mevad gayri kâfi metalipten ibaret ise, o vakit Paşanın Anadolu’ya giderek işi ele alması ve herhalde Mustafa Kemal Paşa’dan daha büyük inat ve vatanperverlikle, arzu edilen hedefi elde eylemesini muvafık olur. İşte bu hususa karar verebilmesi için de Paşa’nın Moskova’da bulunması lazımdır”¹⁹⁵.

Karahan, Enver Paşa’nın istediği Müslümanlardan oluşan ordunun Anadolu’daki savaşın gidişatına göre verileceğini bildirmiş ve Enver Paşa’nın bu orduyla

¹⁹⁴ Cebesoy, a.g.e., 2017, 211.

¹⁹⁵ Cebesoy, a.g.e., 2017, 213-14.

Anadolu'ya geçmesiyle Anadolu'da bir ikilik çıkarması ihtimali üzerinde durarak böyle bir durumu istemediklerini söylemişti. Büyük Millet Meclisi'nin heyeti olan Ali Fuat Cebesoy'un Moskova'ya geleceğinden mutlaka Enver Paşa'nın burada bulunmasını istemişti.

Halil Paşa 10 Şubat 1921 tarihinde Enver Paşa'ya yazdığı mektubunda, Karahan'a isteklerini ulaştırdığını fakat Karahan'dan bir cevap almadığını yazarak Ankara Heyeti ile ilgili şu bilgiyi vermiştir:

“Anadolu Sefaretinin ilk kademesi gelmiştir. Fuat Paşa'nın da birkaç güne kadar geleceği haber alınmıştır. Bunlar meyanında Tevfik Rüştü Bey Ankara'daki Komünist Fırkasına mensuptur. Bu iki mebus sefarete mensup olmayıp fıkraları namına buradaki komünist tatbikatını tetkike gelmişlerdir. Diğer bir arkadaşınız da Bakü'de bırakmışlardır”¹⁹⁶.

Halil Paşa, 16 Kasım 1921 tarihinde Enver Paşa'ya yazdığı mektubunda Karahan'ın askeri taburun Enver Paşa'nın emrine verilmesinin mühim bir mesele olduğunu ancak arkadaşlarıyla görüşükten sonra bir cevap verebileceğini söylemişti. Halil Paşa, Karahan'ın bu cevabına askeri taburun verilmesinin pek muvafık olacağını yapılan bu iyiliği asla unutmayacaklarını, ayrıca Enver Paşa kuvvetsiz bir şekilde Anadolu'ya girse de başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere herkesin itaat edeceklerini aktarmıştı. Halil Paşa, askeri tabur ile ilgili olarak:

“Ben şahsen (gerek İngilizlerden ve gerek Menşeviklerden çekinerek) size kuvvet vereceklerini pek tahmin etmiyorum. Mamafih oraya 4 gün sonra verebileceğini zannettiğim kat'i cevap ile iş anlaşılacaktır. Kuvvet meselesi menfi olursa ve oradan daha ser'i ve daha emin yol yok ise, bura yollarını intihabınız zaruri olur. Ben şahsen ne Kafkas'ı ne de Moskova üzerinden deniz yollarını pek muvafık görmem. Karahan'dan muvafık cevap aldığım anda teminat-ı kafiye için sırasıyla ziyaretler kabilinden bu işlerin sonuna kadar burada kalmaklığım zaruridir. Vaziyet-i umumiye sebepleri icabı olacak ki, son zamana kadar sallantıda kaldı ve neticede Sami Türkiye'ye avdet etti. İtalya tarikiyle nezdinize gelecektir. Buluşup, ileride muvafık bir zamanda tekrar edebilmek üzere şimdilik mevcut değil demektir”¹⁹⁷.

Halil Paşa aynı gün Enver Paşa'ya gönderdiği mektubunda Karahan ile tekrar görüşüğünü, Anadolu'daki İttihatçıların faaliyetleri ile ilgili bilgi vermişti. Söz konusu mektubunda Rus Hükümetinin Enver Paşa'ya gönderdiği para hakkında da bilgi vermişti. Söz konusu mektubun özeti şu şekildedir:

¹⁹⁶ TTK Arşivi, (EP), 2/44.

¹⁹⁷ TTK Arşivi, EP, 1/13.

“Nam-ı alinize bir kurye ile dün (15 Kânunusani 921) 500 bin Mark gönderilmiştir. Karahan bu paranın suret-i sarfı emrinize tabi olduğunu ifade etti. Bunun bir mubayaa parası olup, olmadığı hakkındaki sualime karşı bunun az bir para olduğunu, bugünkü esliha ve teçhizat mubayaa edilemeyeceğini ve şahsi ihtiyacı için sarf edileceğini ve şayet mümkün olur da bir miktar dipçikle, mavzer tabancası ve fişengi gönderilirse, pek memnun olacaklarını ifade etti. Şayet Karahan’ın vasıl olduğunu bildirdiği 4 mektubunuzun birisinde bir iş için böyle bir para talep edilmemiş ise, bunun iki numaralı mektubumda arz ettiğim veçhile Anadolu’ya geçtiğiniz takdirde belki de bir intihap Anadolu hükümetinin elinize geçmesi muhtemel olduğu hakkındaki beyanatımın tesiri olacak ki, şimdiden bu husustaki işlerinize ait sarfiyata karşılık olmak üzere maddi muavenete bulunarak fazla bir dostluk asarı göstermek istemiş olmaları da varid-i hatır olabilir. İki numaralı mektubuma laffen Trabzon’dan Şükrü Bey’den gelmiş olan mektubu da takdim etmiş idim. Mumaileyhin mektubunda bahsettiği teşkilatın derecesi de bu hususta zat-ı samilerinden verilen talimat hakkında lazımı kadar malumatım yoktur. Bu husus evvelce zat-ı samilerince tensip buyrulan talimat dairesine cereyan ediyorsa, bunlara talep ettiği muavenet-i nakdiye ne ise, kısmen yapılması lazımdır. (Nitekim 5 Kanunievvel tarihli mektubunuz üzerine bu teşkilatın tevsii hususunda gerek Şükrü Bey’e ve gerekse Anadolu’ya geçmiş bulunan Sami Beye yazmıştım).

Diğer cihetten yine evvelce arz ettiğim veçhile burası merkez olacak ve ben de burada kalacaksam, buradaki bazı Türk ve gayr-ı Türklere ve işlerimiz için elzem bazı yerlere sarf edilmek ve keza kurye teşkilatın temin ve idare etmek üzere de paraya ihtiyaç vardır. Bu gibi işler için kıymeti az ve miktarı çok görünen bir parayı bura da Sovyetlerden talep etmeyi şimdilik muvafık görmüyorum. Gerek teşkilata ve gerekse diğer hususta sarf edilmek üzere gönderilen bu 500 bin marktan munasip miktarının buraya namıma gönderilmesini istirham ederim. Şayet bu, 500 bin mark tasavvur buyrulan işler için gayri kâfi görünürse bu maksatla mühimce ve toptan bir para benim için talep etmek her zaman mümkündür”¹⁹⁸.

Bolşevik liderler, Enver Paşa’dan Almanya’ya gönderdikleri heyete yardımcı olmasını istemişti. Türkiye’deki ittihatçıların teşkilatlanmaya başladıkları da Enver Paşa’ya

¹⁹⁸ TTK Arşivi, EP, 2/32.

aktarılmıştı. Ayrıca Karahan'ın Enver Paşa'nın Moskova'ya gelmesini de iletmekteydi.

Enver Paşa, Halil Paşa'nın yazdığı mektuplara cevap olarak gönderdiği mektupta, Berlin'den ayrılıp Moskova'ya geleceğini, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının kendisine bağlı olduğunu, Anadolu'da teşkilatlanmaya başladığını, hiç kimseyle savaşıma derdine olmadığını belirtmişti. Söz konusu mektubun özeti:

“Ben gerek Anadolu'dan ve gerekse İstanbul'dan ve senden aldığım haberlere göre, herhalde bir kere Moskova'ya gelmeyi muvafık buldum. Ben bir haftaya kadar hareket niyetinde olduğumdan Vurovski ile belki görüşmem. Beş yüz bin mark şu Azerbaycanlıların parasından baki kalan kısım olacaktır. Bunu alınca kısmen elimize ihtiyat olmak ve kısmen de Berlin, İstanbul merkez ve saireye sarf etmek üzere saklayacağım. Şükrü'ye yazdığım talimatta, memleket dahilinde doğrudan doğruya bize merbut arkadaşlar arasında bir parti teşkilatı kurmak ve bunu icabında memlekette vaziyete hâkim olacak şekilde müsellağ olarak hazırlamaktır. Ben şimdi Talat Paşa ile çalışıyorsam da artık biz öyle kendi etrafında toplanacak olanların aleti gibi değil, belki icabında kendimiz vaziyete hâkim olacak bir şekilde hazırlanmamız taraftarıyım. Bu maksatla İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilatını doğruca kendi elimizde bulunduruyorum. İstanbul'da da teşkilat yaptık. Ben herhalde Mustafa Kemal Paşa ile çalışmayı, bizim eski klik ile çalışmaktan iyi buldum. Şimdi hazırlık devridir. Hiçbirine karşı, bhusus memleketin bu vaziyetinde ilanı harp etmek niyetinde değilim”¹⁹⁹.

Enver Paşa artık kararını vermişti. Anadolu'daki teşkilâtlanmalara hız verilmesini, gönderilen paranın bu teşkilâtlar için kullanılacağını yazmıştı.

Halil Paşa ise bu mektuplaşmaları şu şekilde aktarmıştı:

“Amca, Sovyet Erkanı ile temasının sık olduğunu bilirim. Benim tarafımdan kendilerine şu teklifleri yap: Azerbaycan-Dağıstan-Başkırdistan-Kazakistan-Türkmenistan-Türkistan gibi Türklük mıntıklarından seçilmek suretiyle bir süvari ordusu teşkil edildiği takdirde bu ordu ile Anadolu'ya geçmek ve Yunanlıları hiç beklemedikleri bir zamanda herhangi bir cenahlarından vurarak neticeye gitmenin Millî Mücadele cephesini fevkalade takviye olacağını, Yunan ordusunun paniğe kapılarak denize dökülmesinin işten bile olamayacağını izah et. Enver'in isteğini yerine getirmek için Çiçerin ve Karahan ile birkaç görüşme yaptık. Önce vaatle bulunuyor sonra savsaklıyorlardı²⁰⁰.

¹⁹⁹ Cebesoy, a.g.e., 2017, 219.

²⁰⁰ Sorgun, a.g.e., 1972, 350-51.

3.9.2. Anadolu'daki İttihatçıların Faaliyetleri ve Enver Paşa

Enver Paşa, Halil Paşa'ya yazdığı mektuplarında sürekli olarak Anadolu'daki teşkilatlanmalardan bahsetmişti. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilatının İstanbul'daki şubesine mektup göndermişti. Millî Mücadele sırasında Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın yanı sıra İsmet Paşa'ya Kazım (Karabekir) Paşa'ya, Fethi Bey'e, Nail Bey'e, Küçük Talat Paşa'ya, Rauf Bey'e ve Kara Kemal ile Kara Vasıf Paşalara da mektuplar yazmıştı. Özellikle Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nde Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif olan ve Enver Paşa'ya yakın olan mebuslar Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesini istemişlerdi. Enver Paşa'nın Anadolu'daki teşkilâtlardan kasıt Karakol Cemiyeti ile Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olduğu anlaşılmaktaydı.

3.9.3. Karakol Cemiyeti ve Enver Paşa

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla İttihat ve Terakki'nin kendisini feshetmesi ve İttihatçı kadronun ülkeyi terk etmesinden sonra Anadolu'da kalan İttihatçılar başta İstanbul olmak üzere birçok yerde yerel direniş örgütleri kurmaya başlamışlardı. Bu örgütlenmeler içerisinde Karakol Cemiyeti'nin faaliyetleri çok önemlidir. Karakol cemiyetinin kuruluş tarihi tam olarak bilinmese de kuruluş tarihi ile ilgili birbirine yakın tarihler verilmektedir.

Fethi Tevetoğlu Karakol Cemiyetinin kuruluşu ve önemi ile ilgili olarak: *“Bu cemiyet, işgal altındaki İstanbul'da, Millî Mücadele'ye düşman kuruluş ve faaliyetler karşısında, Millî Mücadele'yi desteklemek için büyük çaba harcamış gizli grup ve teşekküllerin en eski ve en önemlilerinden biridir”*²⁰¹ derken,

Erik Jan Zürcher Karakol teşkilatının kuruluş tarihini ve kimler tarafından kurulduğuna dair şunları söylemektedir:

“Karakol teşkilatının kurulması için ilk adım 1918 Ekiminin son haftasında yapılan bir toplantıda Talat Paşa tarafından atılmıştır. Fiili kurucuları Talat Paşa'nın sağ kolu olan eski İaşe Nazırı Kara Kemal, Miralay Kara Vasıf, Miralay Baha Sait, Miraliva Halil Kut, Binbaşı Yenibahçeli Şükrü Bey, Kel Ali (Çetinkaya), Binbaşı Çerkez Reşit, Albay Galatalı Şevket, Kaymakam Kemalettin Sami teşkilatın içinde yer alıyordu”²⁰².

²⁰¹ Tevetoğlu, F. (1970). “Millî Mücadele'nin Gizli Kuruluşlarından Karakol Cemiyeti”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 94, 725.

²⁰² Zürcher, a.g.e., 1987, 148-9.

Ali Fuat Cebesoy ise Karakol teşkilatının kurucularını şu şekilde vermektedir:

“Karakol Cemiyetinin merkez heyeti aşağıda adları yazılı yedi zattan müteşekkildi: Baha Sait, Refik İsmail, Miralay Kara Vasıf, Kafkas fırkası kumandanı Çolak Kemal (rahmetli Kemalettin Sami Paşa), Karadeniz Boğazı kumandanı Galatalı Şevket, Sevkiyatçı Ali Rıza (İstanbul mebusu rahmetli Ali Rıza) ve Miralay Edip Servet (eski milletvekillerinden Edip Servet Tör Beyler)”²⁰³.

Hüsamettin Ertürk ise, Karakol teşkilatının Birinci Dünya Savaşı’nın son aylarında Enver Paşa’nın yalısında Talat Paşa’nın Kara Kemal ve Kara Vasıf’a verdiği talimatla kurulduğunu, teşkilatın üyelerinin “*Kara Kemal, Baha Sait, Ali Çetinkaya, Yenibahçeli Şükrü Bey, Çerkez Reşit, Refik İsmail, Miralay Galatalı Şevket, Kemalettin Sami, Edip Servet, Erkanıharp Binbaşı Naim Cevat*”²⁰⁴ gibi İttihat ve Terakki’ye mensup kişiler olduğunu belirtmektedir.

“Millî Mücadele’nin ilk dönemlerine damgasını vurmuş önemli kuruluşlardan biri olan Karakol Cemiyeti; 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’nden, İstanbul’un fiilen işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihine kadar İstanbul ağırlıklı olmak üzere, Anadolu coğrafyasının hemen tüm bölgelerinde faaliyetlerini yürütmüş bir teşkilatlanmadır. Karakol Cemiyeti; Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gelişen Millî Mücadele hareketiyle işbirliği halinde, Osmanlı Devleti’nin silah ve cephane depolarının üçte birinin yer aldığı başta İstanbul olmak üzere diğer cephane depolarındaki silahları gizlice Anadolu’ya taşımak, Mütareke gereği İstanbul’a çağırılmış Osmanlı subay ve memurlarını Anadolu’ya kaçırmak, işgalcilere karşı düzenlenen mitingleri organize etmek, işgal güçleri arasında istihbarat faaliyetleri yapmak, Türk ve Müslüman ahalinin güvenliğini sağlamak, azınlık çetelerinin faaliyetlerini engellemek, İstanbul ve Anadolu arasında gizli menzil hatları oluşturmak gibi çok farklı alanlarda yoğun şekilde faaliyet yapmıştır”²⁰⁵.

Kazım Özalp ise Karakol Cemiyeti için: “*İstanbul’da Karakol Cemiyeti teşkil edilmişti. Bunu Anadolu’ya yaymak üzere nizamnamelerini her tarafa yolladılar. Böyle bir cemiyetin teşkiline de hiçbir sebep yoktu. Bursa’da ve daha bazı yerlerde*

²⁰³ Cebesoy, a.g.e., 1953, 474.

²⁰⁴ Tansu, a.g.e., 2016, 242-43.

²⁰⁵ Bal, M.A. (2022). “Millî Mücadele’nin Gizli Teşkilatı: Karakol Cemiyeti (1918-1920)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 130/256, 104.

kısa bir müddet faaliyeti hiss olunmuş ise de cemiyet fiilen kurulamamıştır”²⁰⁶ diyerek bu cemiyete temkinli yaklaşmıştı.

Karakol Cemiyeti, İttihat ve Terakki’nin istihbarat örgütü olan Teşkilat-ı Mahsusa’nın Fedailer grubunun oluşturduğu bir cemiyetti. Merkezi İstanbul’da bulunan bu cemiyet İttihat ve Terakki’nin Anadolu’daki yerel örgütleriyle iletişime geçerek İstanbul ve çevresinde bulunan silâh depolarından silâh ve askeri malzemelerini milli direniş örgütlerine gönderiyordu. Askeri teçhizatın yanı sıra İstanbul’dan topladıkları bilgileri de Anadolu’ya Heyet-i Temsiliye’ye aktarıyorlardı.

Hüsamettin Ertürk’ün aktardığına göre:

“Sivas Kongresi esnasından Kara Vasıf ve Mustafa Kemal Paşa arasında geçen konuşmada, Mustafa Kemal Paşa bu kuruluştan rahatsız olduğunu dile getirmiş ve sizin gizli başkumandanınız Enver Paşa’dır cümlesi üzerine Kara Vasıf Paşa, bizim başkumandanımız sizsiniz. Talat Paşa’nın Berlin’den gönderdiği talimatta bundan sonra başkumandanınız Mustafa Kemal Paşa’dır. Onun açtığı bayrak altında birleşiniz diye yazmıştır”²⁰⁷.

Enver Paşa, Cemal Paşa’ya 28 Mart 1920 tarihinde yazdığı mektubunda:

“İstanbul’da Kara Vasıf Bey’den bir mektup aldım. Yüzde doksan beş vaziyete hâkim olduklarını, fakat bütün ümitlerinin Panislamizm, Turanizm hareketine bağlı olduğunu, teyyare vesaireye ihtiyaçları olduğunu ve benim mümkünse Türkistan ve Kafkasya harekâtını bizzat idare etmemi ve Suriye, Irak’ın ellerinde olduğunu bildiriyor”²⁰⁸.

25 Ocak 1921 tarihinde Enver Paşa ve Ziya Bey, İstanbul’daki teşkilât şubesine yazdıkları mektupta, Berlin’den Moskova’ya geçme faaliyetlerini, Bakü Şark Kurultayına katıldığına anlattıktan sonra Anadolu’daki ittihatçılara şu talimatları vermiştir: “Bakü’de iken Cemiyetimizin Türkiye için hususi bir teşkilat vücuda getirmesi tensip edilmiş. Ve küçük Talat ve Nail Beylerle program kararlaştırarak Anadolu’ya göndermişlerdi. İstanbul merkeziniz Trabzon’da Şükrü Bey ve Moskova’dan Anadolu’ya gelen Çerkez Sami Bey, sonra gönüllü kıtaat kumandanı Çerkez Ethem ve kardeşi Reşid Beylerle daima münasebat-ı samiminde bulunmalıdır. Şimdiki halde vatanın selameti için Mustafa Kemal Paşa ile temas ile müttehiden çalışmaktayız ve kendisi ile mektuplaşıyoruz. Hariciye Nazırı Bekir Sami Bey azamızdan ise de kendisiyle şimdiki halde münasebata girişmemiz lazımdır. Çünkü o

²⁰⁶ Özalp, K. (2020). *Millî Mücadele 1919-1922*, Ankara, 51.

²⁰⁷ Tansu, a.g.e., 2016, 380.

²⁰⁸ Yalçın, a.g.e., 2002, 38.

da Mustafa Kemal Paşa da dahil olduğu halde Ankara ‘da bir şube teşkil etmek istiyordu. Kendi teşkil edeceğiniz şubeler ve merkez-i umumi ile muhaberede bulunarak, Ankara şubesi hakkında bizden malumat gelinceye kadar Bekir Sami Bey ile muhabere etmezseniz, Ankara Meclisinde ekseriyeti teşkil eden K r Ali İhsan grubu, Talat Paşa’ya pek mütemayildir. Buna karşı koyacak yukarıda isimleri mezkûr zevatı ona göre hazırlamanız icap eder. Yukarıda dediğim gibi şükrü, Nail ve  rkezlerle bu hususu temin etmenizi rica ederim. Almanya’dan silah ve mühimmat ve sair elde edilerek Anadolu’ya gönderilecektir. Biz de Moskova’da bunları temin ile Anadolu’ya geçmek niyetindeyiz’’²⁰⁹ diyorlardı.

İstanbul’dan takma isimlerle 16 Kasım 1921 tarihinde Enver Paşa’ya Uygur ve Subutay adlarıyla İttihad-ı İslam Cemiyeti Başkomutanına hitabıyla yazılan mektupta,

“İslam İhtilal Cemiyetleri İttihad-ı Merkez-i Umumisine Bi-mennihi te’ala İstanbul Merkezi tesis ve heyet-i idaresi intihap olundu. Riyasete Uygur, sandık eminliğine Balı, kitabete Subutay bi’l-intihab tayin olundular. Anadolu ile muhabere temini için teşebbüs olunmaktadır. Bu hususu temin ve emin bir vasıta bulmak için oradaki arkadaşlara iki mektup yazıldı. Nizamnameye tevfikan lazım olan mühürlerin Merkez-i umumiden gönderilmesi zaruretine binaen bir merkez ve yirmi kadar şube için mühürlerin bir defa da gönderilmesi rica olunur’’²¹⁰.

Enver Paşa’nın İstanbul şubesi diye adlandırdığı şube Karakol Cemiyeti’dir. Enver Paşa’nın gönderdiği mektuplarda Anadolu’ya geçmek istediğini yazmıştı.

4 şubat 1921 tarihinde Yenibahçeli şükrü Bey’in kardeşi Yenibahçeli Nail Bey tarafından Enver Paşa’ya yazılan mektupta;

“Merkezimizi Ankara’ya naklettik. Bakü’de görüşüldüğü gibi dahili teşkilattan biz mesul isek yalnız bizimle muhabere etmeniz lazımdır. Bakü’deki görüşülen Bakü’de kalmış ise, bizi maruz görünüz. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri de pek h rmetkardır. Bazı taraflardan alacağınız mektuplara pek fazla itimat etmeyeniz. Türkiye bıraktığınız gibi değildir. İhtirası pek fazladır. Herkes menfaat peşindedir. Menfaat temin edemeyenler sizlerin bir an evvel Anadolu’ya geçmenizi arzu ederler. Bizlere kalırsa sizin buraları teşrifiniz zamanı gelmemiştir. Eğer bize itimadınız varsa, memleketi seven sizler bizim zamanın geldiğini işar edecek mektubunuza intizar etmeniz lazımdır. Mektubum gayet kısadır’’²¹¹ diyordu.

12 Mart 1921 tarihinde Enver Paşa’ya V. Mehmed imzasıyla yazılan mektupta; “Anadolu’daki teşkilat için Hüsrev (Bendenizin Erkan-ı Harbiye birinci şube müdürü

²⁰⁹ Yamauchi, a.g.e., 1995, 136-37.

²¹⁰ Yamauchi, a.g.e., 1995, 133.

²¹¹ TTK Arşivi, (EP), 2/4.

binbaşı), Yunus Nadi, Zekai (Kayseri mutasarrıfı), Sırrı (Harp senelerinde bidayeten Malatya ve Amasya mutasarrıfı), Süreyya (Trablus'ta beraber bulunduğunuz), Muvaffak (Ayan-ı reisi sabık-ı Rfat Bey'in mahdumu), Necati (Erzurumlu Albayrak gazetesini naşiri) ve sair tanınmamış şahsiyetler ile görüşüğünü aktarmış ve devamında

Anadolu'da meydana gelen askeri ve siyasi olaylarla ilgili de şunları yazmıştır: "Ethem, Reşit ve Tevfik'in hareketleri şahsi tezat-ı efkarın gayr-ı meşru bir neticesinden başka bir şey değildir. Ali Fuat Paşa'nın zahiren taltif ve fakat hakikat-i halde teb'idi maksadıyla Rusya'ya izamından sonra Garptaki kumanda İsmet ve Refet'e tevdi kılındı ve Ethem de Refet'in taht-ı emrine verildi. Bidayet-i hadisattan beri daima müstakil vezâifin deruhte eylemiş bulunmakla gurur ve nefsi okşatılan Ethem, Refet'in maiyeti olmaya razı olmadı. İştî ihtilaf ve muaraza bu andan itibaren başlıyor. Ethem, fiilen dik başlılığa başlar. İsmet, üzerine asker sevk eder ve bu andan itibaren aynı maksat uğruna hasr-i hayat eden kardeşler arasında kan dökülmeye başlar. Ethem doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya bi'l-müracaâ kendisinin müstakil vezâifte istihdamını istihram eyler ve doğrudan doğruya kendisine merbut kalmaktan başka çare olmadığını yazar. Mustafa Kemal Paşa elinde kuvveti merbut kalmaktan başka çare olmadığını yazar. Mustafa Kemal Paşa elinde kuvveti olan ve hükmü idaresine hâkim bulunan Ethem'i vehm-i daimî bir meşruiyet gösterebilmek için Ethem'in Meclis-i Milliye dağıtarak hükümeti eline almak istediğine dair vesikalara destres bulunduğunu bi'l-beyan ref'i habaseti için şiddetli harekete emir verdiğini meclise ifade eyler. Her taraftan sıkıştırılan Ethem nizamiye kıtaatından taht-ı emrine verilmiş olan bir alay efradını ba'de't-terhis diğer gönüllü maiyeti ile Yunan taht-ı işgaline bulunan araziye gider ve şu suretle takip ve tazyikten kurtulur. Bugün buradan doğruca İzmir'e giden bir arkadaşımızla Reşid'e hitaben bendeniz de bir mektup yazdım ve arzı ve emr-i devletlerinin ne merkezde bulunduğunu ilave eyledim. Bunlar hep acz-i idarenin tabii hadisatıdır ve bunların tevali etmeyeceğini kabul için ortada bir sebep yoktur."²¹²

3.9.4. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve Enver Paşa

Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme faaliyetlerinde kendisine yardımcı olacak bir diğer cemiyet de Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti üyeleri ve Trabzon'daki İttihatçılar olmuştu. Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme kapısı olan Trabzon özellikle Millî Mücadele döneminde Enver Paşa'ya bağlılığı olan kişiler için bir meskendi. Topal Osman, Kayıkçılar Kethüdası Yahya Kaptan, İstikbâl Gazetesi'nin sahibi Hasan Basri Bey ve yazarları, Küçük Talat Paşa ve Nail Bey, Ardahan Mebusu Hilmi Beyler Sakarya Savaşı'nın başlayacağı günlerde Trabzon'da bulunuyorlardı. Enver Paşa ile mektuplaşmakta ve ona, Ankara'da Meclis'te geçen konuları, tartışmaları rapor etmekteydiler. Bu nedenle Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin

²¹² TTK Arşivi (EP), 3/25.

kuruluşuna, Trabzon'un İttihatçılar için önemine ve Enver Paşa ile aralarındaki ilişkiye bakılması gerekmektedir.

“Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti 12 Şubat 1919 tarihinde, Trabzon'un güçlü İttihatçı eşrafı tarafından kurulmuştu. Trabzon ili 1922 yılına kadar Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğine muhalif kalarak Enver Paşa'ya büyük bir destek vermişti. Trabzon'un sınır ili olması ve Enver Paşa'nın Rusya'da bulunmasından dolayı Enver Paşa'ya taraftar olanların giriş ve çıkışlarını kolaylaştırmıştı. Halil ve Nuri Paşalar, Küçük Talat, Yenibahçeli Şükrü, Nail, Naim Cevat, Yahya Kaptan, Enver Paşa'ya bağlı en ünlüleridir. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Başkanı Barutçuzade Ahmet Efendi, İttihat ve Terakki döneminde Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölge temsilcisi olması, bu şahısların Trabzon'daki faaliyetlerini kolaylaştırmıştı. Ayrıca Barutçuzade Ahmet Bey'in sahip olduğu İstikbal gazetesi de Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin yayın organlığını yapmıştı”²¹³. Trabzon özellikle Enver Paşa'nın Batum'a gelmesiyle hareketlenmişti. Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa arasındaki mektuplaşmalara Trabzon'daki İttihatçılar konu olmuş ve Trabzon'un güvenliğini sağlamak amacıyla da Kazım Karabekir Paşa, General Sami Sabit Karaman'ı on üçüncü fırka kumandanı olarak Trabzon'a göndermişti.

Bunun yanı sıra Enver Paşa'ya bağlılıklarıyla bilinen “Küçük Talat ile Nail Bey, Bakü Şark Kurultayına katılmışlar, Enver Paşa ile görüşmüşlerdi. Bakü'den Erzurum'a dönen bu şahıslar Erzurum ve Trabzon'da kalacaklarını Büyük Millet Meclisine bildirmişler ve Bakü'deki kurultayla ilgili Mustafa Kemal Paşa'ya bir rapor hazırlamışlardı”²¹⁴.

Ayrıca Küçük Talat Bey, İstanbul'dan İttihad-ı İslam Cemiyeti'nin Trabzon Bürosu'na 29 Mayıs 1921 tarihinde gönderdiği mektupta, İstanbul'da emniyet altında olduğunu yazdıktan sonra:

“Müdafaa-i Hukuk Heyetine de bize mensup ciddi ve mücadeleli arkadaşlar sokmak lazımdır. Ankara'da Mustafa Kemal yeni bir manevra ile halkın bir başka şekilde yeniden saydına yetmek için riyaseti altında bir Müdafaa-i Hukuk fırkası yapmak fikrinde olduğuna nazaran badema Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Hükümet kuvvetinden de istifade ederek türlü türlü

²¹³ Akal, E. (2001). *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 238.

²¹⁴ Karabekir, a.g.e., 2018, 43.

maskaralıklar yapacakları şüphesizdir. Binaenaleyh Trabzon Müdafaa-i Hukuk'un da melhuz taşkınlıklarına tagallüplerine ve bilhassa teşkilatımıza mensup arkadaşlarımız aleyhinde hareket etmelerine mâni olmak için zahiren Müdafaa-i Hukukçu görünerek orayı da ele geçirmek icap ediyor. Ve bu suretle aynı zamanda Mustafa Kemal ve arkadaşlarının ne gibi manevralar çevirmek istedikleri de anlaşılmış olur. Arz-ı hürmet eder ve son derece azim ve metanetle faaliyetinizi ileri götürmenizi ve Allahtan muvaffakiyetinizi temenni eylerim. Trabzon Heyet-i Merkeziyesi'nin harice karşı ve bir müddet sonra dahile karşı Türkiye teşkilatını temsil etmekte olduğunu her lahza tahattur etmenizi rica ederim aziz arkadaşlar"²¹⁵, diyordu.

Enver Paşa Anadolu'ya geçme faaliyetlerini Berlin ve Moskova arasında tasarlarken, Sovyet liderlerinden para ve asker yardımlarını talep ettiği dönemlerde Millî Mücadele'yi yürüten kadro ile özellikle Kazım Karabekir Paşa ve Mustafa Kemal Paşa ile mektuplaşmıştı. 1920 yılının Yaz aylarından 1921 yılının Yaz'ına kadar Millî Mücadele'yi yürüten kadro ile Büyük Millet Meclisi'nde yer alan mebuslarla da mektuplaşmıştı. Batum Kongresi ve Halk Şurular Fırkası Programı'ndan önce bu mektuplara baktığımızda ilk başta olumlu bir hava ve iş birliği içinde oldukları anlaşılmıştı. Halk Şurular Fırkası Programının hazırlanması ve Anadolu'ya gönderilmesi, Halil Paşa'nın Trabzon'a gelişi, Enver Paşa'nın Batum'a gelip orada bir kongre yapmasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa'ya tavır aldığını görmekteyiz.

3.9.5. Millî Mücadele Kadrosu ile Enver Paşa'nın Mektuplaşmaları

Enver Paşa ile Kazım Karabekir Paşa ve Mustafa Kemal Paşa arasında geçen bu mektuplaşmalar 1920'nin Yaz ayları ile 1921'in Şubat ayı arasını kapsamaktadır. Söz konusu mektuplarda ilk başta karşılıklı olarak ihtiyatlı bir dil kullanıldığı görülüyordu. Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa'ya yazdığı mektuplarında Avrupa ve İslam ülkelerindeki gelişmeleri ve Enver Paşa'nın giriştiği her faaliyeti kendisine yazmasını istemişti.

Kazım Karabekir Paşa, Enver Paşa'ya, Şark Cephesi için silâh ve mühimmat temin etmesini ve kesinlikle Bolşeviklerin oluşturduğu bir İslam ordusuyla Anadolu'ya gelmemesini söylemişti.

Bu mektuplara baktığımızda karşılıklı iş birliği içinde oldukları görülmüştür. Söz konusu mektuplar şu şekildedir:

²¹⁵ Yamauchi, a.g.e., 1995, 223.

Enver Paşa Moskova'ya ilk gittiği günlerde 26 Ağustos 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazmıştı. Mektubunda, İslam İhtilali için çalışacağını, İngiliz emperyalizmine karşı İslam Doğu milletlerini ayaklandıracağını, Bakü'deki kongreye gideceğini belirtmiş ve Avrupa devletlerinde meydana gelen siyasi gelişmeleri yazmıştı. Bu mektup üzerine Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya Enver Paşa'ya nasıl bir cevap vermesi gerektiğine dair şöyle bir telgraf çekmişti:

“Enver Paşa'nın mektubuna münasip cevap itasıyla bu gibi zevatın hariçte memleketimiz için nafi bir surette çalışabilecek veçhile program verilmesi pek lazımdır. Ta ki kendi içtihatları peşinde koşarak bizleri unutmuş olmasınlar. Hatta Cemal Paşa için dahi arzu edilen mevad yazılmalıdır. Ta ki kendi mesailerinden istiğna olunduğunu anlayıp da memleketimize ve milletimize karşı lakayt bir vaziyet almasınlar. Enver Paşa için ilk mühim vazife Azerbaycan ordusunun teşkili ve Şark muvasalamızın temini olmalıdır. Bendeniz kendisine şifahi ve tahriri şahsi olarak yazmıştım. Fakat taraf-ı samilerinden yazılmasının tesiri daha başka olacağını arz eylerim²¹⁶.

Enver Paşa'nın planları hakkında tam bilgi sahibi olmayan Kazım Karabekir ise ilk başta Şark cephesinin ve sınırının korunması için çalışılmasını istemişti.

Enver Paşa, Moskova'ya vardığı ilk günlerde İsmet (İnönü) Paşa'ya da bir mektup yazmıştı. 17 Ağustos 1920 tarihinde yazılan bu mektupta: “İki gözüm kardeşim İsmet. Şimdilik Moskova'dayım. Arkadaşlar iyi çalışıyor. En şahane muvaffakiyet olacaktır. Senin iş başında bulunman beni müsterih kılıyor ve sevindiriyor. Hem de muvaffak etmiştir. Baki gözlerinden öper arkadaşlara selam ederim. Enver nam diğeri Ali”²¹⁷. İsmet Paşa'nın ordunun başında bulunmasından dolayı mutluluğunu paylaşan Enver Paşa, Millî Mücadele için çalıştıklarını ifade ediyordu.

Enver Paşa'nın 26 Ağustos 1920 tarihli mektubuna cevap olarak Mustafa Kemal Paşa: “Avrupa ve Doğu'da gelişen siyasi havayı anlattığı mektubu için memnun kaldığını belirttikten sonra İslam İhtilali için giriştiği teşkilâtta dolayı da memnun kaldığını yazıyordu. Ayrıca İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadi için atacağı adımlardan kendisine haber verilmesinin münasip olduğunu, Cemal Paşa'nın Afgan ordusunun eğitimi için istediği askerleri şimdilik göndermeye imkân olmadığını da belirtiyor ve Avrupa ve Rusya'da meydana gelen gelişmelerle ilgili de rapor yazılmasını istiyordu”²¹⁸.

²¹⁶ Karabekir, a.g.e., 2018, 25.

²¹⁷ ATASE ARŞİVİ (İH), 641/89.

²¹⁸ Karabekir, a.g.e., 2018, 35.

Enver Paşa 28 Eylül 1920 tarihinde Moskova'dan Kazım Karabekir Paşaya yazdığı mektubunda:

“Halil Paşa'nın Şahtahtı'nı işgal etmesi teklifini muvaffak bulduğunu, bu sayede eğer Emeniler taarruz ederse Kızıl Ordu'nun müdahil olacağını söylemiştir. Daha sonra Polonya mağlubiyetinden dolayı, Troçki'nin mevkiinden olduğunu yazmış ve daha sonra Almanya ve İtalya'dan silah cephane getirtmek yolunu bulmak için Berlin'e gideceğini söylemiştir. Halil Paşa'nın işgal için Bakü'ye gittiğini bu işgalin maddi boyutun Azerbaycan Hükümetinin belki karşılayacağını, eğer bu başarılı olursa Berlin'den başka bir isimle Erzurum'a geleceğinden bahsetmiştir”²¹⁹.

Kazım Karabekir, Enver Paşanın mektubuna 23 Ekim 1920 tarihinde Sarıkamış'ta yazdığı cevapta “Azerbaycan Hükümetinin Gümrü Harekatı'nda yardımcı olmadığı, Şark'ta yalnız kaldığını, Erkan-ı Harplerimizin çoğunun İstanbul'da kalmasından dolayı yanında bulunan Eniştesi Kazım Bey'i göndermenin imkânsız olduğunu söylemiştir. Ayrıca İlkbaharda gelecek İslam Fırkası mensuplarını kesin bir dille reddeden Karabekir, Ruslardan Ermeni meselesini halletmelerini istediklerini yazmıştı”²²⁰.

Enver Paşa daha sonra 14 Aralık 1920 tarihinde Kazım Karabekir Paşa'ya bir mektup daha yazmıştı. Mektubunda;

“haber aldığınız gibi Ruslar Almanya'dan kendilerine esliha vesaire gelmezse sizlere yardım edemeyeceklerini ileri sürerek bir defa daha Almanya'ya seyahat mecburiyetini göze aldırma sebepleri oldular. Rusya'da iken başlayan Şark hareketinin muvaffakiyet-i tammenizle neticelendiğine fevkalhad sevindim. İnşallah neticesi vatan için hayırlı olur. Bence Bolşevikler İslam ve Şark milletleri için Bakü kongresinde milliyet esaslarını kabul ettiklerine, Ermenistan'ın Sovyet olmasıyla tahaddüs eden yeni vaziyet bizim milli şeklimize tesir etmez kanaatindeyim. Ve Mustafa Kemal Paşa biraderimize de İngilizlere her türlü vaatlerine rağmen pek bel bağlamayarak Sovyetlerle bir ihtilaf çıkarılmamasını mamafih büsbütün de onların elinde oyuncak şekline atılmamasını tavsiye ettim. Ben her halde Moskova'da işi idare edenlerin oldukça sert ve sözlerine inanılır adamlar olduğuna kaniim. Mamafih onların bizim İngilizlerin elinde günün birinde kendilerine karşı hareket edebilmemiz hususundaki korkularını takviye etmemek lazım gelir fikrindeyim”²²¹ demektedir.

Enver Paşa'nın mektuplarından sonra Kazım Karabekir Paşa yurt dışındaki İttihatçıların faaliyetleriyle ilgili Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi (Çakmak) Paşa'ya bir rapor hazırlamıştı. Söz konusu raporda: Enver Paşa Rusya'dan Müslümanlardan

²¹⁹ Karabekir, a.g.e., 2018, 45.

²²⁰ Karabekir, a.g.e., 2018, 46.

²²¹ Karabekir, a.g.e., 2018, 76-7.

oluşan askeri kuvvet istediği ve Anadolu'ya geçmek istediğini, Ruslar bu kuvveti vermezlerse tek başına Anadolu'ya gelme niyetinde olduğu, Ankara'nın İstanbul ve İtilaf Devletleriyle anlaşması halinde Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçerek iktidarı ele geçireceğini yazmıştı. Ayrıca Enver Paşa'ya hiçbir şekilde Anadolu'ya gelmemesini, yurt dışında Millî Mücadele için çalışmasını tavsiye ettiğini yazarak Enver Paşa'ya Anadolu'ya gelmesini teşvik edenlerin olduğunu fakat Enver Paşa'nın şu an Berlin'de olduğu bilgisini aktarmıştı. Raporda her türlü tedbirlerin alınması, Anadolu'dan Rusya'ya gidenleri dikkatli seçilmesi ve Enver Paşa'ya yakın olanların Ankara ve Trabzon'dan uzak tutulmaları ile ilgili şunları yazmıştı:

“Anadolu'dan Moskova'ya gönderilen kuryelerin sırf ordu zabitanından ve bitaraf tanınmış olmalarından olması ve resmi kumandanlığın vereceği paketten başka şeyler nakletmemesine dikkat olunması ve her arzu edenin Rusya'ya gitmesine müsaade edilememesi lazımdır. Rusya'ya gelecekler yalnız ve münhasıran kurye olarak gönderilmeli ve eline bir hüviyet varakası ve künyesi yazılıp musaddak olarak verilmelidir. Buralarda pek çok delegat ve misyalar dolaşıyor.

Osman Ağa'nın türlü türlü tavsiyelerle Tuapse'ye gönderdiği murahhas bizim toplara sahip olmak istemiş ve şehbenderimiz de müşkül vaziyette de kalmış ise de ikna edilerek topları almaktan vazgeçirilmiş ve avdet etmiştir. Rical-i sabıkanın muhtelif vesilelerle herhangi bir fırsatta Anadolu'ya geçmek hususundaki fikir ve arzularına nazaran Bakü'den gelen ve Trabzon'da ikamet etmekte olan Küçük Talat ve Hacı Sami Beylerle Ankara'da olduğu haber alınan Nail Beylerin hareketinin nazar-ı dikkate tutulmasını ve hatta ihtiyati bir tedbir cümlesinden olarak Trabzon ve Ankara'da devam eden ikametlerine müsaade edilmeyerek herhangi bir suretle daha içeri mıntikalarda ikamet hususunda muhtar bırakılmalarını ve bu suretle sahil tariki ile yek diğerleri ile irtibatlarının men edilmesini münasip görmekteyim”²²² diyordu.

Kazım Karabekir Paşa, yurt içindeki İttihatçıların takip edilmesi ve Trabzon ve Ankara'da tutulmamaları gerektiğini, mümkünse Anadolu'nun içlerine gönderilmeleri gerektiğini bildirmişti.

Mustafa Kemal Paşa Şubat 1921 tarihinde Enver Paşa'ya yazdığı mektubunda:

“Rus Sovyet Cumhuriyetleriyle dostane münasebetlerimizi devam ettirmek ve takviye için bir sefaret heyeti gönderilmesi münasip görülmüş ve Batı Cephesi

²²² Karabekir, a.g.e.,2018, 78-9.

Ordu Kumandanı Ali Fuat Paşa Hazretleri sefiri kebir ve belirtilen ordunun Erkânıharbiye Reisi Erkânıharp Binbaşı Safvet ataşemiliter tayin edilmiş ve gönderilmişlerdir. Safvet Bey Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Müdafaa-i Milliye Vekili Ferik Fevzi Paşa Hazretleri tarafından Almanya Erkaânıharbiye-i Umumiye Reisi General Fon Zekt tavsiye ve malzeme ve mühimmat temini için ihtiyaç olursa bizzat Almanya'ya gitmekle vazifelendirilmiştir. Adı geçenin seyahatinin temayül ve Almanya'da teşebbüslerinin temini için zatiâlinizce mümkün olan yardımın icrasını rica ederim, Efendim”²²³ diyordu.

Enver Paşa 24 Şubat 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın mektubuna, Anadolu Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne başlığıyla şu yanıtı veriyordu: “Berlin’de Millî Mücadele için yaptığı icraatları yazarak, Rusya’nın Almanya’dan silah ve teçhizat temin etmezse Anadolu’ya yardımcı olmayacağını bundan dolayı Moskova’dan Berlin’e geçtiğini, Rusların bu silah ve teçhizat için kendisine bir milyona yakın İtalyan frangı vereceklerini vaat ettiklerini fakat bu parayı almadığını yazmıştı. Ayrıca Alman askerlerinden oluşan gizli bir komite oluşturduğunu ve İsviçre’de yaşayan eski levazım reisi Hakkı Paşa’nın Ankara için çalışmaya müsait olduğunu şöyle aktarmıştı:

“Bu işlerde tecrübesi ve vukufu ve Almanya da harp dolayısı ile pek çok tanıdığı olan levazım reis-i sabıkı Hakkı Paşa’ya bir başvurmak üzere İsviçre’ye gittim. Kendisi ile görüştüm. Ve Hakkı Paşa yalnız Almanya da askeri demir yolları namına parası peşinen verilerek sipariş verilmiş 600 kilo metrelik ray vesaire mevcut olduğunu Harbiye Nezareti namına olarak mevcut ve yekunu milyonlarca liraya baliğ olan levazımdan maada yalnız şu askeri demir yol malzemesinin takriben dört milyon lira kıymetinden fazla olduğunu ve eğer Anadolu böyle bir vekalet verirse bunların da İstanbul Hükümeti yerine Anadolu Hükümeti namına Almanlardan alınması pek mümkün olduğunu ve hatta istenilen siparişat için nakden para göndermeye bile hacet olmadığım, emir alır almaz hemen işe başlayarak kendi sözüne itimadı olan müessasattan kredi açmak mümkün olacağını söyledi. Bence işin kısası Hakkı Paşa’nın yanına şayan-ı itimat bir erkan-ı harp zabiti göndererek bu işi müştereken idareyi kendilerine tevdi etmek mecburidir. Bu iş değil Talat Paşa ve hatta ben fakat ancak o yapabilecektir. Mamafih şimdilik oraya eskiden Seeckt’in yaveri olan Fischer’e ve şimdi Harbiye Nezareti’nde esliha vesaire umurunu idare eden Kress ve Yüzbaşı Çunka’dan mürekkep ufak ufak fakat gizli bir komite yaptım. Ve Ziya Bey bunlarla temastadır. Para olunca bunlar her şeyi yapmaya hazırdırlar. Artık ben İngilizlerin de takibinden ve orada lüzumum kalmadığından Berlin’i bırakarak Moskova’ya geldim. Ve burada işlerimle meşgulüm. Aynı zamanda da Ruslardan da bir şey koparmak hususunda müessir olurum”²²⁴.

²²³ Atatürk’ün Bütün Eserleri Cilt 10, (2003), Kaynak Yayınları, 231.

²²⁴ Karabekir, a.g.e., 2018, 79-80.

3.9.6. Halk Şurular Fırkası Programı ve Enver Paşa

Enver Paşa, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın Türkiye için siyasi kolu olan Halk Şurular Fırkasını 1921 yılının İlkbahar'ında kurmuştu.

Ali Fuat Cebesoy, Halk Şurular Fırkasını şu şekilde açıklamaktaydı: *“Enver Paşa programının esası idareyi halka götürecektir olan bir Halk Şura Fırkasının resmen Anadolu’da kurulması teşebbüsüne geçmişti. Bu fırkanın alelacele Bakü’de hazırlanmış olduğu programını Türkiye’de faaliyete geçecek arkadaşlarına göndermişti”*²²⁵.

Ali Fuat Cebesoy’un aktardığına Enver Paşa Halk Şurular Fırkası’nın nedenini şu şekilde açıklamıştı:

“İngiliz emperyalizmine karşı İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadını yeni Rus rejimi ile anlaşarak kurduk. Her türlü maddi yardımın yapılacağı vaadi alındı ve temin olundu. İslam İhtilal Cemiyetlerine muvazi olarak her Şark ve Müslüman milletin de bir Siyasi Halk Şurular Fırkası teşkilini düşündüm. İhtilal Cemiyetleri, İngiliz emperyalizmi ile mücadele ederken Halk Şurular Fırkası da bulundukları yerde idareyi halka kadar götürecektir hem İhtilal Cemiyetlerini besleyecek ve hem de ihtilal hareketleri yapacaktı”²²⁶.

Mete Tunçay Halk Şurular Fırkası’nı, “İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı’nın bir kolu olduğunu, 1921’in İlkbahar’ında Batı Cephesi’nde meydana gelen gelişmeler üzerine Halk Şurular Örgütünün Anadolu içine yayma çabalarının yoğunluk kazandığını”²²⁷ belirtmektedir.

Halk Şurular Fırkası ile ilgili olarak Enver Paşa, 12 Nisan 1921 tarihinde Halil Paşa’ya yazdığı mektubunda Ali Fuat Paşa ile yaptığı görüşmeyi anlattığı mektubunda, Ali Fuad Paşa’nın Ankara Hükümetinin Halk Şurular Fırkası’na yardımcı olacağını yazmıştı. Mektupta Ali Fuad Paşa’ya sorduğu soruları ve cevaplarını aktaran Enver Paşa, ayrıca Ankara Hükümeti’ne sorduğu sorular da şu şekildedir:

“Ali Fuad Paşa’ya şu sual soruldu: Hükümet, bu Doğu işlerinin başında bulunarak, bu teşkilatı bizzat kendi eli altında bulundurmak istiyor mu? Bu takdirde hükümet, siyaset yaparak, Antanta ile anlaştığı zaman, kendi eli altında bulunan bu teşkilatın da bunun tesiri olarak, siyasete tâbi bulunacağı pek aşikârdır. Buna cevaben Fuad Paşa: bu teşkilatın hükümetin elinde olarak vazife yapamayacağına kanaat getirmiş olduğunu

²²⁵ Cebesoy, a.g.e., 2017, 208.

²²⁶ Cebesoy, a.g.e., 2017, 227.

²²⁷ Tunçay, M. (1973). *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, İstanbul, 124.

ve cemiyete, yine cemiyetin göstereceği surette yardım edebileceğini ve isteklerinin nelerden ibaret bulunduğunu, Ankara'ya bildirmek üzere bildirilmesini talep etti.

Cemiyetimizin, bir suretini Ali Fuad Paşa'ya verdiğimiz, Anadolu'daki "Halk Şurular Fırkası" programı hakkındaki, kendi ve Anadolu hükümetinin görüşlerinin neden ibaret olacağına dair suale cevaben: Büyük Millet Meclisi yeni bir kanunuesasi yapmakla meşguldür. Birçok maddeleri, sizin Halk Şurular Fırkası hükümlerini incelemektedir. Bu programı da Büyük Millet Meclisine göndererek, kararlarının dikkate alınması faydalı olacaktır ve göndereceğim.

İfadelerinizden anlaşıldığına göre, cemiyetinizin fikri, Anadolu Hükümeti, siyaset yaparak, Antanta ile anlaştığı takdirde, gene kendi istekleri ve düşünceleri dahilinde, gizli bir surette çalışmak ve bu suretle, hükümet üzerinde bir tesir yaparak, İslami ve milli menfaatleri azami derecede himaye etmek kararında olduğu anlaşıyor. Bu pek doğrudur.

Netice olarak, aşağıdaki hususun, kendi kanaatinin ilavesiyle, Anadolu'ya bildirilmesi ile halihazır hükümetin bu konudaki görüşlerinin bildirilmesine aracılık ediniz, dedik. Bunun üzerine yağıcağını bildirildi.

- A) Anadolu Hükümeti, (İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı) mesaisinin başına geçmek fikrinde midir;
- B) Halihazır hükümeti değişmeden, bu hususta, bu cemiyete azami yardımı üstleniyor mu;
- C) Halk Şurular Fırkası, hükümetçe, şimdi nasıl kabul ediliyor ve ileride siyaset yapıldığı takdirde, bu fırkanın vaziyeti hakkında ne düşünülüyor?"²²⁸.

Kazım Karabekir'in aktardığına göre Halk Şurular Fırkası programını, Moskova Antlaşması'nı imzalayan heyet getirmiştir. Bu cemiyetin programı Kazım Karabekir Paşa'nın eline geçmişti. Paşa Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'ya mektup yazarak onları bu konu hakkında bilgilendirmişti.

Söz konusu bilgilendirme 5 Mayıs 1921 tarihinde Sarıkamış'tan yazılan mektupta:

²²⁸ Karaman, S.S. (2002). *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, İstanbul, 109-10.

“tamamı ile Bolşevizm ve komünizm esaslarını ihtiva eden seksen beş maddelik programın ismine Halk Şuralar Fırkası namı verilerek Anadolu’ya gönderilmeye başlanmıştır. Bu programı Moskova’da Enver, Bedri ve Naim Cevat’ın tab’ettiklerini Kaymakam Seyfî Bey görmüştür. Yusuf Kemal Bey’e de talebi üzerine imza mukabili bir nüsha verilmiştir. Yusuf Kemal Bey’in ifadesine nazaran Karahan, Enver’in Anadolu’ya gelmesi ile bir hercümerç çalışıyormuş. İngilizlerle bir sulh ihtimaline karşı Çiçerin dahi Enver’in Anadolu’da İnkılap yapması için müzaheretle bulunuyormuş”²²⁹.

Enver Paşa, eski Maliye Bakanı Cavid Bey’e yazdığı mektubunda, bu program ile ilgili bilgi vermekte ve kesin kararını verdiğini, Anadolu’ya geçeceğini belirtmekteydi. Söz konusu mektupta:

“Bakü’de yarım yamalak yapılmış olan programı, daha ziyade kitaba uydurarak, halkçı bir şekil vermek istedim. Bunu, Nazım’ın size göndermesini istedim. Halil, Nesimi, Şükrü, Hacı Adil, İsmail Canbolat, Salah Cimcoz’la görüşüm. İlk dördü ile bütün meseleler hakkında görüşüm. İsmail’le çok daha tafsilatı görüştük. Arkadaşlar şimdilik biran evvel Anadolu’ya giderek, oradaki Fırka ile çalışmak ve bunda ilk önce, halkın muhabereye devam kabiliyetini takviye etmek hedefini takip edeceklerdir. Anadolu’nun son zamanlardaki şeklini hiç beğenmedim. Hiç hoşuma gitmedi. Ben kendilerini Moskova’da pek ikna ve irşat ettiğim gibi, Antanta ile her halde, aşağı yukarı işi bir neticeye bağlayarak, sulha pek muhtaç olan memlekete sükûn vermelerini bildirmiştim. Bunun aksine olarak Ankara, son şekliyle büsbütün Rus istikametine atıldı. Bununla Rusları da memnun edemeyecek, belki de korktuğum şekle doğru atılacaktır”²³⁰.

Enver Paşa’nın yazdığı bu mektubunda Anadolu’ya giderek oradaki Fırka ile çalışmak istemiş olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

28 Nisan 1921 Tarihinde Enver Paşa’ya Trabzon’dan Talat (Muşkara) İlkiz takma adıyla bir mektup göndermişti. Söz konusu mektup beş sayfadan oluşmakta, Ankara hakkında önemli bilgiler vermekte ve Mustafa Kemal Paşa’nın yayınladığı halkçılık programı ile Halk Şuralar Fırkasını karşılaştırmakta idi. Bunun yanında Anadolu’ya gönderdiği mektuplar konusunda dikkat etmesi gerektiğini belirtmişti. Halkçılık programını sakat bulduğunu belirten Muşkara, Ankara Hükümetinin bütün idareyi elinde topladığını, her türlü tedbirler alarak ittihatçıları Anadolu’nun içlerine gönderdiğini yazmıştı. Ayrıca mektupta Ankara Hükümeti’nin icraatları ve Ankara’da bulunan ittihatçılarla ilgili önemli bilgiler vermişti. Trabzon’da ittihatçılarla iletişim halinde olduklarını da şu şekilde aktarmıştı:

²²⁹ Karabekir, a.g.e., 2018, 82.

²³⁰ Aydemir, a.g.e., 2020, 560-61.

“Hükümet adamlarının Fevzi Paşa’nın telaşını görmek pek tuhaf bir şey. Halil ile yazdığımız şifreye gelen cevabınızı okudum. Her şeyden evvel para meselesine ehemmiyet verilmesine memnun oldum. Burada çok berbat bir halde kalınmıştı. Parasızlık lüzumu kadar faal olmamaklığımızı intaç ediyordu. Nail’in yalanları meydana çıktı. Güya bize bakacak ve teşkilata yardım edecekti. Halbuki bir şeye sahip değil. Ve 5 aydan beri Ankara’da, ahmak bir adam. Fakat Şükrü’nün hatırı için sabredip duruyordum. Ankara’da işimizi de bozmuş. Küçük Asım yazıyor. Sahil vilayetlere türlü türlü emirler ve türlü türlü adamlar gönderiliyor. Ankara müthiş bir merkezîyetçilik takip ediyor. Halk hiç de memnun değil. Hamiyet ve vatanperverliğin bu kadar israf edildiği bir memleket başka yerde görülmez. Kuvvet ordu elindedir. Yeni paşalarımız hakimdir. Bugün birçokları sarhoşluk içinde müstakar ve müsbet bir siyaset takip edildiği yok. Memleketin kuvve-i istihsaliyesini tamim düşünmüyor gibi. Ankara’da İstanbul hükümetinin karikatürü kuruluyor. Payitahta ne gibi şeyler varsa, eğri doğru hemen onun bir aynı icat ve ihtira edilmek isteniyor. Bu memlekette eğer kendi bünyemize kendi varlığımıza göre mana-yı hakikisiyle bir inkılap yapılmazsa yaşamanın imkânı yok. Anadolu’nun kuvve-i mukavemesi yavaş yavaş eriyor. Kabine de Ferid Paşa epeyce zinüfuz. Mustafa Kemal bir taraftan da bu eski hasımlarımızı etrafına doldurmaktan geri durmuyor. Bu gibi eşhasın sözleri muhite verdikleri telkinleri onun işine yarıyor. Mecliste belli başlı 3 grup var. Fakat şöylece hiçbirinde bir kıymet yok sanırım. Nazar-ı dikkatimi celbeden umumi şiar şudur: bugünkü düzen bozulmuş, hele Yunanlılara bir galebe çalalım, güzel bir sulh yapalım da sonra hesapları görürüz: aman hariçte fırka ihtilafatı, aman ittihatçılık bilmem nelik gürültüsü olmasın. Kazım Karabekir de pek adi şey, bu da ne kadar zayıf insan varsa onları etrafına topluyor. Erzurum’la arası oldukça açıktır. Hakikaten halk artık ordunun istibdadından bıkmıştır. Benim hakkımda tahkikat yapılmasını emretmiş. Hacı Sami’nin buraya gelmesi hepsinin nazar-ı dikkatini celbetti. Neyse işi geçiştirdik. Eğer günün birinde sen de çık derlerse tabii bende dağa çıkacağım. Rica ederim çok basiretkar olunuz. Bütün ümitlerimiz sizdedir.

Aynı zamanda biraz karışık bir tarz-ı mesai takip ediliyor sanırım. Osman Ağa’ya, İbsiz Recep’e bilmem kimlere mektup gönderiyorsunuz. Osman Ağa bugün tamamıyla Mustafa Kemal’in adamıdır. İbsiz Recep’in de katiyen hiçbir nüfuzu kalmamıştır ve sizi temin ederim. Allah selamet versin bizim Şükrü biraz oynaktır. Bu da alaydaki en samimi arkadaşlarının infialini mucip olacak bazı işler yapmış. Bilmem ki size bu adamlarla muharebeyi bunlar mı tavsiye ettiler. Sakın benim bu hasbihalimden rencide olmayınız. Benim saffet-i vicdanıma size orada müteyakkız bulunmanızı rica ederim. Ankara’nın adamları var. Casusluk yapıyorlar. Muhitiniz çok ketum olmalıdır. Tuapse şehbenderi olup, şimdi Moskova’da bulunan Sabri Bey namındaki insan bozuntusu bir mübahase arasında size aleyhtar zannettiği bir arkadaşına sizler hakkında aldığı malumatı Ankara’ya bildirmek vazifesi olduğunu söylemiş. Tuapse’deki Şehbender Vekili ve üseraya memur olan yüzbaşı İsmail Hakkı bizim adamımız ise de az zeki olduğu için hatalar yapabilir. Mehaza kendisine inanılabilir sanırım. Bakü’den Memduh Şevket Bey’den mufasssal bir mektup aldım. Azerbaycan’daki Komünist fırkası içindeki buhrandan bahsediyor. Halil’in memleketten çıkarılması münasebetiyle Fuat Paşa vasıtasıyla Mustafa Kemal’e sizin memlekete katiyen gelmek fikrinde olmadığınızı ve bu münasebetle telaşa düşmemelerini ve muhayyer zamanda lüzumsuz surette tamimler yapılarak,

efkâr-ı halkı teşevvüşe uğratılmamasını bildirirseniz muvafık olur. Yunanlılara çalınan galebenin sihri bir müddet daha onlara sarfıraz rolü oynayacaktır. Hamiş: Tuapse'ye her vakit için motor ve emin adam göndermek mümkündür. Benimle Teşrik-i mesai eden Kâhya Yahya Efendi ve rüfeka'sı size payansız hürmet ve muhabbetlerini takdim ederler. Fethi Bey'i heyete almak istiyoruz. İcap ederse, orada veya tensib edeceğiniz mahalde çalıştırmak mümkün. Fethi bey inkılapta bizimle çalışmış, fırka kumandanlığı yapmış, bizim Kafkasya hareketimiz vaktinde Bakü valiliği yapmıştı. Genç malumatlı ve temiz bir arkadaştır. Size arsız hürmet ediyor. Yahya Efendi Halil'e tüfek ve fişek gibi şeyler söylemiştir. Bir miktar mitralyöz de lazımdır. Parayı biraz fazlaca gönderirseniz, adamlarımızı indeliktiza beslemek için bazı münasip mahallerde müddeaharlar yapılacaktır. Yalnız rica ederim umum-i noktai nazarınızı ve hatt-ı hareketinizi bize bildiriniz. Çok mert arkadaşlarımızdan Yahya Bey ile biraderi Zekeriya ve İmam Rahmi Efendiler ve Aslan Kaptan ve Dr. Fazıl heyetimiz meyanındadır. Bizim nokta-i istinadımız Yahya Bey ve kuvvetli teşkilatıdır. Size takdim ederim"²³¹.

Ankara'da kurulan yeni hükümette söz sahibi olmayan Küçük Talat bütün ümitlerini Enver Paşa'ya bağladığını bildirerek Enver Paşa'yı Anadolu'ya gelmesi için gerekli hazırlıklar yaptıklarını bu hazırlıklar için de paraya ihtiyaç duyduğunu aktarması tamamen şahsi hırslarına yenik düştüğü anlaşılmaktadır. Enver Paşa tarafından Anadolu'da kurulacak hükümette söz sahibi olacağı günlerin hesabını yapmıştır.

Kütahya-Eskişehir Savaşı'nda alınan yenilgiyle Türk ordusu Sakarya nehrinin doğusuna geçmiş ve yeni savaş için hazırlıklara girişmişti. Bu dönemde Halil Paşa'nın Trabzon'a gelişi Ankara'yı kuşkulandırmıştı. Enver Paşa ve arkadaşlarının hazırladığı programın Anadolu'ya girmesiyle Trabzon sahilinin güvenliğini sağlamak ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesini engellemek için Kazım Karabekir Paşa Trabzon'a yeni ve güvenilir bir valinin tayin etmiş, 13. Fırka Kumandanlığına da Sami Sabit'i göndermişti.

3.9.7. Batum Kongresi ve Ankara Hükümeti

Halil Paşa'nın aktardığına göre:

“Ben uzun süren mücadele ve savaş yıllarından sonra Rusya'nın kötü hava şartlarının etkisi altında bir hayli zayıflamıştım. Türk ve Rus doktorlara muayene oldum, ciğerlerimi zayıf buldular ve Kırım yahut Kafkasya'ya giderek mutlaka dinlenmemi tavsiye ettiler. Kırım'ı hiç tanıımıyordum. İklimi mutedil olan Trabzon gibi bir yere çekilmeyi düşündüm. Bu düşünce içinde bir motorla, Karadeniz yoluyla Trabzon'a geldim. Daha önce hareketimi dostlara haber verdiğim için Trabzon Fırka Kumandanı Miralay Nuri Bey'i iskelede, yanında kalabalık bir grup halinde beni bekler buldum. Eski yaverim Fuat da yanlarındaydı. Her ikisini de eskiden tanır severdim

²³¹ TTK Arşivi, (EP), 1/6.

Yaverim Fuat, beni askerce selamladıktan sonra hoş geldiniz paşam diyerek elimi sıktı. Sıkıntılı bir hali vardı. Paşam size olan sevgimi ve bağlılığımı bilirsiniz. İstemezdim böyle olmasını. Ankara'dan aldığımız bir emir de sizin, Trabzon'da ikametinize müsaade edilemeyeceği bildiriliyordu”²³².

Halil Paşa, rahatsızlığından dolayı doktorların tavsiyesiyle Trabzon'a geldiğini ve bu hususta uzun zamandır görmediği eşiyle çocuklarını göreceğini belirtmiştir. Fakat Enver Paşa'yla mektuplaşmaları Ankara'ya ulaşmıştı. Bazı kaynaklara göre Halil Paşa'nın Trabzon'a gelmesi Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelişini hızlandırmak içindi. Ankara Hükümeti Sakarya Savaşı'nın yaşandığı günlerde Halil Paşa'nın Trabzon'a gelmesiyle halk içinde ikilik çıkacağından endişeleniyordu. Halil Paşa, Trabzon'a geldiyse, Enver Paşa'nın da gelişi yakındı. Bunun için önlemler alınması gerekmişti.

Halil Paşa'nın Trabzon'a inmesiyle Trabzon Fırka Kumandanı Miralay Nuri Bey ile Halil Paşa'nın eski yaveri Fuat Bey, kendisini iskelede karşılamış ve Ankara'nın kendilerini Trabzon'da ikamet etmesine müsaade etmesine izin vermediğini bildirmişti. Bunun yanı sıra Trabzon şehri, İttihatçıların yoğun ve güçlü olduğu bir şehirdi.

Nitekim yukarıda belirtildiği gibi Kazım Karabekir Paşa, Enver Paşa'nın gelme ihtimaline karşılık kumandası altında olan Sami Sabit Bey'i Trabzon 13. Fırka Kumandanlığına tayin etmişti.

Sami Sabit Bey'in 13. Fırka Kumandanı olarak Trabzon'a gittiğinde Mustafa Kemal Paşa 10 Mayıs 1921 tarihinde Moskova'da bulunan Ali Fuat Paşa'ya şifreli gönderdiği telgrafta;

“Trabzon'da bulunan Halil Paşa'nın hareket tarzının Halk Şurular Fırkasının teşkil ve teftiş ile alakalı görüldüğünü, Erkan-ı Harp Binbaşısı Naim Cevat Bey'in de izinsiz olarak memleket haricinde dolaştığı ve bu kere Amasra'da karaya çıktığı bir sırada üzerinde Halk Şurular Fırkasına ait birçok program ve beyannameler bulunması üzerine Ankara'ya çağırıldığı, keyfiyetin İcra Vekilleri Heyeti tarafından tetkik edilerek Halil Paşa'nın hudut haricine çıkarılmasına ve Erkan-ı Harp Binbaşısı Naim Cevat Bey'in de tevkif edildiğini”²³³ bildiriyordu.

Aslında Enver Paşa'nın 1920 yılından itibaren Anadolu'ya geçeceği ya da Anadolu'da olduğu haberi sürekli yayılmaktaydı. Ankara Hükümeti Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum ve Sivas vilayetlerine yazılan gizli şifrede: *“Harbiye Nazırı esbak Enver Efendi'nin Erzurum hududundan mahalli Osmaniye'yi geçerek Sivas taraflarına*

²³² Sorgun, a.g.e., 1972, 351-52.

²³³ Cebesoy, a.g.e., 2017, 235.

geldiği haber alındığından tahkikat lazım ola icrasıyla mümessilinin oraya gelip gelmediğinden acilen ihbar muntazırdır”²³⁴.

27 Ocak tarihli belgede: “*Yedi komando ile geleceğine dair Enver Paşa’nın tayyareden İstanbul’a beyanname ettiği İtalyanlar tarafından işar olunduğu Anadolu mevki kumandanlığından bildirilmektedir. Vaziyet hakkında tenvir emir ve müsaade*”²³⁵.

Harbiye Nezaret-i Celilesine Burdur Kalem Riyaseti’nden alınan şifrede;

“1/11/35 Enver Paşa ve refiklerinin hududa gidecekleri katiyen yalandır. Bunların Kafkasya’da oldukları hakkında dahi malumat yoktur. Maheza Kafkasya’ya gelmeleriyle hudut dâhilinde işleri yoktur. Gelemezler bunu İngiliz milleti dahi bilmekle beraber harekât-ı milliye’nin İttihatçıların manevrası olduğu hakkında propaganda ahz ve böyle neşriyat yaptığımı zannettiğimi arz eylerim”²³⁶ deniyordu

Kazım Karabekir Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya çekilen telgrafta, Anadolu’daki söylentiler aktarmakta; “*Mustafa Kemal Paşanın Erzincan’da bulunan Enver’le muhabere ettiği hakkındaki beyanatın dahi katiyen aslı yoktur. Enver’in Erzincan’da olduğunu dahi zannetmiyorum. ... muma ileyhin Türkistan’da olduğunu mevki kumandanına söylemiştir*”²³⁷ demektedir.

Bu belgelerden de anlaşılacağı üzere Ankara, Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçeceği ve mücadeleye atılacağı konusunda tedirgindi. Bunun için Enver Paşa daima takibe almışlar ve Anadolu’dan uzak tutulmaya çalışılmıştı. Fakat Halk Şurular Fırkası’nın programının Anadolu’da yayılmaya başlaması ve Halil Paşa’nın Trabzon’a gelmesiyle Enver Paşa’nın da Sakarya Savaşı’nın yaşandığı günlerde geleceğinden endişe ediliyordu. Enver Paşa’nın Ankara’daki Komünist Fırkası’na 4 Şubat 1921 tarihinde yazdığı mektupta, Büyük Millet Meclisi’nde taraftar toplamaya çalışıldığı sonucu çıkartılmıştı. Söz konusu mektup;

“Muazzez Kardeşlerim, Fırkanızın maksat ve vaziyetini müşir lütufnamenizi Berlin’de aldım. Şimdi cevap yazıyorum. Bakü’deki nutkumda da dediğim gibi tabii esas itibari ile ve İslam’ın saf akidesine pek uyan ve fukaranın himayesi esasını kabul eden bir esas programla aynı zamanda İslam ihtilali için hakiki bir uhuvvet esaslarını koymak isterim ve şimdilik bu yolda çalışmaya ve teşkilatımı yapmaya devam ediyorum. Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığım ve size de bir suretini leffettiğimi mektupta izah ettiğim ve amcam Halil’in de izah edeceği şekli ile de dünyada gayr-ı İslam herkesi tabii muradım halk yığınıdır. Ezen, esir

²³⁴ COA, DH_SFR_00104_00137_001_001

²³⁵ ATASE Arşivi, (İH), 328/41.

²³⁶ ATASE Arşivi, (İH), 197/224.

²³⁷ AtASE Arşivi, (İH), 45/51AA.

tutan Avrupa kapitalizm ve emperyalizmine karşı mücadelede sabit kalmayı ve bu hususta siyaset yapmamayı azmettim. Bu nokta-i nazardan aramızda hemen hiçbir fark yoktur, demektir. Binaenaleyh mesainizi hürmetle selamlar ve herhalde Moskova’da Tevfik Rüştü Bey ve diğer arkadaşların mesaisini teshile sai olarak Üçüncü Enternasyonal ile anlaşmanıza çalışacağımı arz eylerim. Ve öyleme geliyor ki Halil’in izahatını dinledikten sonra Türkiye’de iki fırka müşterek mesaide bulunarak halka benliğini anlatmakta ve onları ezilmekten kurtarmakta tevhid-i mesai edebilmesine bir mâni kalmayacaktır”²³⁸ şeklindeydi.

Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa’ya 4 Mart 1921 tarihinde yazdığı mektupta; Halil Paşa’nın hastalığından dolayı Trabzon’a geldiğini, kendisininse Türkiye’nin menfaati için Moskova’da kaldığını belirterek, planlarını şu şekilde açıklamıştı:

- “1. Ben İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı” başında İngiltere olmak üzere Avrupa emperyalizm ve bizi doğrudan doğruya ezmek isteyecek olan kapitalizmi aleyhinde mücadeleye devam edeceğim. Tabii bundan Türkiye mukadderatı da müteessir olmayacaktır. Çünkü icabında Türkiye hükümeti de aleyhimde bulunabilir. Ve benimle alacağı vereceği olmadığını söyler.
2. Bu hususta Türkiye’de çalışmak yani dediğim gibi bir sol fırkanın vücudu lazımdır. Bunu oradaki arkadaşlardan münasiplerinin teşkili lazımdır.
3. “İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı” komünist olmayarak fakat tahrip edecekleri hedefin müşterek olması dolayısı ile dünya komünistleri ile tevhit-i mesai edecektir. Ve her İslam memleketinde hiçbir emperyalist siyasetine alet olmayarak mücadelesine devam edecektir

Enver Paşa’nın komünizm ile ilgili söylemleri Ankara Hükümeti’ni telaşlandırmıştı. Bu söylemleri İngilizlerin kullanacağından endişe duyulduğu Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından Kazım Karabekir Paşa’ya yazılan mektuptan anlaşılmaktadır. 29 Mayıs 1921 tarihinde yazılan mektupta;

“İngilizlerin bu defa da komünistliğin tamimi gibi bir maske altında Anadolu’ya bilhassa taraf taraf isyanlar vücuda getirmeye çalışacak bazı kimseleri ithal edecekleri haber alınmıştır. Aynı zamanda Enver Paşanın da komünistlik lehine bazı teşebbüsatta bulunduğu ve kendisinin elyevm Moskova’dan gayubet ettiği tahakkuk etmiştir. Gerek kendi namına sahillerimize ve kara hudutlarına gelecek eşhasın ve gerekse vürudu halinde bizzat Enver’in tevkif olunarak sıkı bir inzibat altında doğruca mahfuzen Ankara’ya izamı lüzumunun alakadar memurine suret-i mahremanede katıyen ehemmiyetle tebliği ve işbu şifrenin telgraf vusulünün işaretini rica ederim. Cephelere ve kolordulara, merkez ordusuna ve havalı kumandanlarına yazılmıştır”²³⁹ denmekteydi.

Enver Paşa ve arkadaşlarının Anadolu’ya girdiği anda tutuklanmaları ve Ankara’ya gönderilmeleri emri çıkartılmış ve bütün cephe kumandanlıklarına gönderilmişti.

²³⁸ Karabekir, a.g.e., 2018, 106.

²³⁹ Karabekir, a.g.e., 2018, 106-110.

Kazım Karabekir Paşa, Fevzi Paşa ve İsmet Paşa arasında haberleşmeler artmış ve Enver Paşa'ya taraftar olan askerler tespit edilmeye başlanmıştı. Bu husus Kazım Karabekir Paşa ve İsmet Paşa ile arasındaki telgraflara şöyle yansımıştı; Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'dan Kazım Karabekir Paşa'ya:

“Buraya gelen alay 11. Kumandanı Binbaşı Şükrü ve Alay 7. Kumandanı Binbaşı Rıza Beyler Halil Paşa'nın iadesi ve Enver Paşanın kabul olunmaması gibi hadisatı tenkide mütemayildirler. Bunun Enver ile sıkı münasebeti ve müşterek teşkilatı var mıdır? Bu adamlara emniyetin var mıdır? Enver vakti ile Almanlara dayandığı gibi Rus kuvveti ile de cebren memlekete girmeye uzun müddet çalışmış, muvaffak olamamıştır. İslam İhtilal Cemiyeti namı ile hafi bir teşkilatı tevsi ederek orduyu ele almak fikri takip ettiğini anlaşıyor. Bunlar tabii Şark ordumuzdan başlarlar. Hasılı İttihatçılar, Ruslar, Erzurum'un mahut müfsitleri her biri başka maksat için Şark ordumuza hücum edeceklerdir. Bu hücumların kaffesine mâni olan yalnız sensin. Binaenaleyh mühacemat mütemerkizen sana teveccüh ediyor. Açık tedbir ve hücumlardan endişe etmeyiz, fakat hıyanet ve hileye gelmeden endişe ederim. Kendine gayet sağlam bir muhit temin etmeli ve son derece müvesvis olmalısınız. Erkan-ı harbiye reisi Kazım Bey ailesinin iradesine inanılmaz derece de esir olduğu için sana vefadar olması şüphelidir. Kırmadan onu ayırmak katiyen lazımdır. Bana gönderebilirsin. Maahaza cevap ver. İtimat ettiğin bir kişi var. Kisasını tayin ettirip Kazım Beyi alalım.

Kazım Karabekir Paşa'da İsmet Paşa'ya:

“Şükrü Enver'in yaveri idi. Lazistan'a gelmesi de şüphesiz Enver'le irtibat içindi. Emir altında sıkılan bu zat Enver'in vücudu ile nelere malik olmaz. Şayan-ı emniyet değildir. Enver'le irtibatı vardır. Rıza saftır. Şükrü tarafından ifsat edilebilir. Şark'tan gelen Miralay Halit Bey'e karşı da teyakkuza lazımdır. Şükrü'yü vakti ile Lazistan'a teşkilat yapmaya saik olan sebep ve zat kim idi? Mevkiimin nezaketini tamamı ile takdir ederek muhitimi ve ordumu sağlam tutuyorum. Reis Kazım'ın esasen ordu nazarında mevkii yoktu. Enver'in son programı üzerine büsbütün aleyhtarı çoğaldı”²⁴⁰.

Moskova'dan gelen haberde Enver Paşa'nın Moskova'dan ayrılarak ve Kafkasya'ya gittiği haberleriyle Trabzon'daki ittihatçıları hareketlendirmişti.

“Ankara Hükümeti, Enver Paşa'nın takip edilmesi için Talat Paşa'nın yeğeni Hayreti Bey ile Moskova Sefareti Ataşemiliteri Binbaşı Saffet (Arıkan) Bey görevlendirilmişti. Bu iki isim Enver Paşa'yı Almanya'da bulunduğu günlerden itibaren takip etmişler ve attığı her adımı Ankara Hükümeti'ne rapor etmişlerdi”²⁴¹.

²⁴⁰ Karabekir, a.g.e., 2018, 111-112.

²⁴¹ Aydemir, a.g.e., 2020, 571.

Halil Paşa'nın Moskova'dan Trabzon'a gelip yerleşmesi ve yanına eşini almasıyla Yahya Kaptan'ın adamları Halil Paşa'nın kaldığı evi korumaya almıştı. Ardahan Mebusu Hilmi Bey'in Ankara'dan Trabzon'a gelmesi ve Batum'a geçmek istemesi Enver Paşa'nın Batum'da olma ihtimalini akla getiriyordu.

Sami Sabit Bey, Trabzon'a geçtiği günlerde Trabzon'daki İttihatçılarla ilgili şu gözlemlerde bulunmuştu:

“Şehir içinde başta vilayet makamı olmak üzere, gerçekleştirdiğim ziyaretler ve şehrin muhtelif semtlerindeki gezintilerim esnasında, nasıl teşekkül etmiş olduğunu bildirmiş olduğunu bildiğim taburun, haydut çetelerinin, çarşı ve pazarlarda bazen de Trabzon mebuslarından Ali Şükrü ve Hafız Mehmed Beylerin peşinde, dolaşmakta olduklarını görüyordum. Karargahımın önünden, ellerinde meşalelerle geçen bir kalabalık: Yaşasın serdar Enver Paşa ayyuka çıkarmıştı”²⁴².

Trabzon'daki Yahya Kaptan, Batı Cephesi'ne yardımcı olmak için hapishanede bulunan mahkûmları çıkartmış ve kendi çetesine eklemişti. Enver Paşa'nın Yahya Kaptan'a yazdığı mektubu ele geçiren Sami Sabit Bey, Yahya'yı aramaya başlamış ve serbest bıraktırdığı mahkûmları tekrar tutuklamak için arama emri çıkartmıştı.

“Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa, durumun en kritik olduğu 1921 Ağustos-Eylül aylarında Meclis'teki Enver taraftarlarıyla bir görüşme yapmıştı, Enver Paşa'ya yakınlığı ile bilenen Hilmi Bey'in onunla görüşmek üzere Rusya'ya gitmesine karar verilmişti”²⁴³.

Trabzon'da Yahya Kaptan ve adamlarının tutuklanması önlemler alınırken, Ardahan Mebusu Hilmi Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından Ali Fuat Paşa'ya yazılan mektupla Sami Sabit Bey'in yanına gelmişti. Söz Konusu mektupta; “*Büyük Millet Meclisi azasından Ardahan mebusu Hilmi Bey, Enver ve Halil Paşalarla arkadaşlarına hakiki vaziyeti izah ve hareket suretlerine dair bazı noktai nazarlar beyan etmek üzere seyahat eylemektedir. Kendisine gereken kolaylıklarda bulunulmasını rica eder, muhabbetle gözlerinizden öperim*”²⁴⁴ demektedir.

Sami Sabit Bey ile Ardahan Mebusu Hilmi Bey arasında geçen konuşma şu şekilde aktarılmaktadır:

²⁴² Karaman, a.g.e., 2002, 30.

²⁴³ Yüceer, S. (2007). “Enver Paşa'nın Anadolu'da İktidarı Ele Geçirme Çabaları”, *Akademik Araştırmalar dergisi*, 33, 216.

²⁴⁴ Karaman, a.g.e., 2002, 34.

“Ardahan Mebusu Hilmi Bey; “-Allah aşkına sen kime dayanmış da burada Enver aleyhine bayrak açmışsın? Diye sordu.

-Hiç cevap vermeksizin, eliyle göğsünü göstererek, kendime, demek istedim. O devam etti.

-Azizim, biz Büyük Millet Meclisinde birleşmiş ve dayanışan 40 ittihatçıyız; istediğimiz anda Mustafa Kemal'i alaşağı eder, Enver'i onun yerine geçirebiliriz, Dedi.

-Bu kudreti göstermenize kim, ne engel oluyor? Diye sordum.

-Zamanı henüz uygun bulmuyoruz, dedi.

-Mademki zaman uygun değildir; niçin burada yalan dolanda bulunuyor, Envercilik propagandası yapıyorsunuz? Vaziyetin nezaketi Meclise mi hastır? Diye sordum.

Hilmi Bey: -Ben Envercilik propagandası yapmıyorum. Enver'le görüşmeye gidiyorum”²⁴⁵ diye yanıtladı.

General Sami Sabit, gerçekleştirdiği tüm görüşmeleri Kazım Karabekir aracılığıyla Ankara'ya bildirmiştir:

Şark Cephesi Kumandanlığına Trabzon, 17 Kasım 1921.

“Ardahan mebusu Hilmi Bey, Ankara'dan geldi, Moskova'ya gidiyor. Elinde Mustafa Kemal Paşa tarafından Fuad Paşa'ya yazılmış bir mektup var. Hilmi Bey'in ifadesine göre, Kemal Paşa'nın şartları: “Enver Paşa harp devam ettiği müddetçe Anadolu'ya gelmeyecek. Türkiye, İngiltere ile barış yaptığı takdirde, İslam aleminde, İngilizler aleyhinde girişimlerde bulunmayacak. Enver Paşa, barıştan sonra da Türkiye'yi bir müddet rahat bırakacak.” Hilmi Bey üçüncü maddeyi reddettiğini ve yalnız iki maddeyi ulaştırmak için gitmekte olduğunu söyledi. Adı geçen Enver'in şu sırada, Anadolu'ya girmesine güya aleyhtar; ikinci maddeye taraftar olduğu görünüyor. Ancak Kemal Paşa'nın çok ahlaksız olduğundan bahis ve -bazı vakalar zikredildikten sonra- bu idare devam edemez; Kemal Paşa düşmeye mahkumdur, diyor ve Ankara muhitinde Enverciliğin pek kuvvetli olduğunu iddia ederek, Enver Paşa'nın adı geçenin yerine geçmesine taraftar görünüyor; biraz da insafli görünmek için, zatı alileri hakkında; Kemal Paşayı yerine geçmesi pek isabetli görürse de; Erzurum halkının size taraftar olmadığını söylüyor ve artık bir üçüncü şahsiyet bulamayarak, Enver Paşa da karar kılıyor. Mecliste pek dayanışmacı kırk İttihatçı mebus bulunduğunu, Kemal Paşayı devirmek pek mümkün de buna şu anki vaziyetin uygun olmadığını anlattı”²⁴⁶.

²⁴⁵ Karaman, a.g.e., 2002, 32.

²⁴⁶ Karaman, a.g.e., 2002, 35-6.

Bu telgraf üzerine Kazım Karabekir Paşa, Ankara'ya bu durumu bildireceğini sunduklarını yazacağını Ankara'dan haber gelene kadar Hilmi Bey'in Trabzon'dan ayrılmamasını bildirmişti. Söz konusu haberde Ankara'dan gelmişti. Mustafa Kemal Paşa, 13. Fırka Kumandanı vasıtasıyla Ardahan Mebusu'na Ankara'ya derhal dön emrini vermişti. Hilmi Bey, dön emrini haber alır almaz, 13. Fırka Kumandanı Sami Sabit Bey'i Büyük Millet Meclisi'ne, Dâhiliye Vekaleti'ne, Meclis'teki mebuslardan İkinci Reis Adnan (Adıvar), Eyüp Sabri, Yunus Nadi, Mahmud Esad, Hüseyin Avni, Hafız Mehmed Beylere yazdığı mektuplarla şikâyet etmişti. Hilmi Bey'in Ankara'ya dönmesiyle Trabzon Müdafaa-i Hukukçular ve başta Barutçuzade olmak üzere Enver Paşa taraftarları da Sami Bey'i Büyük Millet Meclisi'ne şikâyet etmişlerdi. Olaylar bu şekilde gelişince Halil Paşa, eşini ve çocuklarını yanına alarak Tuapse'ye geçmişti.

Enver Paşa, Halil Paşa'nın Tuapse'ye geçtiği haberini alınca, 16 Temmuz 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya uzun bir mektup yazarak Halil Paşa'nın rahatsızlığından dolayı, eşi ve çocuklarını görmek için Trabzon'a geldiğini, Ali Fuat Paşa'dan alınan izinle hareket ettiğini, Küçük Talat Bey, kardeşi Nuri Paşa ve yaveri Naim Cevat'ın tutuklanmalarından dolayı üzgün olduğunu belirten Enver Paşa, ülkeden ayrıldığından itibaren yaptığı icraatları, Rusya'nın Anadolu'ya yardım etmesi için çalıştığını yazdıktan sonra:

“Yalnız Rusya ile artık mesele halledildiğinden arkadaşlar giderken harici teşkilatımızın faideli olabilmesi ancak size de yazdığım gibi ve ileri de inkiat edecek İttihat ve Terakki Kongresinde kati şekli teayyün edecek program ile fırka şeklinde arkadaşların bir kısmının bizim antiemperyalist programımıza memlekete vasıta olmasını ve böylece İngiliz ve Fransızlara karşı daha müsait vasıati tesir bulabileceğini düşünmüştük. Bu suretle Anadolu'ya şimdiden azam, faideyi vermekle beraber sulhtan sonra da bugün ihtilale sevk ettiğim İslamlarla çalışmak imkânı olacağını bildirmiş ve hatıra başka bir ihtimal gelmediğinden her şeyi açık olarak arkadaşların isimlerini de ilave ederek yazmış ve sonra Rıza Nur ve Yusuf Kemal beylerle Fuat Paşa'ya anlatmışım. Şimdi bütün açıklıklara rağmen siz karşınızda bir hasmınız varmış gibi hareket ediyorsunuz. Evvelce de dediğim gibi ben ve arkadaşlarım yalnız öteden beri takip ettiğimiz memleketin ve İslam'ın halası emelini güdüyoruz. Bununla beraber, memleketin halka müstefit ve cidden onun menfaatini düşünerek onlarla çalışmak taraftarıyız. Biz eğer zatı alinizi rakip telakki ediyoruz zannediyorsanız, yanılıyorsunuz, bu aklımızdan geçmemiştir. Bizce memleketin kurtulması esastır. Değil ben sizin gibi uzun seneler beraber çalıştığımız bir arkadaşla belki Ferit Paşa bir herifi ihtiyar yapabilseydi ona ben de hürmet besler ve muvaffakiyetine yardım ederek cenabı hakkın şimdiye kadar size yaver kıldığı talihinize biz de hürmet ederiz. İktidarınızı bundan evvel takdir ettiğimden Harbiye Nezaretim ve ondan evvelki hareketimle belli olduğumdan buna dair fazla bir şey söylemem. Yalnız bir ricam var ve hiçbir tecebbüre kapılmayınız, sizden, cidden

sizi seven bir arkadaş gibi rica ediyorum. Şimdi mevkiinize bakarak sizi iğva edenler olup memlekette bir şahsın veya yalnız bir kısmının tahakkümüne doğru gitmeyiniz. Yoksa yine lüzumsuz tazyikler ve bunun neticesi feveranlar zuhur edebilir. Halbuki emin ol ki bütün vatanı seven herkes olup bitenden her şeye rağmen sizin muvaffakiyetinize çalışıyor. Çünkü senin muvaffakiyetin Anadolu muvaffakiyeti demektir. Fakat eğer siz şimdiden kanunsuz hareketler ve lüzumsuz hiddetlere gidersiniz, korkarım ki hayırlı neticeler vermez. Millet Sultan Hamit idaresi zamanındaki millet değildir. Artık tahakküm ve tecebbüre çok dayanmaz. Bak seni bütün arkadaşlarım namına temin ederim ki, bizim için hiçbir mevkide, memuriyette gözümüz yoktur, bana gelince ben yalnız bir ideal takip edeceğim. O da İslam'ı ezen Avrupa canavarları ile pençeleşmek, ancak Müslüman olanları harekete getirmek, bunun için benden çekinmeyin. Vehime düşerek böylece düşmanlarımıza memlekette yeni bir mücadele çıkacak ümitlerini verdimemeyin, lüzumsuz şiddeti bırakın. Bekir Sami Bey ve diğer arkadaşlarla gönderdiğiniz haberlerden memlekete gelmemizi istediğinizi anlıyorum. Eğer bunun Halil'e de şümülü olduğunu bilseydim, memleketin hatırı için onun veremden ölmesine katlanır göndertmezdim. Şimdi sen, ben başta olmak üzere arkadaşların memlekete gelmemesini istiyorsun değil mi? Sebep de güya bizim gelmemizle memlekette bir ikilik çıkacak diyorsun öyle mi? Halbuki ben ve arkadaşlarım o kanaatteyiz ki, eğer biz memlekette bulunsaydık, belki de bugün devam eden lüzumsuz tazyiklere hiç hacet kalmayacaktı. Çünkü herkes görecekti ki, biz tazyik edilenleri aleyhimize teşvik değil teskin edecek ve daha kolaylıkla birlikte yürüyecektik, mamafih şimdilik Moskova da bulunarak hariçten yine memlekete yardım etmekte devam ettiğimizden gelmiyoruz. Fakat bunu da itiraf etmemiz lazım gelir ki, hiçbir sebebi kanunide olmayarak memleket haricine nefi şeklinde arzunuza ilelebet tahammül bize hakikaten pek ağır ve sefilane gelir. Mamafih vatan için buna da şimdilik katlanıyoruz. Binaenaleyh hariçte kalmanın maksadı umuminiz olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmaya çalıştığımız İslam alemi için faidesiz ve belki de tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte bu kadar. Şimdi ben kemali hürmetle gözlerinizden öper cenabı haktan senin için yücelikler ve İslam vatana nafi büyük muvaffakiyetler dilerim, kardeşim efendim”²⁴⁷.

Enver Paşa bu mektubunda; tek amacının İslam ülkelerini kurtarmak olduğu, memlekette ikilik çıkartmak niyetinde olmadığını fakat memleketin tehlikede olduğunu gördüğü anda geleceğini ve kimsenin buna engel olamayacağını yazmıştı.

Enver Paşa 21 Temmuz 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup daha yazarak Hakimiyet-i Milliye gazetesinde hakkında yazılan makalenin yalan söylediğini, halkı yanlış bilgi verildiğini yazarak:

“Konya tedibi, Yozgat vesaire vekayi ile aleyhinize dönen efkâr-ı umumiye, belki de benim gelmemle yanlış bir fikir neticesi çok galeyana gelir diyerek, o zaman da muzır olan böyle bir hali vatanın menafi ile muvafık bulmayarak, ricanıza amenna demiştim. Şimdi muvaffakiyet belirince tabii maksadınızı gösterdiniz. Beni ve arkadaşlarımı şahsi emellerinize engel sayıyorsunuz. Pekâlâ! Fakat bunun için yalan söylemeye veya söyletmeye neden kendinizi mecbur görüyorsunuz? Paşa

²⁴⁷ TTK Arşivi, (TTK), 85/11.

Hazretleri, ben Bolşeviklerden şahsi bir menfaat temine çalışsaydım, sizlerin Bolşevik olduğunuz zaman ben Bakü’de hakikati ve ne olduğumu aleme ilan ederek hatta orada bazılarının manasız taarruzuna uğramayı da göze aldırılmazdım. Halk Şurular Fırkası programı esasının ise o zaman Bakü’de halkı tenvir etmek üzere yazılmış olduğunu pekâlâ biliyorsunuz. Halil Paşa ve Talat Bey’e yazılan mektuplar herhalde hariçteki maksatlar ve Anadolu hakkında da size yazmış ve burada Fuat Paşa ile anlaşmış olduğumuz şekilden başka bir tarzı ima eder bir şekilde olmayacağıdır. Benim mütarekeden sonraki hayatımı sanki biliyormuş gibi Hakimiyet-i Milliye ’ye yalan söyletiyorsunuz. Sonra benim Almanların veya başkalarının maksadına hizmet etmediğimi ve etmeyeceğimi pekâlâ bildiğiniz halde niye halkımı emelinize göre zehirlemek için yalan söyletiyorsunuz? Evet, Harb-i Umumide ben İngiliz ve Rus kuvvetlerini Anadolu’ya çektim. Fakat bunun da harbin asıl netice-i kafiye istihsal olunacak noktasından bunları uzaklaştırmak ve harbi kazanmak için olduğunu pekâlâ takdir edersiniz. Fakat, halktan hakikat saklamak için onun kanacağı şekilde söylemek lazım. Propagandacılarınız eğer mesela bizim Rusya’dan gelerek altı vilayette büyük bir Ermenistan teşkil edeceğimizi işa’a gibi mantıksız yalanlarda bulunurlarsa, umduğunuz muvaffakiyet hasıl olmaz. Fakat olsun. Bununla maatteessüf Trablus’tan beri bildiğim ahlak-ı şahsiyenizin bugün vardığınız mevkide bile tebeddül edemediğini görüyorum. Ve benim yalnız iktidarınıza bakarak görmek istemediğim diğer noksanlarınızı artık göze sokacak surette belli ettiniz. Ben yine sükunetle arkadaşlarla birlikte başta Türkiye olmak üzere İslam’ın rehası için olan sayemizde ilerleyeceğiz. Bütün bu şahsi hırslarınıza rağmen Cenap-ı Hakkın şimdiye kadar yaver olan talihinizi yine vatanın selametine hadim kılmasını diler. Fakat sizi şahsi hırsınıza mağlup olarak bu kadar küçülmüş gördüğümünden dolayı teessüf ederim. Allah hepimizi doğruluktan ve iyilikten ayırmasın”²⁴⁸.

Halil Paşa 19 Temmuz 1921 tarihinde Tuapse’den Enver Paşa’ya yazdığı mektubunda; teşkilatı Batum’a taşıdıklarını, deniz yoluyla Batum’a gelmesini istiyordu. Söz konusu mektup şöyleydi:

“Merkezine Batum’a alıp Trabzon ile ve Lazistan ile sıkı temasa gelince de teyit edeceğini tahmin ettiğim kanaatim sizin veya münasip gördüğünüz diğer arkadaşların Türkiye’ye emniyetle geçebileceğini ve orada bittabi müsellaah bir teşkilat kuvvetiyle istediği kadar durabileceği merkezindedir. Eğer dahildeki arkadaşlarımız (zannetmem ya) bana muhalif değillerse bilhassa sizi tasdik için bir defa davet ederiz. Gitmek için ise vesait boldur. Hareketinizden Rusya dahilinde şayi olmamak için tebdil-i nam ile Türkiye Konsolosu bulunmayan Novorsiski gibi veya Suçi gibi bir iskeleye inmeniz kafidir. Deniz de vasıtaya binip istediği yere gitmeye mezuun olduğunuza dair hariciyeden kuvvetli vesika almayı daha münasibi hariciyeden hususi bir seyahat arkadaşını beraber almayı mühim saymalıdır. Hangi iskeleye hangi tarihte mürur-i izan edileceği evvelce ba-şifre tercihen kurye ile bildirilmelidir”²⁴⁹..

²⁴⁸ Yamauchi, a.g.e., 1995, 234.

²⁴⁹ TTK Arşivi, (EP), 1/80.

Enver Paşa 29 Temmuz 1921 tarihinde Berlin'deki kardeşi Kâmil Bey'e gönderdiği mektubunda:

“Ben şimdi Rüstem ve Dr. Raib Bey'le Cenup'a gidiyorum. Batum'da bulunarak memleketin vaziyetini yakından göreceğiz. Sonra da eğer memleket müdafaa'da devam edebilecek halde ise, belki memlekete girmekten faide olmazsa vazgeçeceğiz. Yok, eğer ordu gelen havadisler gibi mağlup olmuş, memleket muavenete muhtaç ise, memlekete gireceğiz. Mamafih şimdilik kâfi bir şey yoktur. Her halde memleketin muvaffak olmuş bulunmasını ve benim de Eylül'de aranızda bulunmak istediğimi söylemeyi zaid addediyorum”²⁵⁰.

Enver Paşa'nın Batum'a geliş tarihi bilinmemekle beraber, Berlin'de kardeşi Kâmil Bey'e 27 Ağustos 1921 tarihinde yazdığı mektubunda adres olarak Batum'da kaldığını belirterek: “*Hemen hemen bir aydır buradayım. Lazistan ve Trabzon'la temasa geldik. Fakat henüz toplanıp, konuşmadık. Fakat bu yakınlarda o da olacak*”²⁵¹ diyordu.

Enver Paşa, artık Sakarya Savaşının seyrini beklemekteydi. Savaş yenilgiyle sonuçlanırsa Batum'dan Trabzon'a geçerek gönüllü askerlerin arasına karışacaktı. Savaşın seyrini beklerken Batum'da Enver Paşa bir kongre toplamıştı.

“5-8 Eylül 1921 tarihlerinde Batum'da toplanan İttihad ve Terakki'nin fevkalade kongresi, merkez-i umumi adına hazırlanan faaliyet raporunun okunmasıyla açılmıştır. Bu raporda üstünde durulan sorunlar şunlardır: Mütarekeden beri tahaddüs eden memleket ahvaline umumi bir nazar; Anadolu mücadelesi ve İttihad ve Terakki'nin bu mücadeleye nisbeti; Vatan haricindeki mesai ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve Sovyet Rusya ve bilhassa Üçüncü Enternasyonal münasebet; İttihad ve Terakki'nin tekrar faaliyet-i siyasiyeye geçmesine saik olan esbab ve İttihad ve Terakki'nin İslam İhtilal Cemiyetlerinde vaziyeti; Garpte sınıfı mübareze, siyasi ve iktisadi buhran; Düvel-i Mütelif siyasetine ve ahval-i dâhiliyesine bir nazar ve buna nazaran Türkiye'nin vaziyeti; Sovyet Rusya ve Şark memleketlerinin ahval-i hazırısı; İslam memleketlerindeki mücadele ve buna nazaran İttihad ve Terakki'nin tarz-ı hareketi; Asli teceddüt ve ıslahat-ı esasiyenin lüzum ve ehemmiyeti; İttihad ve Terakki'nin memleketteki anasır ve sınıflara karşı vaziyeti; İttihad ve Terakki'nin memleketteki fırak-ı muhtelefiye karşı tarz-ı hareketi; Umumi teşkilat ve program meseleleri; Anadolu hükümetinin İttihad ve Terakki'ye karşı vaziyeti ve Cemiyetin şimdiye kadar ittihaz ettiği tarz-ı hareket ve Milli Mücadeleye yaptığı muavenet; Maksada vüsul için Cemiyetin bundan sonra intihap edeceği vesait ve tarz-ı hareket; Şühedaya fatiha ve Talat Paşa'nın merhumu tebcil. Bundan sonra Kongrece verilen kararlar ve Ankara hükümetinin bilgisine sunulan kararlar, A) Cemiyetin hatt-ı hareketine ve kabul ettiği prensiplere, B) Büyük Millet Meclisi'ne tebliğ edilecek mevad, C) Nizamname-i dahiliye ve tarz-ı mesaiye ve muamelata dair olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır”²⁵². Kongrenin

²⁵⁰ Yamauchi, a.g.e., 1995, 238.

²⁵¹ TTK Arşivi, (EP), 1/46.

²⁵² Tunçay, (1972). *Mesai Halk Şuraları Fırkası Programı*, Ankara, 13-14.

kararları 8 Eylül 1921 tarihinde Kazım Karabekir Paşa'ya ve Büyük Millet Meclisi'ne gönderilmişti.

Buna karşın Halil Paşa, “Batum’da bir kongre toplanmadığını, Enver Paşa’nın hazırladığı programı kendisine ve Küçük Talat’a verdiğini, Anadolu’daki mücadeleyi etkileyecek bir şey olmadığı için imzaladıklarını söylemişti. Ayrıca Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçme isteğini doğru bulmadığını söyleyerek Küçük Talat ile Enver Paşa’ya engel olduklarını yazmıştı”²⁵³.

Enver Paşa, savaşın gidişatını öğrenmek için Eylül ayının sonuna kadar Batum’da kalmıştı. Batum’da olduğu günlerde kardeşi Kâmil Bey’e 13 Eylül 1921 tarihinde yazdığı mektubunda:

“Sizden hemen iki aya yakındır haber alamadım. Doğrusu pek meraktayım. İki de telgraf çektim. Fakat onlara da bir cevap yok. Ne ise bakalım. Herhalde Cenab-ı Hak bu harbin sonunu hayreder inşallah. Sultan Efendi hayırlısı ile kurtulur. Ne olur İstanbul’a İbrahim Bey’e telgraf versin. O bana hemen gönderirdi. Paraca ne haldesin? Mahmut Paşalar inşallah parayı vermişlerdir. Annemin İnebolu’da Mediha ile birlikte olduğunu ve Kazım Bey’in de Nuri ile Ankara’ya gittiklerini sağlam olarak haber aldım”²⁵⁴ diyordu.

Enver Paşa, 11 Eylül 1921 tarihinde Cemal Paşa’ya yazdığı mektupta da:

“Ordu çökerse memlekete yaklaşmak için Batum’a geldik. Mustafa Kemal Paşa, bizi harice çıkartmakta fayda görüyor. Bizce, ikiliği gidermek için memlekete girmek elzem oldu. Halk Şurular Fırkasının İstanbul’da 29 şubesi var. Anadolu’nun hemen her vilayetinde de teşkilat ilerliyor. Bununla, pek kontrolsüz kalarak sağa sola hışım saçan Anadolu’yu da biraz kendini toplamaya sevki düşündük”²⁵⁵ demişti.

Enver Paşa’nın beklediği haber nihayet gelmiş Türk Ordusu’nun Sakarya Meydan Muharebesini kazanmıştı. Artık Batum’da beklemesinin anlamı kalmamıştı. Kardeşi Kâmil Bey’e 28 Eylül 1921 tarihinde yazdığı mektubunda;

“Bugün Sami ile Cemal Paşa ile görüşmek üzere Çarcuy’a gidiyorum. Anadolu teşkilatı devam ediyor. Belki orada ayrı bir karar vermezsek bir ay sonra Berlin’e geleceğim. Fakat bu karar kati değildir. Fakat Allah’tan hangisi emin ve memlekete hayırlı ise Allah onu kısmet etsin”²⁵⁶.

Cemal Paşa ile görüşmek için Çarcuy’a gideceğini söyleyen Enver Paşa, oraya gitmeyecek ve Türkistan’a doğru yola çıkacaktı.

²⁵³ Sorgun, a.g.e., 1972, 360-61.

²⁵⁴ TTK Arşivi, (EP), 1/50.

²⁵⁵ Yalçın, a.g.e., 2002, 98.

²⁵⁶ TTK Arşivi, (EP), 1/51.

4. ENVER PAŞA’NIN TÜRKİSTAN’DAKİ FAALİYETLERİ

4.1. Türkistan Coğrafyasına Genel Bir Bakış

Orta Asya coğrafyası, “beş Orta cumhuriyetlerinden Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan’dan meydana gelmektedir. Hazar Denizi’nin kıyı şeridi bölgenin batıdaki doğal sınırını oluşturur. Orta Asya’yı Afganistan ve İran’dan ayıran Kopet ve Pamir sıradağları, coğrafyanın güney sınırını teşkil eder. Tanrıdağı ve Alatav sıra dağları bölgenin doğu sınırlarını meydana getirir. Geniş düzlükler ve orman-bozkır bölgesi, Rusya ile kuzey sınırını oluşturur. Bu kara ile çevrili bölge, yaklaşık 3. 994.000 kilometre kare civarında bir alana sahiptir”²⁵⁷.

Günümüzde ise Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan eden Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan topraklarını içine alan bölge Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti egemenliğinde bulunan bölge Doğu Türkistan ve Afganistan’ın kuzeyi, Güney Türkistan olarak adlandırılmaktadır.

Zeki Velidi Togan ise Türkistan coğrafyasının sınırlarını şu şekilde ifade etmekteydi: “Güneyde Himalaya, kuzeyde Sayan Dağları ve Baykal Gölü etrafındaki dağlar, batıda Hazar Denizi ile doğuda Büyük Kingan Dağları arasında kalan geniş sahayı meydana getirmektedir”²⁵⁸.

“Bolşevikler ise, Türkistan kelimesinin bütün o taraflardaki Türkler için bir siyasi birlik şiarı olduğunu anladıklarından, daha 1920 de büsbütün ortadan kaldırmak fikrini ileri sürmeye başlamışlardı. Nihayet 16 Eylül 1924 kararı ile bu kelimeyi ortadan kaldırttırarak ve yerine de boy adlarıyla vilayetler kurmuşlardı”²⁵⁹.

Türkistan coğrafyasında “hiçbir akarsu denizlere ulaşmaz, Kaşgar, Isık Göl, Balkaş, Alagöl vb. gibi yüksek havzalar yanında, Karakurum, Aral Gölü ve Çu-Talas bölgesi açık gibi alçak havzalar da görülmektedir. Türkistan’ın büyük bir kısmını çöller ve bozkırlar kaplamakla birlikte geniş çayırlar, ormanlık bölgeler ve son derece verimli topraklarda bulunmaktadır”²⁶⁰.

²⁵⁷ Abazov, R. (2022), *Orta Asya’nın Muhtasar Tarih Atlası*, İstanbul, 1.

²⁵⁸ Togan, Z.V. (1981). *Bugünkü Türkili ve Yakın Tarihi Cilt I*, İstanbul, 1

²⁵⁹ Togan, a.g.e., 1981, 24.

²⁶⁰ Turlybek, a.g.t., 2013, 172.

4.2. Türkistan Coğrafyasında İttihat ve Terakki Faaliyetleri

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkistan'daki varlığı ve faaliyetleri 1910 yılından itibaren Çarlık Rusya'sı tarafından takip ediliyordu. Bu konuda Rus istihbarat raporlarında bilgiler yer alıyordu. İlk olarak 18 Haziran 1910 tarihinde Rus gizli istihbaratı tarafından, Türkistan Sömürge Valiliği'ne gönderilen raporda şu bilgiler yer almaktaydı:

“Buhara'da nisan ayından itibaren kurulan Terakkiperver Cemiyeti faaliyete başlamış bulunuyor. Cemiyetin tüzüğünü ele geçirdik ve anlaşıldığına göre cemiyet, faaliyetlerini Buhara ile sınırlı tutmamış, bütün Türkistan'a şamil ve gaye kılmıştır. Bu cemiyet faaliyetlerinde başarılı olursa, bizim menfaatlerimize zarar vereceği aşîkardır. Bu sebeple, bu cemiyetin nasıl kurulduğunu ve Orta Asya'ya gelen elemanlarının kim olduklarını bilmek son derece elzemdir. Eğer, cemiyet mensuplarından Buhara Emirliği dışına çıkan olursa, bu konuda telgrafla haber vermenizi bekleriz”²⁶¹.

Türkistan Sömürge Valiliği, İstanbul'daki Rus elçiliğine İttihat ve Terakki ile ilgili bilgi toplanması istemini içeren mektubunda 29 Eylül 1910 tarihinde cevap almıştı;

“mektubunuzda, İttihat ve Terakki partisi hakkında olduğunca teferruatlı malumat toplamamızı istiyorsunuz. İtiraf etmeliyim ki, Osmanlı Türklerinin son mefkuresini ifade eden gazeteler, Türkistan ve Buhara içlerinde dağıtılmakta ve oranın Müslüman halklarını aydınlatmak Genç Türklerin asıl maksatlarını oluşturmaktadır. Osmanlı Türkiye'sinde Anayasa'nın yeniden ilanı ile İttihat ve Terakki Partisinin Halk Maarif Nezareti nezdinde Buhara Maarif Cemiyeti adıyla bir bölüm kurulmuştur. Bu cemiyetin başına tanınmış simalardan Doktor Nazım getirilmiştir. Parti, işte bu cemiyet vasıtasıyla Buhara ve Kaşgar'la irtibat kurmuş bulunmaktadır. Oralardan Harp okulu başta olmak üzere başka okullarda okutmak için pek çok talebeyi İstanbul'a getirdi. Genç Türkler, Müslümanların yaşamakta olduğu bütün bölge ve ülkelere kendi partilerinin damgasını taşıyan yazılar ve bildiriler dağıtmaktadır. Dindaşlarına, hayır, hasenat ve yardımda bulunmaya çağırılmaktadırlar”²⁶².

İttihat ve Terakki Erkânı Birinci Dünya Savaşı öncesinde Türkistan coğrafyası ile yakından ilgilenmiş ve özellikle Enver Paşa'nın kurduğu Teşkilat-ı Mahsusa'nın elemanları bölgeye gönderilmişti. Çünkü İttihatçı kadro, Panislamizm ve Pantürkizm düşüncelerine yakınlık duyan insanlardan oluşuyordu.

“Rusya Türkleri de Osmanlı İmparatorluğu ile birleşmeyi, siyasi bir birlik (devlet) kurmak istemişse de, o devrin şartları içinde buna imkân yoktu. Buna rağmen Rusya Türklerinin Türkiye'ye olan muhabbetleri eksilmemiş, irtibatları tamamen

²⁶¹ Bakıyev, N. (2006). *Enver Paşa'nın Vasiyeti*, İstanbul, 2.

²⁶² Bakıyev, a.g.e., 2006, 4.

kopmamıştı. Bu irtibatla en mühim faktörünü belki de Müslümanların halifesi Osmanlı Sultanı'nın Türk ve Türkiye'de bulunması teşkil ediyordu. Daha önceleri Osmanlı siyasi birliğine giren Kırım ve Kafkasya tarihi ve coğrafi yönden Türkiye'ye kendilerini daha yakın hissediyorlardı. Son devirlerde ise Avrupa kültürünün Rus kanalı ile değil de Türkiye yolu ile girmesini isteyen Rusya Türkleri İstanbul'dan destek ümit ediyorlardı. Bu maksatla 1871'de İsmail Gaspıralı, İstanbul'a gittiyse de gereken ilgiyi bulamamıştı. Buna rağmen İsmail Gaspıralı, İstanbul'a talebe yollanmasını teşvik etmiş ve onun teşviki ile Osmanlı kültürü ile temasa geçecek olan talebeler yollanmaya başlamıştı. Ubeydullah Bubi, Hâris Feyzi Çistapol, Fatih Kerimi İstanbul liselerinde tahsil gören ilk Rusya Türkleri olmuşlardı. İstanbul'da tahsil görüp geri dönen gençler öğretmenlik yaptıkları okullarda İstanbul Türkçesini, tabirlerini yaydılar, yazılarında bu tabirleri kullandılar. Ayrıca Türkiye'den gelen gazete ve dergiler de bilhassa milliyetçi gençler arasında olumlu tesir bırakmıştı”²⁶³.

“İstanbul Birinci Dünya Savaşından kısa bir süre önce Türkistan Türklerinin merkezi olmuştu. Türkistan Türkleri İstanbul'da 1908'de Kırım Talebe Cemiyeti, 1909'da Buhara Yararına İlmi Yayma Cemiyeti, 1911'de Rusya Türk Talebeleri Cemiyeti kumuşlardı”²⁶⁴.

“Türkistanlı öğrencilerin İstanbul'a eğitim için geldikleri dönemde İttihat ve Terakki Partisi iktidardaydı. Eğitimlerini tamamlayan Türkistanlı Ceditler, Osmanlı Devleti'ne muhalif aydınlar için kullanılan Jön Türk tanımlamasından esinlenmişler Buhara ve Hive Emirliklerine karşı kurdukları siyasi hareketlere Yaş Buharalılar ve Yaş Hiveliler gibi isimler vermişlerdi”²⁶⁵.

İttihat ve Terakki Teşkilatı'nın Türkistan coğrafyasına yönelik ilk hareketi, Talat Paşa'nın emriyle Rodoslu Habibzade Ahmet Kemal'in (İlkel) 16 Şubat 1914'te Doğu Türkistan'a gönderilmesi idi. Kaşgar'a giden Ahmet Kemal, orada Dar-ül Muallimin-i İttihat adı altında bir öğretmen okulu açarak hem Türkistanlı gençlerin eğitim almasını hem de Panislamizm ve Pantürkizm düşünceleri ile tanışmalarını sağlamıştı.

Yine aynı yıl, “Enver Paşa'nın emri üzerine Kuşçubaşı Eşref'in kardeşi Selim Sami Bey, Hüseyin Emrullah Bey, Adil Hikmet Bey, Silistreli Tatar Hüseyin Bey ve Bursalı

²⁶³ Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, 152.

²⁶⁴ Devlet, a.g.e., 1999, 153.

²⁶⁵ Andican, a.g.e., 2020, 80.

İbrahim Beylerden oluşan bu grup Türkistan’a doğru yola çıkmışlardı. Bu grup Birinci Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusya’nın hakimiyeti altında bulunan Türkistan coğrafyasındaki Türkleri bir ihtilale hazırlamak ve Türkistan’daki Türkleri teşkilatlandırıp bağımsızlıklarını kazandırmakla görevlendirilmişlerdi”²⁶⁶.

“1917 Bolşevik İhtilalin çıkmasıyla İttihat ve Terakki Erkânı Rus hakimiyeti altında olan bölgelere daha çok yoğunlaşmış ve oralarda teşkilatlanmaya başlamışlardı. Bu teşkilatlar sayesinde Türk illeri bağımsızlıklarına kavuşacaklar ve Türkiye’ye bağlanacaklardı. Bunun için ilk önce İttihat ve Terakki Fırkasının Kafkas Şubesi’nin açılması için şube başkanlığına Hasan Ruşen Bey’i getirilerek Bakü’de teşkilatı kurulmuştu. Hasan Ruşen Bey, diğer taraftan Türkistan’da teşkilatlanmaları yapmak için Mehmet Efendi’yi Taşkent’e göndermişti.

Bunun yanı sıra esir Osmanlı Türk askerleri 1917 İhtilalinden kısa bir süre öncesinde Türkistan’da İttihat ve Terakkiperver adıyla bir teşkilât kurmuşlardı. 1918 yılı başlarında da Osmanlı askerleri Türkistan İttihat ve Terakkiperver Cemiyeti üyelerinden Abidcan Mahmud’u bir mektupla birlikte Hasan Ruşeni Bey’e göndermişlerdi. Söz konusu mektuplarında, Türkistan’da milli kuvvetler oluşturmak için tecrübeli adamlar talebinde bulunmuşlardı. Hasan Ruşeni Bey, Türkistan’daki cemiyetin isteklerini İttihat ve Terakki merkezine iletmiş ve oradan gelen cevaba göre Türkistan’daki cemiyet için şu kararlar alınmıştı: *“Türkistan’da iç işlerin düzeltilmesi ve milli kuvvetlerinin oluşturulması için Sabık Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey gönderilmiştir. Ziya Bey, Türkistan’da İttihat ve Terakki Fırkası’nı oluşturacaktır. Aynı zamanda Türkistan’da zabıt yetiştirmek için de zabıtlar gönderilmiştir.”*²⁶⁷

Yusuf Ziya Bey Türkistan’a yaklaşık 20 zabitle gitmişti. Türkistan’daki siyasi durumdan dolayı işlerinin kolay olmayacağını anlaması üzerine yanındaki zabıtları tekrar Bakü’ye göndermişti. Yusuf Ziya Bey ilk önce Türkistan’daki İttihat ve Terakkiperver Cemiyeti’nin adını İttihat ve Terakki yapmıştı. “İttihat ve Terakki Erkânı, Brest-Litovsk Antlaşmasının imzalanması üzerine Moskova sefiri olarak Galip Kemali Bey’i tayin etmişti. Enver ve Talat Paşalar tarafından sevilen Galip Kemali Bey, Türkistan’daki İttihat ve Terakki Cemiyetinin üyeleri ile sürekli görüşüyor ve bu görüşmeleri Talat Paşa’ya raporluyordu. Galip Kemali Bey’in Moskova Sefiri olarak

²⁶⁶ Hikmet Bey, a.g.e., 2021, 186.

²⁶⁷ Andican, a.g.e., 2020, 82-84.

seçilmesi, “Enver ve Talat Paşaların bir süreden beri göttükleri Türkçülük, Turancılık siyaseti icabı, Rusya’da yaşayan 20 milyonluk Türk-İslam ahali ile Türkiye arasında bağların kurulma arzusundan kaynaklanıyordu. Bu yüzden Galip Kemali Bey, bu niteliğe sahipti.

Galip Kemali Bey, Talat Paşa’dan: “Rusya’daki Müslümanlarla münasebetler kurması, onları irşad etmesi, Türkiye tarafına celbe çalışması, icabında Müslüman ahalinin yaşadığı yerlere adamlar, memurlar göndermesi”²⁶⁸ talimatını almıştı.

“Bunun yanı sıra Bolşevik İhtilalinden hemen sonra Sibiryâ kamplarında esir olan Osmanlı Zabitleri 1917’de Hokand’da Türkistan Milli Muhtariyetinin ilan edilmesinde ve teşkilatlanmasında gerekli yardımı yapmışlardı. İttihad-ı Türk, İttihad-ı Usul-i Cedid adı verilen cemiyetlerin açılmasında etkili olmuşlar ve bu cemiyetlerde öğretmen, yönetici gibi görevlerde bulunmuşlardı”²⁶⁹.

Bolşevik İhtilalinden sonra esir Osmanlı Türk askerleri bulundukları kamplardan kaçarak Türkistan coğrafyasının farklı bölgelerine dağılmışlardı. Çoğu Türkistan’ın merkezlerinde açılmış okullarda öğretmenlik yaptılar. Milli gizli teşkilâtlarda çalışmaya ve bağımsızlıklarını kazanmak isteyen Türkistan ceditlerine yardımcı olmaya başladılar.

Cemal Paşa’nın Buhara’daki faaliyetleri için Zeki Velidi Togan şunları söylemiştir:

“Cemal Paşa tarafından Taşkent’te gönderilen Rıdvan ve Hüseyin efendilerle arkadaşlarından oluşan Türk zabitleri, her birinde 25’er adayın eğitildiği piyade, süvari, topçu ve mitralyözcü kursları açmışlardı”²⁷⁰.

“Cemal Paşa’nın Buhara’da bıraktığı eski Türk zabitleri (Arif, iki Osman, Emin, Nafi, Mehmet Beyler) Harbiye Nazırı Abdülhamid Arif’in idaresi altında harbiye kursları açıp, gençleri terbiye ile meşgul olmakta idiler. Polis ise, yine o zabitlerden Rıza ve Halil beylerin elinde idi. Harbiye Nazırı Arif’in istinat ettiği zabitler Başkurdistan’dan gelen Tatar ve Başkurt zabit ve münevverleri Süyündükov, İbrahim İshakov, Sultanov ve arkadaşları idi”²⁷¹.

²⁶⁸ Kurat, a.g.e., 2011, 399-400.

²⁶⁹ Bademci, a.g.e., 2019, 49.

²⁷⁰ Togan, a.g.e., 1982, 424.

²⁷¹ Togan, a.g.e., 1982, 427.

“Halil Paşa ise Ali Fuat Cebesoy’un Ankara Hükümeti’nin sefiri olarak Moskova’ya gelmesiyle kendisinin Çin yönetimi altında kötü şartlar altında bulunan Doğu Türkistan’ı bağımsız hale getirebilmek için Kaşgar’a gitmek isteğini, Sovyet liderlerine kabul ettirdiğini belirtmiş ve Taşkent’te bulunduğu dönemde yaptığı faaliyetleri şu şekilde aktarmıştı:

“Taşkent’te, Ruslara esir düşen ve daha sonra kurtularak burada yerleştiğini söyleyen topçu subaylarından Haydar Taşhan ile tanıştım. Haydar Taşhan, Türkistan’da gençlerinin önderlerinden biri olmuş. Türkistan-Türkmenistan-Buhara gibi Türklük dünyası hakkında derin bilgileri vardı. Haydar Bey’e düşündüklerimi anlattıktan sonra benim en büyük yardımcılardan biri oldu ve beni ileri düşünüşlü gençlerle tanıştırdı.

Halil Paşa, Taşkent’te bulunduğu günlerde “Moskova’ya Çin Devletinden bir heyetin gittiği ve bu heyetin etkisiyle Moskova’ya geri çağrıldığını, “merkezi Taşkent olmak üzere Türk Boyları için İttihat ve Terakki İhtilal Cemiyeti programı dahilinde gizli bir cemiyet kurduğunu ve cemiyet nizamnamesini de burada Türk boylarının lehçe ve şiveleri ile yazıp gizli olarak her tarafa dağıttığını yazmıştı”²⁷².

Halil Paşa, Taşkent’te iken Türkistan ile ilgili planlarını da şu şekilde açıklamaktaydı:

“Bir taraftan Kaşgar istiklalinin temin edilmesine çalışırken diğer taraftan da gizli teşkilatın yerleşmesi ve müstakil Kaşgar’ın bir örnek teşkil etmesi düşünülmekteydi. Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Kafkas Türkleri evvela birer cumhuriyet halinde istiklallerine kavuşturulacak, daha sonra bu cumhuriyetler birleşerek Anadolu’ya iltihak edeceklerdi. Kültürel, ekonomik ve askeri inkılaplar bunu takip edecek, Turan gerçekleştirilecekti.

Halil Paşa, bu planlarını uygularken Taşkent’te Hafız Kari, Tacettin, Molla Sadrettin gibi vatansever Türklerle tanıştığını, Orta Asya İttihat Terakki Cemiyeti’nin bütün merkezlerde geliştiği bir dönemde Enver Paşa’dan Moskova’ya hemen dönmesini isteyen bir mektup almıştı²⁷³. Bu sırada Enver Paşa, 1921’in sonlarına doğru tekrar Türkistan’a geçmek istemiş fakat Enver Paşa’nın Basmacılarla (Korbaşı) ilişkilerinden dolayı Sovyet liderleri ona izin vermemiştir.

Zeki Velidi Togan da kendi hatıralarında Halil Paşa ve Cemal Paşa ile ilgili olarak olayları şu şekilde anlatmıştır:

“Mayıs sonlarında Türkiye ricalinden Cemal ve Halil Paşalar, Hacı Sami ve daha birkaç İttihat ve Terakki rehberleri geldiler. Bu münasebetle bizde Türkiyelilerle hasbıhal sohbetleri canlandı. Buna başlıca Mustafa Kemal Paşa tarafından

²⁷² Sorgun, a.g.e., 1972, 341-342.

²⁷³ Sorgun, a.g.e., 1972, 343-345.

Erzurum'dan bize gönderilen bir telgraf sebep oldu. Bu telgraf "Orenburg Hükümeti İslâmiyesi Reisi" sıfatıyla bana Orenburg'dan İsterlitamak'a ve oradan da Moskova'ya gönderilmişti. Bu telgrafta kardeşlik hisleri izhar edilmiş ve münasebet tesisi tavsiye olunmuştu. Bu telgraf yaşayan ve mücadele halinde olan yeni Türkiye'den vasıtasız gelen ilk haber olmuştu. Halil Paşa, Rusya ile "vasıtasız temasın" tesisinin Azerbaycan'ın ortadan kalkmasını icap ettirdiğini söylüyordu. Cemal Paşa bir taraftan Anadolu'daki harekâta katılmak, ona yardım etmek, diğer taraftan da Sovyetlerin yardımı ile Afganistan yoluyla Hindistan'da İngilizlere karşı faaliyette bulunmak tasavvurlarım anlatıyordu. Türk ricalinin fikri, bize çok karışık, Sovyetlerin durumunu anlayamayan insanların hayalleri gibi geldi²⁷⁴.

Togan özetle, Halil ve Cemal Paşaların, Sovyet yanlısı bir politika izlediklerini ve kendilerine de bunu tavsiye ettiklerini aktarmaktadır.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Brest-Litvosk barış antlaşmasından Osmanlı Devleti'nin Moskova'ya atadığı Galip Kemali Bey, Türkistan'da meydana gelen gelişmeleri raporlar halinde Talat ve Enver Paşa'ya gönderiyordu. Talat Paşa'dan aldığı talimatlarla da Türkistanlı aydınlarla konuşuyor ve düşüncelerini İttihat ve Terakki'nin genel merkezine yazıyordu. Cemal Paşa, Halil Paşa ve en sonda Enver Paşa, Türkistan'ın bağımsız bir devlet haline gelmesi için faaliyetler yürütmüşlerdi.

4.3. Basmacıların Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış

"Basmacılar, 1918-1935 yılları arasında Türkistan coğrafyasında Rus-Bolşevik hakimiyetine son vermek ve Türkistan'ın bağımsız olmasını sağlamak amacıyla Türkistan Türkleri tarafından oluşturulmuş silahlı bir gruptu. Basmacı hareketinin ortaya çıkışı sistematik bir şekilde olmamıştı. Türkistan'ın belirli bölgelerinde ve farklı zaman dilimlerinde baş gösteren ayaklanmalar birbirinden kopuk bir şekilde gerçekleşmişti. Aynı şekilde hareketin sonlandırılması da yine farklı bölgelerde farklı tarihlerde meydana geldi. Basmacı hareketinin başlangıcı olarak Hokand Muhtar Hükümeti'nin devrilmesi, yani 1918 yılı kabul edilir"²⁷⁵.

Zeki Velidi Togan Basmacı kavramını şu şekilde açıklamaktaydı: "Basmacı, basmak mastarından baskıncı ve hücum edici manayı asisi önce eşkıya çetelerine, denilmiş. Çar zamanında bu gibi çeteler, Türkmenistan'da, Başkurdistan ve Kırım'da, istiklâl

²⁷⁴ Togan, Z.V. (2015). Hatıralar, Ankara, 276.

²⁷⁵ Yeşilot O.- Özdemir B. (2021). "Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi", *Belleten*, Cilt 85, Sayı 302, 281.

kaybedilip Rus hâkimiyeti yerleşmek üzere olduğu zaman yaşamıştır. Başkurtlar bunlara Horasan ıstılahı ile “ayyar” demişlerdir. Kırım’da (ve onlardan alınarak Ukrayna’da) “haydamak” ıstılahları kullanılmıştır”²⁷⁶.

Ali Bademci ise Basmacı kavramını şu şeklide açıklamakta: “‘Basmacı’ basmak fiilinden baskıncı-haydut demektir. Bu deyimi Sovyet rejiminden önce Çarlık döneminde de kullanılmıştı. Baskın yapan, çete anlamına gelmektedir. Ama basmacı olarak nitelenen kişiler-kendilerine Korbaşı demişlerdir”²⁷⁷.

Baymirza Hayit, Korbaşı adının, Türkistan Milli Muhtariyeti zamanında, Hokand Polis Müdürlüğü’ne tayin edilen Ergeş Bek’e; Polis Müdürlüğü karşılığında korbaşı denilmesinden dolayı Basmacılar da kendilerine Korbaşı dediğini aktarmıştı.

Reinhard Eisener ise; “1919/1920 yıllarda Rusçada Türkçe kökenli bir kavram olan “basmacı” (haydut, asi) ile bu kavramın isim şekli olan “basmacestvo” veya Türkçe kökenli “basmacılık” sözcükleri kullanılmaya başlandı. Bunun bir sonucu olarak, Sovyet yönetiminin etki alanında olan Orta Asya’daki yerli halkların bulunduğu bölgede ortaya çıkan savaşçı grupların hepsini birden “basmacestvo” kavramı çerçevesinde değerlendirildi. Bu kavramın genelleştirilmesi “basmacı” sözcüğünün anlamsal içeriğinin politik ve ideolojik olarak değiştirilmesi ile ortaya çıkmış ve daha sonra bu kavramla bağlantılı olayların yorumlanmasına katkı sağlamıştır”²⁷⁸.

Çarlık Rusya’sında Türkistan coğrafyasındaki Türkler, hiçbir hakka sahip olamadıkları, sömürüldükleri ve baskı altında yaşadığı dönemlerde çoğu zaman silaha başvurmuşlar ve isyan etmişlerdi. 1917 Şubat-Ekim İhtilali’nin yaşanmasıyla yeni Bolşevik liderler Türkistan’daki Türklere bağımsız devletlerini kurma sözünü vermişlerdi. Fakat Bolşevik liderler bu sözlerinde durmamalarından dolayı Türkistan Türkleri silâha sarılmış ve isyan etmişlerdi.

Lenin ve Stalin imzalarıyla 15 Kasım 1917 tarihinde yayınlanan beyannamede: “*Rusya Müslümanları; Volga Tatarları, Kırgızlar, Sibiry ve Türkistan Sartları, Kafkasya Türkleri ve Tatarları, Çeçenler, Şimali Kafkasyalılar. Sizin dininiz, adetleriniz, milli ve kültürel müesseseleriniz, bundan böyle her türlü tecavüzden masundurlar. Milli Hayatınızı, bütün manasıyla tanzim edeniz, bu sizin*

²⁷⁶ Togan, a.g.e., 1981, 388.

²⁷⁷ Bademci, A. (2019). *Basmacılar (Korbaşılar)*, İstanbul, 188-189.

²⁷⁸ Reinhard Eisener (2002). “Fergana Basmacılarının Ortaya Çıkışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.18, 1383.

hakınızdır”²⁷⁹denmekteydi. Bolşevik liderlerin bu beyannamesi bağımsızlıklarını almak isteyen Türkistan coğrafyasında sevinçle karşılanmıştı. “Bu beyannameden sonra ilk olarak 29 Kasım’da Başkurdistan Muhtar Hükümeti, 10 Aralık’ta Hokand Muhtariyeti ve 13 Aralık 1917 tarihinde Alaş Orda olmak üzere üç milli hükümet kuruldu”²⁸⁰.

1917-1934 yılları arasında ortaya çıkan Basmacı hareketi bu muhtariyetlerin ortadan kaldırılmasıyla başlamıştı. İlk olarak Hokand Muhtariyetinin Bolşevikler tarafından yıkılmasıyla çoğu yöneticisi ya Alaş Orda Muhtariyetine ya da Fergana Vadisindeki Basmacılara katılmışlardı.

“1917 Bolşevik Devrimi’ni müteakip yeşeren Basmacı hareketinin ilk öncüleri Mehmet Emin Bek, Kiçkine Ergeş idi. Hokand Muhtar Hükümeti’nin Mergilan polis müdürü olan Kiçkine Ergeş ve Mehmet Emin Bek, bölgeye yerleştirilen Rus göçmenlere karşı öncelikle halkı bilinçlendirme yoluna gitmişlerdi”²⁸¹. Yine aynı dönemlerde “Fergana Vadisinde Ruslara karşı savaşan ve kendi başlarına gruplarını yönlendiren takriben 40 Korbaşının basmacı birliği vardı. Bu 40 Korbaşından en çok tanınanları şunlardır: Mehmet Emin Beg, Şir Muhammed Bek, Aman Pehlivan, Satıbalı Kadı, Rahmankul, Hal Hoca, Andican bölgesinden Ahundan, İsmet Korbaşı Omar Çoli, Muhiddin beg. Birliklerin liderleri birbirileri ile hiçbir irtibata geçmeden ortak bir plan geliştirmeden, her biri kendi başına kızıl muhafızlara karşı operasyonlar düzenlemekteydi”²⁸². Bu şahsiyetler Sovyet ordusuyla genellikle savaş halinde olmuşlarsa da bazen de barış yapmışlardır. Enver Paşa Türkistan’a gittiği yıllarda Basmacılık faaliyetleri böyleydi.

4.4. Enver Paşa’nın Türkistan’a Geçme Kararı

Enver Paşa, Sakarya Savaşı’nın sonucunu Batum’da beklemiş ve olası bir Türk Ordusu’nun yenilgisine karşı Trabzon üzerinden Trabzon’da Kâhya Yahya’nın topladığı gönüllüler arasında Batı cephesine gitmeyi planlamıştı. Fakat o günlerde de Trabzon’da Enver Paşa’nın Türkiye’ye girişinin engellenmesi için 13. Fırka Kumandanlığı sıkı önlemler almıştı. Fevzi (Çakmak) Paşa da Enver Paşa’nın

²⁷⁹ Bademci, A. (2008). *Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa Cilt I.*, İstanbul, 138.

²⁸⁰ Bademci, a.g.e., 2008, 149.

²⁸¹ Kara, İ. (2011). *Basmacılar İsyanı ve Enver Paşa*, İstanbul, 32.

²⁸² Hayit, B. (1997). *Basmacılar Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara, 53.

Anadolu'ya girdiği anda tutuklanması için emir vermişti. Nitekim Sakarya Savaşı Türk ordusu tarafından kazanılmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın prestiji Türk ordusu içinde yükselmiş, Büyük Millet Meclisi'nde Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif olan İkinci grupta Mustafa Kemal Paşa'nın reisliğini kabul etmek zorunda kalmışlardı. Enver Paşa'nın Türkistan'a gitmek için nasıl karar verdiği ile ilgili çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Dönemi yaşayan kişilerin yayınladıkları hatıralarına bakıldığında her biri farklı şeyler yazmışlardır. Enver Paşa'nın amcası ve Batum Kongresi'nde yanında bulunan Halil Paşa, Enver Paşa'ya Türkistan'daki teşkilatlanmanın daha tam oturmadığını bu yüzden Türkistan'da bir harekâta girişilmeyeceğini söylemişti. Daha sonra Basmacılarla ilgili olarak;

“Basmacı denilen ve Fergana bölgesinde dolaşan çete kuvvetlerinin bir kısmı vatansever, bir kısmı eşkıya, bir kısmı din elden gidiyor diye ayaklanan softalar, bir kısmı da malım gitsin canım kurtulsun düşüncesi ile hareket eden insanlardı. Üstelik silah ve cephaneleri de yetersizdi”²⁸³ demektedir.

Halil Paşa, Batum'a Hacı Sami'nin geldiğini ve Enver Paşa'yı Basmacılarla katılması için ikna ettiğini yazarak, Enver Paşa'ya şu telkinlerde bulunmuş: *“Taşkent'te bulunduğumuz zaman Sami Bey, Basmacılarla birleşerek bir avantür yapmamızı teklif etmişti, ben bu teklifleri çürük ve yetersiz bulduğum için katılmadım. Sergüzeşte aşık bu arkadaşımız senin gururunu okşayarak sana da aynı şeyleri teklif edecektir. Sakın bu teşviklere kapılma”*²⁸⁴.

Halil Paşa, Enver Paşa'nın kendisini dinlediğini, Buhara'ya gidip Cemal Paşa ile görüşeceğini oradan da Cemal Paşa'yla Berlin'e gideceğini söylemişti. Fakat Sovyet liderleri Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın Buhara'da görüşmelerine izin vermediğinden Enver Paşa'nın Buhara'da av bahanesiyle Basmacılarla katıldığını aktarmıştı.

Yaver Suphi Bey ise Enver Paşa'nın Türkistan'a gitmesiyle ilgili olarak;

“Talat Paşa'nın öldürülmesi Enver Paşa'da farklı duygular uyandırmıştı. 1921'in yazında Anadolu'ya yardım amaçlı Batum'a gittiğini fakat Sakarya Savaşı'nın Türk ordusu tarafından kazanılması sonucunda Türkistan'da Sovyetler Birliği'nin verdiği sözleri tutmaması üzerine yanında kendisine refakat eden Muhittin Bey ile Buhara yolunu tutmuştu”²⁸⁵.

²⁸³ Sorgun, a.g.e., 1972, 359.

²⁸⁴ Sorgun, a.g.e., 1972, 360.

²⁸⁵ Suphi Bey, a.g.e., 2010, 54.

Türkistan’da Enver Paşa’nın umumi muhaberat müdürü olan Molla Nafiz ise Enver Paşa’nın Türkistan’a geçme kararını Hacı Sami’den dinlediğini:

“Enver Paşa Bakü’de bulunduğu sırada Türkistan delegeleri onu Buhara’ya davet etmişler ve devam eden Millî Mücadele’nin başına geçmesini istemişlerdi. Esasında Bolşevikler Paşa’nın Tiflis’i terk etmesini istiyor ve tazyik ediyorlardı. Paşa, Bolşeviklerin bu tazyiki karşısında buralarda fazla kalmayacağını anlayınca Buhara’ya gitmeye karar verdi. Bunun üzerine Azeri milliyetçilerinin himmetiyle Ali isminde sahte bir pasaport temin edilerek gizlice Buhara’ya hareket edildi”²⁸⁶.

Şevket Süreyya Aydemir; Enver Paşa’nın Türkistan Coğrafyası hakkında bir bilgisi olmadığını ve Hacı Sami’nin sözlerine kanarak Buhara’ya gittiğini yazmıştı.

Salahi Ramadan Sonyel ise, “Orta Asya’daki Müslüman halk arasında genişleyen ayaklanmalardan dolayı Sovyet önderleri Enver Paşa’nın Müslüman ihtilalcileri yatıştırmak için Türkistan’a gitmesini rica etmiş ve Enver Paşa da bunu kabul etmişti. Fakat Moskova’dan ayrılmadan önce, Sovyet Dış İşleri Komiseri Georgi Vassiliyeviçx, Çiçerin’e bilinmeyen bir nedenden ötürü kin beslediği için Enver Paşa’ya Kafkaslarda olup bitenleri ve Çiçerin ile Mustafa Kemal Paşa arasında yapıldığı söylenen gizli ve kişisel anlaşmayı açıkladığını bundan dolayı, Enver Paşa’nın kendisine yapılan Rus oyununu sezdiğini, fakat gidene kadar hiçbir şekilde amacını belli etmediğini söyleyerek Enver Paşa’nın Hacı Sami’nin cümlelerine kanarak gittiğini”²⁸⁷ ifade etmektedir.

Feridun Kandemir, “Enver Paşa’nın Batum’da Sakarya Savaşı’nın kazanıldığı haberini aldığını Anadolu’ya gitmekten vazgeçtiğini ve hep ertelediği Türkistan seyahatine çıkma kararını verdiğini, yanında bulunan Hacı Sami’nin Enver Paşa’yı basmacılara katılması için ikna ettiğinin”²⁸⁸ aktarmaktadır.

Kandemir, Enver Paşa’nın Batum’dan ayrıldıktan sonra Bakü’ye gittiğini ve orada eski Tanin baş muharriri Muhittin Bey ile görüşüğünü yazar. Bu görüşmede Muhittin Bey, Enver Paşa’ya Anadolu’daki faaliyetlerle ilgili olarak şunları söylemişti:

“Bizim gibi, muharebe esnasında hükümet işlerine fazla karışmış olan insanların, Ankara’nın yeni hayatında rol oynamasının biraz müşkül olduğunu gördüm. Muharebe de çok sefalet görmüş olan Anadolu, bizim tekrar meydana

²⁸⁶ Bademci, A. (2010). *Türkistan’da Enver Paşa’nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz’in Hatıraları (Sarıklı Basmacı)*, İstanbul, 57.

²⁸⁷ Sonyel, R.S. (1990). “Enver Paşa ve Orta Asya’da Baş Gösteren Basmacı Akımı”, *Belleten*, 54 (211), 1180.

²⁸⁸ Kandemir, F. (1955). *Enver Paşa’nın Son Günleri*, İstanbul, 12.

çıkmanızı hoş görmüyor. Bizim zamanımızda canları yanmış olan insanlar, bizi görmekten memnun olmuyorlar. Benim gibilere karşı vaziyet böyle olursa, sizin gibilere karşı vaziyetin ne olacağını artık sizler takdir etmelisiniz. Anadolu'daki İttihat ve Terakki kütlesinin hep Mustafa Kemal Paşa etrafında toplanmış bir halde bulunduğunu, Anadolu'yu artık rahat bırakmalıyız neticesine vardığım zaman, Enver Paşa bana doğru diyerek teyit etmişti”²⁸⁹.

Muhittin Bey, “Enver Paşa’ya Türkistan seyahatinin maksadını sorması üzerine onun kendisine: Enver Paşa: *“Kabil’den gelmekte olan Cemal Paşa’yı Taşkent’e karşılamak vesilesiyle bir seyahat yapmak istediğini, Türkistan, Taşkent ve Buhara’da oralarda çok sevilmekte olduklarına dair bazı misaller göstermek suretiyle cevap verdiğini”*²⁹⁰ aktarmaktadır.

Enver Paşa’nın Buhara’ya gitmesini ve Basmacılar katılmasını çoğu yazar Enver Paşa’nın maceraperest Türkistan coğrafyasıyla ilgili bilgi sahibi olmayan ve Kuşçubaşı Hacı Sami’nin cümlelerine kapılarak gittiğini öne sürmüştür. Fakat Enver Paşa Türkistan ve Kafkasya’da meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmişti. 1920’in ağustos ayında Kırım ahalisinin ileri gelenlerinden mektuplar almıştı. Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı mektuplarında İslam’ın kurtuluşu için çalışacağını hep belirterek İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadını bu amaçla kurmuştu.

“Enver Paşa, Berlin’de olduğu günlerde Moskova’da Bedri Bey tarafından kendisine gönderilen 10 Şubat 1921 tarihli altı sayfalık mektupta, Afganistan, Türkistan ve Hindistan’ın genel durumları hakkında tamamen gerçekçi bilgiler ve gözlemler yer almıştı. Bu mektupta Hindistan’daki ihtilal hareketi için Afganistan’ın Rusya ile olan ilişkilerindeki soğukluğun söz konusu olduğu, Hindistan devrimi için Afganistan’ın uygun bir ülke olmadığı da belirtilmişti”²⁹¹.

Türkistan Coğrafyası ile ilgili olarak, Cemal Paşa’nın Buhara’da bıraktığı Türk askerlerinden olan Osman Avni, Buhara’dan 15 Nisan 1921 tarihinde, Moskova’da bulunan Enver Paşa’ya uzun bir rapor yazmış ve Buhara havalisinde meydana gelen olayları anlatmıştı. Buhara Hükümeti’nin mahalli terakkiyat, ordusu, iktisadisi ve lahika başlıkları altında maddeler halinde bir rapor hazırlamıştı. Raporda: “15 kişilik askeri bir grup olduklarını Cemal Paşa’nın emriyle Hive’de askeri mülki ve maarif işlerinde çalışmak için Taşkent’ten ayrıldıklarını yazmıştı. Fakat Cemal Paşa’nın

²⁸⁹ Kandemir, a.g.e., 1955, 14-15.

²⁹⁰ Kandemir, a.g.e., 1955, 15-16.

²⁹¹ İdil, a.g.e., 2013, 163.

Afganistan'dan ayrılmasından sonra Türkistan Hariciye Komiserinin kendilerini Hive'de istemediklerinden dolayı Buhara'ya geldiklerini yazmıştı. Buhara Hükümetinin Hariciye Vekili Feyzullah Hoca ile görüşerek Buhara ordusunda çalışmak istediklerini belirttiklerini fakat izin vermediklerini aktarmıştı. Bundan dolayı Moskova'dan gelen emir üzerine maarif kurslarında çalıştıklarını belirtmişti. Raporda Türkistan muhtar hükümetlerinin tamamının Moskova'ya bağlı olduklarını, bütün nazırlıklarda Rusların çalıştıklarını yazmıştı²⁹².

Osman Avni Bey daha sonra Enver Paşa'ya bir rapor daha göndermişti. Söz konusu rapor, Buhara Hükümeti'nin vekilleri hakkında bilgi vermekte, Rusya'nın bu hükümette söz sahibi olduğunu, mahalli hükümetin söz yetkisinin az olduğunu ve Rusya'nın kendilerini burada istemediğini yazmıştı. On üç maddelik bu raporda Osman Avni Bey, Buhara'daki siyasi havayı anlatmıştı. Raporda "Rusya'nın Buhara Hükümetinde söz sahibi olduğunu, resmi dil olarak Rusçanın kullanıldığını, Buhara ordusunu Türk ordusuna benzer şekilde yapmaya çalıştıklarını fakat Rus sefaretinin buna izin vermediğini ayrıca Harbiye okullarında okuyan çoğu kişinin Yahudi olduğu ve Buhara Hükümetinin burjuva bir hükümet olduğu şeklinde dersler verildiğini, Türkistan'ın tamamına Rusya'nın hâkim olduğunu yazmıştı. Buhara Hükümetinin Türkiye ve İran'a sefaret heyeti göndermek istediklerini fakat Rusya'nın buna engel olduğu bilgisini vermişti. Ayrıca Hive ile ilgili olarak; *"Hive'den alınan hususi haberlere göre Ruslar Hive'yi Kırgız, Özbek, Türkmen muntıkalarına ayırarak her birine Hükümet başında bulunmak hakkı senindir diye münaferet-i milliye ve ihtirasat ile beyinlerine nifak tohumu ekiyor. Bu suretle ekilen tohumdan bil-istifade Hükümet Ruslara inanmayan halk dahi çöllere kumlara çekilerek kendilerini muhafaza etmek istiyorlarsa da onların da takibe mara'z-zikr kıta atın memur edildiği söyleniyor 10. Rusların Hive ve Buhara dahil olmak üzere bütün Türkistan eyaletlerinde 300.000 kişilik bir ordusu mevcut olduğu acentalardan alınan malumat cümlesindendir"*²⁹³.

Osman Avni Bey'in gönderdiği her iki raporda Türkistan'daki Türk muhtar hükümetlerinin Rusya'nın baskısı altında olduğu ve istikballeri için mücadele edecek güçleri olmadığını açıklamıştı.

²⁹² Yamauchi, a.g.e., 1995, 176-179.

²⁹³ Yamauchi, a.g.e., 1995, 217-220.

4.5. Enver Paşa Buhara’da

Enver Paşa 16 Ekim 1921 tarihinde Berlin’de olan kardeşi Kâmil Bey’e yazdığı mektubunda:

“Nihayet Buhara’ya geldim. Sami de beraberdir. Memlekette vaziyetin düzelmesi üzerine bu tarz hareket hem maksad-ı umumiye, hem de memlekete daha faydalı görülüyor. Şimdilik buralarda kalacağım. Zira niyetim veçhile Berlin’e gelirim bir daha dönebilmek imkânı kalmayacaktır, inşallah yakında bura vaziyeti takarrür eder de o vakit cicimi²⁹⁴ sana tevdi ediyorum. Bana mektuplarınızı Berlin’deki Afganistan vekili vasıtasıyla ve Moskova’da Afganistan sefareti yoluyla Buhara’da Afganistan sefiri namına gönderirsiniz ve senden rica ederim, sen her postada muntazaman yaz. Bir de “İlâ ul İslâm”ların Müslümanca olan nüshasından yine Afganistan sefareti vasıtasıyla bana gönderirsin. Buhara’dan mevzi ve sınıra ihtimâl ki, ben 1 ay sonra müsellaht ihtilâlcilerin yanına gidip, onların hallerini göreceğim. Burada Sultan Efendi Hazretlerine bazı hatıra ile babama bir kürk doktor Nazım Bey kardeşimiz vasıtasıyla Buhara’daki arkadaşlar göndermiştir. Benim tahsisatım olan 20 altının size verilmesini Nazım Bey’e yazdım”²⁹⁵.

Enver Paşa, Temmuz ayından beri Berlin’deki ailesinden haber almamıştı. Buhara’da bulunduğu süre boyunca Berlin’e mektuplar göndermişti. İkinci mektubunu 29 Ekim 1921 tarihinde yine kardeşi Kâmil Bey’e yazmıştı:

“Kâmilciğim, İşte buraya geleli beri sana ikinci mektubum. Malûm ya! Afgan kuryesine tebaiyyetle yazıyorum. Yalnız efendimize her gün yazıyor ve toptan gönderiyorum. Bu yakınlarda zihnen pek mustaribim. Sebebi de sence malûmdur. Seni İstanbul’a gönderirken dediğim gibi aile meselesidir. Artık senden katiyen her şeye rağmen kırmayarak bütün fedakârlığımla bununla meşgul olduğunu bildirir kağıdını alınca biraz müsterih olacağım. İşte hem en tamam dört ay oluyor ki, sizden haber yok. Bilirim mektuplar yollardadır, inşallah hayırlı haberleri hep birden alır sevinirim. Sultan Efendi Hazretlerine buradan bazı şeyler aldım. Gönderirsem sana göndermekliğim tabî ve olmazsa ablana Sultan Efendim Hazretleri münasip görürlerse ve eğer kendisi sizinle hüsn-i münasebeti isterse verirsiniz. Evvelce de yazmıştım. Artık bizden kimse Rusya’ya gelmesin, keza babam da gelmesin. İnşallah buralardaki hayatım hüsn-i suretle hitama erer de birlikte buluşur, mesut oluruz. İşte ailenin bütün yükü sana hediye”²⁹⁶.

Enver Paşa mektubunda artık sizden kimse Rusya’ya gelmesin diyerek Rusya, karşısında cephe aldığını bu cümle ile belirtmiş oluyordu.

4 Kasım 1921 tarihinde Buhara’da Enver Paşa, kardeşi Kâmil Bey’e yazdığı mektubunda da,

²⁹⁴ Enver Paşa’nın eşi Naciye Sultan.

²⁹⁵ İnan, A. (1997). *Enver Paşa’nın Özel Mektupları*, Ankara, 111.

²⁹⁶ İnan, a.g.e., 1997, 113.

“Hâlâ sizden hiçbir haber alamadım. Pek müteessirim. Fakat vakit de dar. Daha ziyade burada bekleyemeyeceğim. Yarın öbür gün Moskova’dan telgraf gelir. Binâenaleyh her şeyi hazırladım. Bi-izni’llâh pazar sabahı hareket edeceğim. Cicime²⁹⁷ her şeyi mufassalan yazıyorum. Ondan sana bahsederlerse anlarsın. Sultanım ve yavrularım sana emanettir. Onların dünyada benim için her şey olduğunu düşünerek vazifeni, kardaşlığını ona göre ifa et. Senin mertliğine güvenerek biraz müsterihen hareket edeceğim, işte kardaşım yeni bir hayat vücuda getirmek için olan bu harekette hakkın yardımının bizimle olduğuna eminim. Merkez-i umuminin şahıslara alet olmamasına ve maksadımız uğrunda yalnız bile kalsak devamla gayret et. Hepinizi Allah’a emanet ederim. Sultanımın iffet ve namusunun her ne suretle muhafazasına çalışın yoksa benim için her şeyin hatta öldükten sonra da mahvolduğu gündür”²⁹⁸.

Enver Paşa, artık kararını vermişti. Kardeşi Kâmil Bey’e, Sovyet liderlerinin onu Moskova’ya çağıracağını fakat kendisinin gitmeyeceğini Basmacılar katılacağını haberini vermişti.

Enver Paşa Buhara’ya geldiği günlerde Buhara’da bulunan Türk subayı Ali Rıza aracılığıyla Zeki Velidi Togan’a bir mektup göndererek gizli bir yerde görüşmek istediğini bildirmişti. Zeki Velidi Bey, Enver Paşa ve diğer İttihatçıların Moskova’daki siyasetleri ile ilgili düşüncelerini hatıralarında şu şekilde anlatmıştır: “Eylül ve Ekim aylarında bize Buhara’daki Türkiyeli subaylardan Ali Rıza vasıtasıyla o zaman Moskova’da bulunan Enver Paşa’dan birkaç mektup ve bir de bazı mecmualar gelmişti. “Liva-i İslâm” ve başka isimlerde olan ve Berlin’de neşir olunan bu mecmualarda Enver Paşa ve arkadaşları “İslâm âleminin birliği” namına müttefikler aleyhine ve Sovyetlerle anlaşma lehine propagandada bulunuyordu. Türkiye’nin müttefiklerle haklı ve hayatî hesapları ile Türkistan’ın Sovyetlerle ölüm kalım mücadelesini birleştirmek mümkün olmadığından, Enver Paşa’nın bu propagandasına çok canımız sıkılıyordu. Türkistan’daki kıyam hareketlerine katılabileceği haberi de gelmişti. Biz gizli siyasî faaliyette bulunmakla beraber bu mücadelede Sovyet müesseselerinde ve Komünist Partisi’nde resmen çalışan arkadaşlarımızla tam bir anlayış içinde hareket ediyorduk. Bunun için Türkistan’da bizim mücadelemiz Rusya’nın iç meselesi olarak kalmalıdır”²⁹⁹. Zeki Velidi Bey, Enver Paşa’nın Moskova’ya geldiği ilk günlerdeki siyasetini tasvip etmemiş İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilâtına da Sovyetlerle olan ilişkisinden dolayı olumsuz bir gözle bakmıştı.

²⁹⁷ Enver Paşa’nın eşi Naciye Sultan.

²⁹⁸ İnan, a.g.e., 1997, 115.

²⁹⁹ Togan, Z.V. (2015). *Hatıralar*, Ankara, 328.

Enver Paşa'nın Buhara'da Korbaşılar'a katılması ile ilgili olarak Zeki Velidi Bey: "Türkistan'da Sosyal Revolusyoner ve Ukraynalıların millî teşkilâtları ile de temasımız yerinde idi. Enver Paşa da işe karışır ve alenen Sovyet aleyhtarı bir cephe alacak olursa, bunlar da müttefik devletlerden yardım alamayacaklarından Türkistan'daki kıyam hareketleri hem İçerideki yani hükümet dairelerindeki arkadaşlarımızdan ve hem de dışarıdan tamamıyla tecrit edilmiş olacaktı. Ortaya atılan şiarlar büyüdüğü hâlde, eldeki vesait şimdiye kadar mevcut olana nispetle pek de küçük olacaktı. Bana Enver Paşa'nın Türkistan'a gelmek fikrinde olduğunu bildirdiler. Biz de vaziyeti komitemizde müzakere ettik. Buraya gelmeyip kenardan bize yardım etse daha iyi olur diye cevap verdik"³⁰⁰. Zeki Velidi Bey ve arkadaşları, Enver Paşa'nın Sovyet aleyhtarlığına karşı cephe alması nedeniyle müttefik devletlerin kendilerine yaptıkları desteği keseceğinden endişelenerek onun Afganistan'dan yardım etmesi gerektiğini savunuyorlardı.

4.6. Enver Paşa ve Zeki Velidi Togan'ın Görüşmeleri

Enver Paşa, Zeki Velidi Togan Bey'e gönderdiği mektubunda Buhara'da olduğunu ve kendisiyle görüşmek istediğini bildirmişti. Görüşme yeri olarak Buhara şehrinin dışında olan Afganistan Sefarethanesi ayarlanmıştı. Bu mektup üzerine Zeki Velidi Bey, Afgan Sefarethanesi'ne gitmişti. Enver Paşa, Zeki Velidi Bey'e Türkistan'da ne gibi faydalı işler yapabileceği sordu. Bu soruya cevap olarak Velidi Bey: "Buhara'daki Türkiyeli subayların benimle temasta olanları, siz gelince Basmacılar iltihak edeceğinizi söylediler. Bu da bir yoldur. Diğer bir yol da buradan Afganistan'a geçmeniz olacaktır. Buna Ruslar müsaade etmezler, ama size bu işi yapmak kolaydır. Sizi Burdalıq denen yerden kolaylıkla geçirebiliriz, orada teşkilâtımız sağlamdır"³⁰¹ demişti.

Enver Paşa'nın bu cevaba karşılık Basmacılar katılmasının neden muvafık olmadığını sorması üzerine Velidi Bey; "Evvelâ bu mücadele Rusya'nın iç meselesi olarak başlamıştır. Bizim Bolşevik düşmanı olarak muhtelif Rus kuvvetleri ve partileriyle anlaşıp iş görmemiz, hatta icap ederse Sovyetlerle tekrar barışmak imkânlarımız var. Siz Cemal Paşa'nın yaptığı gibi Hindistan Ahrar hareketi ile bağlanınca bu bir milletlerarası mesele şeklini alır. Sovyetler bu hususta samimi olmadıklarından, bu da

³⁰⁰ Togan, a.g.e., 2015, 329.

³⁰¹ Togan, a.g.e., 2015, 330.

Rusya aleyhtarı bir hareket şeklini alır. Halbuki Müttefikler size ikinci bir Wilhelm nazariyle bakıyorlar. Biz dışarıdan yardım almak imkânı bulacağımızı düşünüyorduk. Siz bu harekete katılınca bu imkânlar ortadan büsbütün kalkacaktır, meselemiz hazırlıksız bir halde milletlerarası bir şekil almış olur”³⁰². Enver Paşa’nın basmacılara katılmasıyla, basmacılar ve teşkilat arasında da görüş ayrılıkları olma ihtimali üzerinde duran Velidi Bey, bunun tamamen bir Rus iç işleri olarak kalmasını istemekteydi

Enver Paşa “Arkadaşlarınız İslâm milletlerinin ve Türklerin vahdetini neden istemiyorlar” sorusu üzerine Velidi Bey: “Türkistan’da avam ancak Osmanlı Halifesini bilir. O da Türkiye Sultanı Türkiye Türklerinin Türkçe konuştuğunun farkında değildir. Münevverler bunu bilir ama, kültür birliğimizden habersizdirler. Diğer taraftan Ruslar Panislâmizm ile Pantürkizm’i o kadar menfur bir şey olarak gösteriyorlar ki Ruslarla iş gören insanlar bu mefkûrelerden uzak durmak lüzumunu hissediyorlar. Hiç unutulmamak icap eden diğer bir husus ta bura Türk halkını ancak kendi dertleriyle meşgul olmaları Türk siyasî vahdeti meselelerini hiç işitmemiş olmalarıdır. Bu fikri hacılar bile bilmez. Bilen varsa İstanbul’da tahsil görüp gelen birkaç talebeden ve Türk Yurdu okuyucularından ibarettir, başka hiç kimse yoktur. Burada herkes Türkistancıdır. Hazar Denizinin güneyinde İranlı, kuzeyinde Rus ahalinin kesafetine dair istatistik malûmatı olan adamlar Türkiye ile Türkistan’ın müşterek siyasi davası olacağını düşünmezler bile. Aradaki münasebetin ancak İslâmiyet ve Türk kültürü esasında inkişaf ettirileceği yolunda propaganda yapılabilir. Buna vaziyet müsaittir. Her Türkmen, Özbek ve Kazak kuvveti varsa Türk gelsin, bizi alsın der. Panislâmizm ve Pantürkizm’den kaçınır görünen münevver Rusların bu işin mümkün olmasına inanmaları yüzünden korktuğunu görünce, bu fikre inandığından, Rusların kendisine karşı münasebetinin sertleşeceğini görür. Yoksa Türklerin vahdetini istemeyen münevver ortada yoktur. Hayal peşinden koşup Rus’u boşuna kızdırmayalım, der. Yahut da sadece gafildir”³⁰³.

Enver Paşa bu cevaplardan sonra, “bu görüşmeden iki yol çıktığını ya burada kıyam hareketlerinin başına geçeceğini veya Afganistan’a geçmesi gerektiğini, ikinci yol olarak da Moskova’ya dönüp oradan Berlin’e geçip Türkistan işlerine karışmamak

³⁰² Togan, a.g.e., 2015, 330.

³⁰³ Togan, a.g.e., 2015, 332.

şeklinde bir yorum yapınca Velidi Bey, bu görüşlerin sadece kendi düşüncesi olduğunu, mutlaka başka kişilerle görüşmesini tavsiye etmişti.”³⁰⁴

Enver Paşa ve Zeki Velidi Bey’in ikinci kez görüşmeleri sırasında aralarında şu konuşma geçti. Enver Paşa’nın Velidi Bey’den Türkistan’daki Basmacıların gerçek vaziyetleri hakkında bilgi istemişti.

Enver Paşa, Buhara’daki bazı münevverlerin kendisinden hareket başına geçmesini istediğini söyleyerek Velidi Bey’e benim Türkistan’da çalışmamı istemiyormuşsunuz sorusu üzerine Velidi Bey: “Türkistan’da sizin gibi büyük binlerce fedaiye iş var. Bu memleketi ancak fedailer kurtarır. Milletlerarası vaziyet şimdi milletlerin hürriyeti istikametinde inkişaf edecek, müstemlekeler ortadan kalkacak, Türkistan da bir gün kurtulacaktır. Fakat memleketimizin bugünkü vaziyeti bakımından söz söyledim. Fikir ve mütalâamı sordunuz. Ben de bildiğimi ve anladığımı, fazla veya eksik olmadan arz etmek mecburiyetindeyim dedim. Belirli aralıklarla Enver Paşa’nın Buhara da olduğu günler de Zeki Velidi Bey ile Afgan sefarethanesinde iki görüşme daha yapmıştı. Bu görüşmeler de Enver Paşa’nın Afganistan’a geçmesi için gerekli hazırlıkların yapıldığı haberi verilmişti. Velidi Bey; “son görüşmemizde Paşa Afganistan’a geçmek fikrine temayül etti. Bu hususta Ruslara müracaat edecek, onlar yardım etmezlerse bizim yardımımızla kendisi gidecek oldu. Ben de ona haritalar tedarik ettim. Cemiyetimizin Çarcuy ve Burdalıq şubelerinden Türkmenleri getirip Paşaya Burdalıq-Sakarkuduk-Andkhoy yoluyla Afganistan’a geçmesi için yardım etmelerini refakat etmelerini Kerki mıntıkasında faaliyette bulunan Türkmen Basmacılarına Paşayı tanıtmalarını söyledim. Çarcuy’a gidip Türkmenlerin yardımını temin işini gayet süratle yaptık. Bu da Paşa’nın hoşuna gitti”³⁰⁵ demektedir.

Enver Paşa, Velidi Bey ile yaptığı görüşmelerde Türkistan için neler yapabileceği hakkında bilgi toplayarak Afganistan’a gitmeye karar vermişti.

4.7. Enver Paşa’nın Buhara’da Bulunmasına Bolşeviklerin Tepkisi

Enver Paşa’nın Buhara’da olduğu günler de Buhara Cumhuriyeti Hükümeti’nin temsilcileri Enver Paşa’dan Moskova ile aralarında arabuluculuk yapmalarını

³⁰⁴ Togan, a.g.e., 2015, 332.

³⁰⁵ Togan, a.g.e., 2015, 334.

istemişti. Enver Paşa da bu ricalarını kabul ederek 1921'in Ekim ayında Sovyet Halk Komiserliği Konseyi'ne şu mektubu yazmıştı:

“Müslüman Asya'yı İngiliz emperyalizminden kurtarma görevini ancak Sovyet Rusya'nın devrimci liderliğindeki bağımsız Buhara'nın yardımı ile başarılı bir şekilde tamamlayabiliriz. Bundan dolayı halk komiserliği konseyinden, Buhara topraklarında işgal edilmiş topraklarda düşman ordusu gibi davranan Kızıl Ordu'yu geri çekmelerini rica ediyorum. Kızıl Ordu açlık içinde kıvranan Müslüman halkın elindeki son dilim ekmeğini de almıştır ve Sovyet Rusya'ya karşı memnuniyetsizlik havasını oluşturmuştur. Gayri menkullerin yağmalanmasına ve değerli malların yurt dışına çıkartılmasına son verilmelidir. Doğu Buhara'daki ayaklanma genişliyor. Bu ayaklanma Cumhuriyetin diğer bölgelerine de sıçrayabilir. Hükümetin başında bulunan Buhara Komiserleri Çekistler (istihbaratçı) ve Rus askerleri tarafından tartaklandı ve tutuklandı ve serbest hareket etme hakları ellerinden alındı. Genç Buharalılar arasında da Moskova karşıtı ayaklanmalar gelişmekte. Bu olayların Doğu Cepheniz için büyük tehlike arz ettiği hususunda Sovyet Hükümetini uyarıyorum. Buhara halkına kendi hayatını belirleme şansı verilmelidir. Buhara halkının ricası üzerine, Sovyet Rusya Hükümeti ile Buhara Cumhuriyeti arasında yapılacak görüşmelerde Buhara halkını temsil etmeye hazır olduğumu belirtmek isterim. Bu teklife kısa zamanda cevap vermenizi, görüşmeler için temsilciler belirlemenizi ve görüşmelerin zaman ve mekânı belirlemenizi istirham ediyorum. Ben görüşmelerin 1921 yılı aralık ayında olmasını tavsiye ederim”³⁰⁶.

Enver Paşa bu mektubuna Moskova'dan cevap alamamış, tam aksine Paşa'nın mektubu Moskova'yı endişelendirmişti.

Enver Paşa'nın, Buhara'ya geldiği ilk günlerden itibaren halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanması Bolşevikleri endişeye düşürmüştü. Buhara'daki Sovyet sefiri Yurinev, hemen Moskova ile irtibata geçmişti. Moskova'daki Bolşevik liderler de Enver Paşa'nın attığı her adımı takip ediyordu. “Buhara Hükümeti'nin Enver Paşa'yı bir misafiri gibi kabul etmesi karşısında, Sovyet Hariciye Nezareti'nden gelen bir talimat üzerine, Yurinev 27 Ekim 1921 günü, Buhara Cumhuriyeti Hükümeti'ne bir ültimatom vererek, Enver Paşa'nın Buhara dışına çıkarılmasını ve Moskova'ya gönderilmesini, durumun birlikte görüşülmesi için de Sovyet Temsilciliği'ne gelinmesini bildirdi”³⁰⁷.

“Buhara Cumhuriyet Hükümeti Başbakanı ve Hariciye Vekili Feyzullah Hoca, Moskova'nın isteğini Hükümetine götürdü. Hükümet, durumun Feyzullah Hoca,

³⁰⁶ Hayit, a.g.e., 1997, 197.

³⁰⁷ Bademci, a.g.e., 2019, 35.

Harbiye Nazırı Abdülhamid Arif ve Dahiliye Nazırı Ata Hoca tarafından Enver Paşa'ya bildirilmesini kararlaştırdı”³⁰⁸.

Feyzullah Hoca ve arkadaşlarının Moskova'nın isteğini kendisine iletmesi üzerine Enver Paşa, Sovyet temsilcisi Yurinev ile görüşeceğini bildirdi. Enver Paşa 27 Ekim 1921 günü yanına Hacı Sami ile Muhiddin Bey'leri alarak Yurinev'in yanına gitti.

“Yurinev, Enver Paşa'ya, hemen Moskova'ya hareket etmesinin çok uygun olacağını, Bakü'de toplanacak II. Kurultay için çağrıldığını söylemişti. Enver Paşa ise II. Kurultay'ın Buhara'da toplanması gerektiğini ileri sürmüştü. Daha sonra Cemal Paşa'nın ne zaman Moskova'dan Afganistan'a döneceğini sorması üzerine Yurinev: Cemal Paşa Moskova'dadır. Kendisinin bir daha Afganistan'a dönmeyi arzu edebileceğini sanmıyorum. Şimdi, Moskova'nın öğrenmek istediği husus, sizin buradaki meşguliyetinizdir, şeklinde bir ifade kullanınca, Enver Paşa bu ifadeyi bir tehdit olarak kabul etmiş ve Afganistan'a gitmekten vazgeçmişti”³⁰⁹.

Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz; “Enver Paşa'nın Buhara'da bulunduğunu haber almışlar ve Moskova'ya gönderilmesi konusunda Hükümet'e talimat vermişlerdi. Hatta Hariciye Komiseri Karahan telaşla Buhara'ya gönderilmişti. Paşa, Hükümeti güç durumda bırakmamak için Karahan'la görüşerek en kısa zamanda Afganistan'a gideceğini taahhüt etmişse de o Moskova'ya celbini istemiş, Paşa ise bunu kabul etmemiştir”³¹⁰ şeklinde aktarmaktadır. Bu aktarımdan Enver Paşa'nın sadece Sovyet temsilcisi Yurinev ile değil Karahan ile de görüştüğü anlaşılmaktadır.

“Enver Paşa, Buhara Hükümet erkânı ile görüşmelere devam ederek, Şarki Buhara'ya geçip milli mücadeleye katılma kararını açıkladı. Hükümetin çok güvenilir üyelerinden yardım edilmesini istedi. Buhara'da bulunan Osmanlı zabitleri ile gizli bir toplantı yaparak hemen hazırlıklara başlanması ve Şarki Buhara'da bulunan Cumhuriyet reisi Osman Hoca ve maiyetindeki zabıtlere haber gönderilmesi, Paşa'nın Manastır Askeri Lisesi'nden sınıf arkadaşı Termiz Garnizon Kumandanı olan Hasan Bey'in Buhara'ya çağırılması da kararlaştırıldı.

Enver Paşa bu hazırlıkların yanında 1 Kasım 1921 tarihinde de Buhara Müftüsü Damla Kirammedin olmak üzere, şehrin dini liderleri ve ileri gelenleriyle de görüştü. Paşa bu

³⁰⁸ Bademci, a.g.e., 2019, 25.

³⁰⁹ Bademci, a.g.e., 2019, 36.

³¹⁰ Bademci, a.g.e., 2010, 63.

hazırlıklarını yaptığı günlerde Sovyet temsilciliğinden bir tercüman Enver Paşa'ya Cemal Paşa tarafından Moskova'ya dön telgrafını getirmişti. Cemal Paşa'nın bu telgrafının yanında Sovyet Hariciye Nazırı tarafından Enver Paşa'ya yazılan telgraf da gelmişti. Telgrafta; Enver Paşa'ya hemen Moskova'ya dön denilmekteydi”³¹¹. Enver Paşa bu telgraflara sözlü olarak cevap vererek getiren tercümana birkaç gün içinde Moskova'ya döneceğini söylemişti.

Enver Paşa, Berlin'deki İttihatçılara Buhara'daki durumu ve Basmacılara katılacağını haberini yazdığı mektubunda:

“Batum ve Moskova'dan beklenen dostlarımız gelene kadar burada olacağız. Durum hakkında bilgi alarak, sizlere haber veririz. Bundan sonra Osman Hoca kardeşimiz, Buhara ve Türkistan hududunda faaliyet gösterecek. Yeni Buhara Hükümeti bir yaşına girdi. Olağanüstü zorluklara rağmen iyi ve doğru gidiyor. Kardeşimiz Nazım Bey, bu hususta size geniş malumat verir. Moskova, buraya da Hive'ye de burnunu sokmaktan vazgeçmiyor. Rus işgal kuvvetleri ağır zayıat vermekte olup, Düşenbe'de 300 kadarlar. Moskova, şimdilik halkın arzusuna göre hareket etmeyi tercih ediyor. Sayfa, gazete ve haberleri Ali Bey adına, Berlin'deki Afganistan elçisi vasıtasıyla, mümkün olursa haftada bir defa postaya vermenizi rica ederim”³¹².

Enver Paşa, Berlin'de bulunan İttihatçılardan da Moskova'ya geri dön yanıtını almıştı.

“Enver Paşa, kesin kararını vermişti. Buhara Cumhuriyeti Hükümeti Cumhur reisi Osman Hoca'nın yardımlarıyla 8 Kasım sabahı ava çıkma bahanesiyle Doğu Buhara'ya doğru yola koyuldu. Enver Paşa'ya bu yolculuk sırasında; Hacı Sami, Muhiddin Bey, eski Osmanlı Zabiti Mülazım-ı evvel Nâfi Bey, Kerküklü Hüseyin Çavuş, Bolulu Çerkez Hüseyin Çavuş, Cezayirli Mehmet Çavuş, Buharalı küçük zabıt Hükmet Bey ve 20 kadar Özbek milisi refakat etmişti”³¹³.

4.8. Enver Paşa'nın Basmacılara Katılması

Enver Paşa yanındaki 28 kişiyle beraber 8 Kasım 1921 tarihinde Basmacıların yoğun olduğu Doğu Buhara'ya doğru yola çıkmıştı. Basmacılar arasında birlik yoktu. Bazen kendi aralarında bile çatışmalar olmaktaydı. Enver Paşa'nın amacı basmacıları kendi kumandası altında toplamak ve Bolşeviklere karşı savaştırmaktı.

³¹¹ Bademci, a.g.e., 2019, 37-38.

³¹² Bakiyev, a.g.e., 2006, 84.

³¹³ Bademci, a.g.e., 2019, 39.

Enver Paşa ve mahiyeti, Buhara Polis Müdürü Muavini Halil Bey'i beklemek üzere Kâsân'ın batısında Core Hoca'nın evinde beklemeye başlamışlardı. Halil Bey ve mahiyeti ile Core Hoca'nın da katılmasıyla 30 kişilik bir grup halinde Kargapazar'a 9 Kasım'da varmışlardı.

“11 Kasım'da Termiz Garnizon Kumandanı Hasan Bey ile birleştiler. Hasan Bey, Enver Paşa'ya Buhara Cumhur reisi Osman Hoca ve Harbiye Nazırı Muavini Yüzbaşı Ali Rıza Bey'in hoş geldiniz mealindeki mektuplarını vermişti. Enver Paşa da bu mektuplara birer cevap yazarak Mülazım-ı evvel Halil Bey'e teslim ederek Düşenbe'ye doğru göndertti.

21 Kasım 1921 tarihinde Enver Paşa ve yanındakiler Kafirnihan kıyısında bulunan Başçardak'a vardılar. Burada, Buhara Cumhuriyet Hükümeti milislerine ait bir garnizon bulunmaktaydı. Bu garnizona sabık Osmanlı zabitlerinden Osman Efendi kumanda etmekteydi. Burada bir süre kalan Enver Paşa, Cillgöl'ün karşı tarafında bulunan Basmacıların yanına geçmek için mektuplar yazarak onlara müracaatta bulunmuştu”³¹⁴.

Enver Paşa Cillgöl Mücahidleri Huzur-ı Âlisine başlığı mektubunda:

“Aziz vatanınızı düşman-ı din olan Bolşevik askerlerinin tahakkümünden halas etmek maksadıyla açmış olduğunuz gazaya iştirak etmek üzere yarın Cilligöl'de bulunacağım. Sizlere bu mektubu götüren zat Osmanlı Devleti'nin bir zabitidir. Ona itimat edin ve maiyetimle beraber ırmaktan sizin tarafa mürur edecek vasıtanın hazır bulundurulmasını rica ederim”³¹⁵.

Enver Paşa bu mektubunun altına “Damad-ı Halifetü'l-Müslimin Enver” imzasını atmıştı.

“Halifenin damadı unvanı sayesinde kafilenin geçişine izin verildi ve Türkmen Mirza Pirnefes'in önceden aldığı tertipler sayesinde Vahş kıyısına gelen kabile nehrin öteki tarafına geçtiğinde halkın büyük bir tezahüratı ile karşılandı. Bölgedeki Korbaşı Abdülhakim Toksabai, Paşayı evinde kabul etti. Cilligöl'de konuk olan Enver Paşa 22 Kasım günü Korbaşılar ve maiyeti ile görüşmelerde bulundu. 23 Kasım günü Bartınlı Muhittin Bey' i Yaver olarak, Rusça, Farsça ve diğer yerel lehçeleri bilen Mirza Pirnefes'i ise Umumi Kâtip (Genel Sekreter) olarak görevlendirdi. Aynı tarihte Afgan

³¹⁴ Bademci, a.g.e., 2019, 42-44.

³¹⁵ Bademci, a.g.e., 2019, 46.

emiri Emanullah Han’a Afgan Emirinin mücadelesine destek sağlaması konusunda bir mektup yazdırdı”³¹⁶.

Söz konusu mektup şu şekildedir:

“Gazi Emanullah Han Hazretlerine Buhara mücahitlerinin müttehit bir cepheden Bolşevik kuvvetlerine karşı sevk ve idare edilmesi hususunda Buhara Cumhuriyet idaresinin iradesine binaen Çilligöl mücahitleri arasındayım. Düşenbe’de bulunan Reisi Cumhur Osman Bey’le buluşmak üzere yarın Düşenbe’ye gideceğim. Şayet bu yolda herhangi bir müşkülât ile karşılaşmak ihtimali halinde Zatı devletlerinden himayesi şahanelerini istirham ile ihtiramatı faikamı takdimden kesb-i şeref eylerim efendim 23 Kasım 1921, Enver”³¹⁷.

Enver Paşa, Buhara’dan ayrılışından itibaren artık Basmacıların arasındaydı. Abdülhakim Bey’in evinden Basmacıların karargahına götürüldü. Enver Paşa, karargâhta büyük bir sevinçle karşılanmasıyla kendisiyle beraber gelen kuvvetlerle birlikte askeri nizamlar oluşturmaya başladı. Meydana gelen 70 kişilik bölüğe Mülazım-ı evvel Nafî Bey’i kumandan tayin etti. Daha sonra diğer çavuşları da teşkil edilen küçük bölüklere de çavuş tayin etti.

Enver Paşa, mücahitleri askeri nizama göre ayırdıktan sonra burada bir konuşma yapmıştı. Yaptığı konuşmada; “uzun yıllardan beri Rusların Buhara’yı işgal ve istismar ettiğini, kurulan Buhara Cumhuriyeti’ne sürekli müdahalelerde bulunulduğunu, ihtilalden beri askerlerini çekmediğini bu yüzden vatanını korumak için mücahitlerin başlattığı bu harekata katılmak ve mücahitlere kumanda etmek için geldiğini, İslam dini ve vatanı kurtarmak için hep birlikte mücadele verilmesi gerektiğini Düşenbe’den Termiz’e kadar olan bölgeyi Rus askerlerinden temizleyeceklerini söylemiş, ilk iş olarak Düşenbe’den başlanacağını dile getirmişti”³¹⁸.

Enver Paşa, mücahitlerin karargâhını ziyaret ettikten sonra Abdülhakim Bey’in evinde ileri gelenlerle bir toplantı yapmıştı. Yapılan toplantıda Düşenbe’ye taarruz edileceği konusunda karar verilmişti. Enver Paşa bu taarruz sırasında Lakayların da olmasını istemişti. Bunun için Lakaylar ile görüşmeye karar vermişti. Toplantıda bulunan mücahitler, Enver Paşa’ya Lakaylar’a güvenilmemesi gerektiğini, Lakayların Rus askerleriyle temas halinde bulunduklarını, Milli Kuvvetlere saldırılar düzenlediklerini

³¹⁶ İdil, A. (2013). *Enver Paşa’nın Son Savaşı*, İstanbul, 165.

³¹⁷ Bademci, a.g.e., 2019, 52.

³¹⁸ Bademci, a.g.e., 2019, 53-54.

söylemişlerdi. Fakat Enver Paşa, Lakayların güçlü olduklarını bildiğinden dolayı bunları kendi yanına çekmenin mantıklı olduğunu düşünmekteydi. Molla Nafiz diğer adıyla Pirnefes'e Lakaylar hakkında soru sormuş ve onlar hakkında bilgi toplamaya başlamıştı.

4.8.1. Lakaylar ve Enver Paşa

“Lakaylar, Türkistan'da sayı bakımından ikinci hâkim Türk kavmi olan Özbek'lerin bir kabilesidir. Doğu Buhara'da Gölâb vilayeti kuzeyi, Belcivan vilayeti güneyi ve Hisar vilayetinin doğusundaki geniş bozkırlara meskundurlar. Esenbeyli ve Batratlı adı ile bilinen iki boya ayrılırlar. Buhara cedidi ihtilalinden sonra, Emir Alim Han Afganistan'a kaçarken, Şarki Buhara'daki günlerini Lakaylar'ın arasında geçirmişti. Milli Hükümet, vaziyete tam hâkim olmadığı, kargaşalıkların sürdüğü dönemde Lakay İbrahim ortaya çıkmıştı. Aynı kabileden İbrahim Bek'in kayınbabası Lakay Sarı Togay'da aynı zaman da ortaya çıkarak Korgantübe ve Gölâb çevrelerinde hakimiyet sürmekteydi”³¹⁹.

“Enver Paşa, Lakaylar ile ilgili bu bilgilerden sonra Molla Nafiz'e: Bu Lakaylar 50.000 asker çıkarabilirler mi sorusu üzerine Molla Nafiz, çıkarabilirler cevabını vermişti”³²⁰. Enver Paşa kararını vermişti. Lakay İbrahim Bek'in yanına gidecek ve kendisine katılmasını isteyecekti.

Enver Paşa, Lakaylar'ın yanına hareket etmeden önce Basmacı komutanlarından Gölâb Leşkerbaşı Paşa Hoca, Belcivan Leşkerbaşı Devletmend, Darvaz Leşkerbaşı İşan Sultan, Karateğin Leşkerbaşı Fuzayl Mahdum'a birer mektup yazarak Düşenbe'ye asker göndermelerini istemişti. Söz konusu mektup şu şekildedir:

“Buhara-yı Şerif'e zuhur etmiş olan ihtilalden bilistifade Rus Hükümeti'nin buraya sevk ettiği askeri kuvvetleri ile daha evvelden Türkistan'a gelip yerleşmiş bulunan askerlerinin vermiş oldukları çok kuvvetli vaatlere rağmen geri çekilmedikleri için Fergana'da, Taşkent'te, Semerkant'ta, Hive'de ve bura havalisindeki Müslümanlar ayaklanmışlar ve cihada başlamışlardır. Bu muhtelif mıntıkada harekete geçmiş olan İslam halkını bir bayrak altına toplayarak bir İslam ordusu teşkil etmek ve bu kuvvetlerle düşman-ı din olan Rus Bolşeviklerine karşı cihat açmak maksadı ile iki gün önce Cilligöl'e geldim. Cilligöl'deki Türkmen ve Kazak mücahitlerinin başında yarın Düşenbe üzerine hareket edeceğim. Göktaş'ta İbrahim Bey'in kuvvetleri, Düşenbe içinde Ali Rıza Bey'in kuvvetleri ile birleşerek Düşenbe Garnizonunda bulunan iki alay düşman

³¹⁹ Bademci, a.g.e., 2019, 54-55.

³²⁰ Bademci, a.g.e., 2010, 83.

kuvvetini teslim aldıktan sonra Yürcü ve Baysun Garnizonları üzerine yürüyeceğiz. Bu mukaddes cihada yurdunuzun âli menfaati için iştirak etmeniz şarttır”³²¹.

Enver Paşa bir kez daha “Damad-ı Halifetü’l-Müslimin Enver” yazdığı mektubunda imzasını atmıştı. Enver Paşa, Düşenbe’den Termiz’e kadar olan bölgeyi Rus askerlerinden kurtarmak için farklı bölgelerde bulunan mücahitleri emri altına çağırıyordu.

Enver Paşa bu mektubundan sonra 23 Kasım 1921 tarihinde yanında Türkmenlerden Mirza Pirnefes ile Seyit Aksakal, Kazaklardan Destankul Bey ile İzzi Mehmet Beylerle birlikte yanlarında 60’a yakın milis güçleriyle Kurgantepe istikametine doğru yola çıktılar. “Akşam saatlerinde Kurgantepe’ye ulaştı. Burada önceden ayarlandığı üzere Tas ve Katagan kabileleri reisleri Abdüssetar ve Eğemberdi Toksabay ve halk tarafından tezahüratla karşılandı”³²².

Kafile, Alim Han’ın Zekâtçıhane binasına yerleştirildi. Enver Paşa Kurgantepe’de Lakay Bey’i İbrahim’e gelişini haber veren bir mektup yazdırıp gönderdi. Mektubun metni:

“Lokay Leşker Başı Mücahidi-i Muhterem İbrahim Bey’e; Buhara-yı Şerifin muazzez toprağında hiçbir hakkı olmadığı halde vatanımızın her köşesine asker yığarak vatanın asıl sahiplerine tahakküm ve izaç etmekte bulunan Bolşevik kuvvetlerinin Buhara topraklarını terk etmeleri hususunda sarf edilen gayretleri bir hedefe tevcih etmek ve müttehit bir cepheden düşman-ı din olan Bolşeviklere karşı sevk ve idaresini uhdeme alarak, başınız da beraber çalışmak üzere yarın Göktaş’ta bulunacağım. Beraberimde bulunan zabıt ve efradın iâşe ve ibateleri için karargahınızda veya münasip göreceğiniz herhangi bir yerde ihzarat-ı lazıme bulundurmanızı rica eder bilvesile muhabbetlerimi takdim ederim. 24 Kasım 1921 Damad-ı Halifet-ül Müslimin Enver.

Lakay İbrahim Bey, Enver Paşa’nın mektubuna cevap vermediği gibi kayınbabası Sarı Togay’ı Enver Paşa’nın yanına gönderip niyetlerinin ne olduğunu ve silahlarının teslim alınmasını istemişti. Enver Paşa ve yanındakiler silahlarını teslim etmemişti. “Togay Sarı Enver Paşa ile görüşür ve niyeti hakkında bilgi almaya çalışırsa da Enver Paşa’nın verdiği bilgiler kendisini birlikte Göktaş köyüne gitmeye ikna etmek için yeterli olmaz. Kurgantepe’de Enver Paşa Togay Sarı ile Cuma namazı kılmıştı. Bu vesile ile toplanan ahaliye hitap eden Enver Paşa Kuran’a el basarak ölünceye kadar mücadeleye yemin etmiştir. Paşa tezahürat yapan halka hitaben “Ben İslam’ın

³²¹ Bademci, a.g.e., 2010, 85-86.

³²² İdil, a.g.e, 2013, 166.

hizmetindeyim. İnşallah sizin yardımlarınızla, Hak yolunda milletin uluları ile meşveret ederek Peygamberimiz Efendimizin sünnetlerine uyarak iş yapacağız.” şeklinde konuşmuştur”³²³

28 Kasım 1921 tarihinde Enver Paşa ve yanındakiler Lakay İbrahim Bey’in Göktaş’taki karargâhına vardılar. Enver Paşa, Göktaş’a girmeden önce İbrahim Bey’in gönderdiği başka bir elçiye silâhlarını teslim etmek zorunda kalmışlardı. Lakay İbrahim Bey, Enver Paşa ve yanındakileri iyi bir şekilde ağırlamış olmasına rağmen Enver Paşa’yı bir aya yakın zorunlu bir şekilde yanında tutmuştu. Enver Paşa’yı ceditçi olarak görüyor ve kendisine hiçbir şekilde inanmıyordu. Enver Paşa, Göktaş’ta olduğu günlerde 7 Aralık 1921 tarihinde Ali Rıza Bey’e şöyle bir mektup yazmıştı:

“Arkadaşlarla Göktaş’ta, İbrahim Bey’in karargahındayız, sizi bekliyoruz. Göktaş istikametindeki yol üzerinde bulunan karakolunuza kendi maiyyet efradınızdan, itimada şayan neferlerden nöbetçi koyun. Kendiniz o karakoldan mücahitlerin karakoluna geçin. Mezkûr karakolda Başgedikli Osman Çavuş sizi karşılayacaktır. Silahsız gelin. Şayet silahlarınız bulunuyorsa mücahitler karakoluna teslim edin ve mesele çıkarmayın”³²⁴.

Enver Paşa’nın bu zorunlu misafirligi Duşanbe’de meydana gelen gelişmeler üzerinde değişti. Şöyle ki: “Duşanbe’de hem Osman Hoca ve Buhara Cumhuriyeti askerleri hem de bir Rus garnizonu vardı. 9/10 Aralık gecesi Osman Hoca, aralarında Rus Bolşevik Garnizon komutanı Mazarof ve Rus Konsolosu Nagorniy’nin de bulunduğu Rus komutan ve yetkililerin çağrılı olduğu bir ziyafet düzenledi. O gece Ruslar silahtan tecrit edildi fakat küçük bir Rus müfrezesi direndi ve bunun üzerine çatışmalar başladı. Bu çatışmalar sonucunda milli kuvvetler (Buhara Cumhuriyeti kuvvetleri) Duşanbe’yi ele geçiremediler. İbrahim Bey Enver Paşa’nın Göktaş köyünden ayrılmasına izin vermedi. Ayrıca İbrahim’in kuşatma altındaki Ruslara iase sağlarken Buhara Cumhuriyeti askerlerine de saldırdığı yolundaki bilgiler bazı yazarlar tarafından paylaşılmaktadır. Duşanbe’de bulunan 850 kişilik Buhara süvarisi ile birçok gönüllü milis, 15 Aralık günü Duşanbe’den ayrılarak kuzeybatı yönünde çekildi. Bu birlik sürekli olarak Lakaylar tarafından taciz edilmiş ve yağmalanmıştır. Duşanbe garnizonu da Lakay Beyi İbrahim’in ihaneti neticesinde Rus Bolşeviklerin elinde kalmıştır. Daha sonra Darvaz mücahitleri komutanı, Korbaşı İşan Sultan’ın Enver Paşa’yı ziyarete geleceği haberi alındı. Sonuçta İşan Sultan’ın düzenlemesi ile Enver

³²³ İdil, a.g.e., 2013, 167.

³²⁴ Bademci, a.g.e., 2019, 79.

Paşa Göktaş köyündeki esaretten kurtarıldı. İşan Sultan ile Düşenbe yakınındaki Tudekışlak'da bir karargâh kurdular”³²⁵.

Enver Paşa'nın Lakay İbrahim Bey'in yanında kaldığı günlerde Afganistan Kralı'nın yakın akrabası Nurullah Han riyasetinde bir Afgan Heyeti Enver Paşa'nın yanına gelmişti. Heyet Afgan Kralı'nın Enver Paşa'ya hitaben yazdığı bir mektupta getirmişti. Söz konusu mektupta Afgan Kralı:

“Alem-i İslam için ömrünüzü harcamış, bu uğurda birçok zorluklara karşı göstermiş olduğunuz fedakarlıklar Müslüman aleminde şayan-ı takdirdir. Kalan ömrünüzü sükûn ve refah içinde devam ettirmek, diyar-ı İslam'ın zat-ı alilerine karşı bir borçtur. Bu hususta zat-ı devletlerine ilk hizmet fırsatını bulan bahtiyar devleti, Afgan Devlet-i Aliyyesi'ne bahşetmek suretiyle mülkümüze teşrifleriyle Afgan Milletini mesut edeceksiniz”³²⁶.

Enver Paşa, Afgan Kralının bu davetini kabul etmemiş ve teşekkür etmişti. Daha sonra 20 Aralık 1921 tarihinde Lakay İbrahim Bey'in yanında tutsak kaldığı günlerde Afgan Emiri Amanullah'a şöyle bir mektup yazmıştı:

“Buradaki mücahitlerin yardım etmemesi yüzünden Düşembe'deki milisler yalnız Ruslardan altı makineli tüfek ve 6 yüz kadar tüfek iğtinam ile şehirden çıktılar. Fakat Ruslar da şehri terk ile Baysun'a hareket ediyorlar. Burada Lakaylar sözlerini tutmayarak beni Buhara emirine mukabil burada alıkoyacaklarını söylediler. Böylece adeta esir muamelesi etmek istiyorlar. Garım 'daki Feyzi Masum ile Şir Mehmet Bey'e mektup yazıp görüşmek üzere çağırdım. Eğer kâfi askerle gelirlerse o vakit vaziyet düzelecektir. Zat-ı şahanelerinden ricam bu iki sergerdeye birer ferman vermek vesaire suretiyle ben buralarda mevcut bulundukça sözümünden irade buyurmanızdır. Önce istirham ettiğim gibi Buhara emirinden burada bulunduğum müddetçe sözlerimi dinlemelerini müşir bir kâğıdın Fatih Toka Bey ve İbrahim Bey vs. rüesaya hitaben gönderilmesi mümkün olur ise hasm-ı müşterekemiz için iyi olacaktır. Yoksa bunlar zat-ı şahanelerinin ricasını tahsil etmeden Rus ve İngilizlerle iş görmeye başlayacaklardır ki, bu suretle hareket memleket-i şahanelerinin siyasetine herhalde fena tesir eder. Ve iki devlet üzerindeki zat-ı şahaneleri tesiri azalırken bunun bütün kuvvetimizle menetmemiz lazım gelecektir. Bu vesile ile arz-ı tazimat eder muvaffakiyat-ı şahanelerine dua kılarım”³²⁷.

Enver Paşa, 23 Aralık 1921 tarihinde Afgan Kralına bir mektup daha yazmıştı. Söz konusu mektubunda:

“Bugün ferman-ı şahaneleri vasıl-ı yedd-i acizi oldu. Teşribat-ı seniyeleri büyük bir şevk ve gayrete vesile oldu. Buradaki ahvali bundan evvelki arizamla bildirmiştim. Lakaylarla iş görmek hakikaten müşkül. Ve diğer halk iyidir. Bugün toplanıp karar kılacaklar. Eğer sözümüzü dinlemeyecek olurlarsa o vakit

³²⁵ İdil, a.g.e.,2013, 168-169.

³²⁶ Bademci, a.g.e., 2008, 87.

³²⁷ TTK Arşivi, (EP), 4/2.

bizde başka tarzda hareket etmek üzere burayı terk edeceğiz. Fergana, Karatekin, Balcıvan, Zerefşan tarafları hep arzuyu şahaneleri dahilinde harekete müheyyadır. Ruslar 200 kişi kadar Düşembe'ye kuvvet getirdiler. Fakat ehemmiyeti yoktur. İnayet-i hak ve muaveneti şahaneleri sayesinde İslamın halası ve terakkisine matuf emelimizde inşallah muvaffak olacağız. Şir Mehmet Bey beray-ı muavenet Karatekin'den gelmişti. Fakat Lakaylar Feyzi Masum Bey ile Şir Mehmet Bey'in askerlerinden korkarak muavenetlerini reddettiler. Fakat eğer Ruslar harbe başarlarsa o vakit çağırmaya mecbur olacaktı. Şimdiki halde Belcivan'dan Devletment Bey Karatekin'de Feyzi Masum Dervaz'da İşan Sultan bu tarafta Abdülkaim Toka Bey, İbrahim Bey adeta birbirine düşman bir vaziyettedirler. Burada aralarında ittifak yoktur. Diğer taraftan bizim için Hanabad'dan gelmiş olan Buharalı Ahmet Bey Şakavul işleri karma karışık etti. Ve bizlere karşı ve zat-ı şahaneleri ile hükümet-i seniyelerine karşı adeta düşmanlık uyandırdı. Mamafih bunlar fikrimce hep geçici şeylerdir. Bu vesile ile teyid-i ile ihtiram ve tazimat eyler muvaffakiyat ve afiyet-i seniyelerine dua kılarım. Ol babta. Serdar-ı ala Enver"³²⁸.

Enver Paşa, Düşembe'deki Rus Ordusunun durumundan, Türkistan'daki Basmacıların arasında bir birlik olmadığını belirterek, Lakay İbrahim Bey'in hareket tarzının zorluğundan bahsetmişti.

Enver Paşa, içinde bulunduğu vaziyeti daima Afgan Kralına bildirmişti. Afgan Kralına yazdığı bu mektupta, Buhara Emirinin kendisine naip olarak tayin ettiğine dair bir mektup göndermesini istemişti. Ayrıca Afgan Devleti'nin eğitimli asker ve silah göndermesini rica etmişti. Söz konusu yardımların hükümet tarafından yapılmamış süsü verilmesini, Rus ve İngiliz Devletlerinin şüphelenmemesi için dikkat etmesini istemişti. Bunun yanı sıra, bura halkının kendisine Ceditçi dediğini, Buhara Emiri olmaya çalıştığına dair söylentilerin dolaştığını bunun için Afganistan'da bulunan Buhara Emirinin göndereceği tayin mektubunda buna açıklık getirmesini de istemişti. Söz konusu mektup:

“Şimdi zat-ı şahaneleri umum Buhara ve Türkistan hareketi için ne kadar silah vs. ihsan buyurmak fikrinde iseniz lütfen bendenize ferman buyurunuz ki ben de ona göre taksimi düşeneyim.

Vakıa buradaki beyler dünyayı Düşembe'den ve düşmanı da yalnız Düşembe içindeki 500 Rus'tan ibaret görüyorlar. Bunun için hariçten mesela Afganistan'dan askerle yardım istemeyip yalnız silah istiyorlar. Halbuki bendeniz hiç olmazsa 3-400 nefer iyi talim ve terbiye görmüş ve fedakâr asker gelirse vaziyetin pek çok lehimize döneceğini hissediyorum. Mamafih gerek bu asker ve gerekse silah meselelerinde fevkalade dikkat etmek icap edecektir ki Rus veya İngiliz hükümeti hükümet-i seniyelerine muhaeze edemesin. Bunun için neferatı refakat-i aciziyle tayin buyrulacak mahrem zatla tayin ederiz.

³²⁸ TTK Arşivi, (EP), 4/2.

Silahların mesela güya kaç a suretiyle ve o taraftan satın alınmış gibi celbi ve askerin halktan gönüllü gelmiş tarzında bu tarafa geçirilmesi muvafık olur. Bura Buhara emiri taraftarları gerek tarz-ı şahaneleriyle hükümet-i seniyeleri ve gerekse benim için “Cedid” diye söz çıkarmakta ve güya benim Buhara padişahı olmak istediğimi ortaya koymaktadırlar. Mamafih bunun doğru olmadığını kısmen anlattık. Bu meselede Buhara emiri tarafından düşmanı memleketten temizleyinceye kadar bizim sözlerimize itaat etmeleri içinde her yere ve bütün Buhara kurganlarına hat yazdırıyor. Yazdılsa vazifem Buhara için kolaylaşmış olur. Tarafımdan Buhara emirine memleketin halini gösteren ve şimdiye kadar bana olanı ve fikir maksadımı müşir bir mektup yazdım ki, bu suretle maksat teshil edilmiş olsun. Mütalaa-i şahaneleri olduktan sonra Emire verdirilirse muvafık olur. Eğer Buhara Emiri bize bir niyabet veya vekalet fermanı gönderirlerse iş bir kat daha kolaylaşmış olur. Taraf-ı şahanelerinden bu canibe gönderilecek ferman-ı hümayunun beylere verilecek kısmı o suretle yazılmalı ki, Rusların eline geçse bile siyasi bir ithamname olmasın. Fakat ben acize yazılacak fermana beylere verilecek kısmı o suretle yazılmalı ki, Rusların eline geçse bile siyasi bir ithamname olmasın. Fakat ben acize yazılacak fermana veya gelecek memurun yedindeki fermana beylere şer-i şerif-i Muhammed’i yolunda islamın halası yolunda sözlerimizi dinlerlerse elden gelen her türlü muavenet diriğ buyrulmayacağı ve bütün eh-li İslam arasında ittifak üzere çalışmaları tavsiye buyrulması iyi olur. Buhara Emiri zaten Bolşeviklerle hal-i harptedir. Gerek Bolşeviklerle anlaşılamamaları gerek İngilizlere alet olmamaları pek mühimdir. Bunun için tarafından mesela şiddetli harp için fermanlar göndertilsin”³²⁹.

Enver Paşa, tarafından Afgan Hariciye Nazırı Mahmut Tarzi Bey’e de mektup yazmıştı. Mektubunda Afgan Devleti’nin kendisine yapacağı yardımları gizli tutmalarını istemekle beraber Farsça bilen bir Türk ya da yerli halktan birini göndermesini, gönderdiği kişinin içki içmemesini ve namaz kılan birinin olmasını istemişti. Ayrıca bir eşya listesi yazmıştı. Mektup şöyleydi:

“Eşya Listesi:

- 1- Yüz takım muhtelif boyda üç, ikisi de büyük boyda neferat için kaput, elbise, çizme, iç çamaşırı, kalpak.
- 2- Yüz tüfek (Rus tüfeği), yüz kılıç, yüz mahmuz, yüz fişeklik, ikişer yüz fişekle gönderilmesi.
- 3- bir miktar yerli zarf ve kâğıt ve mürekkepli kalem, mürekkebi ve iki adet mürekkepli kalem.
- 4- bir doktor veya sıhhiye çavuşu ile kâfi miktarda sargı ve ilaç (bunların eğer mesela İmam Sahip civarındaki Buhara halkı veya emiri tarafından diye bir Hilal-i Ahmer muayeneti şeklinde olması veyahut ki, siyaseten bir mazarrat görmezseniz Afgan halkı tarafından yaralılara yardım suretinde gönderilmesi bozmak istedikleri Afgan siyaseti için pek nafi olacaktır.)
- 5- bir miktar el sabunu, diş tozu ve saire insana lazım eşya gönderilmesi pek muvafık olur”³³⁰.

³²⁹ TTK Arşivi, (EP), 4/2.

³³⁰ TTK Arşivi, (EP), 4/2.

Enver Paşa 33 günlük bir esaretten sonra, Darvaz Korbaşısı İşan Sultan'ın yardımıyla Lakay İbrahim'in elinden kurtulmuştu. İşan Sultan ile Düşenbe'ye çok yakın olan Todekışlak köyünde karargahını kurdular. Amaçları, Lakay İbrahim'in ihanetiyle Bolşeviklerin eline geçen Düşenbe'yi almaktı.

“1 Ocak 1922 tarihinde Todekışlak'ta karargâhını kuran Enver Paşa'nın emrinde Hasan, Nafi, Faruk, Osman, İsmail Hakkı gibi Türkiyeli zabitler, 2 Buharalı zabıt, Cilligöl mücahit emrinde 80 kadar asker bulunuyordu. İşan Sultan'ın 320 askeri ile toplam kuvvet 400 kişi kadar oluyordu. Silah ise sadece İşan Sultan'ın elinde olanlardı”³³¹.

“Enver Paşa ilk iş olarak İşan Sultan'ın emrinde olan mücahitlerin talimleriyle uğraşarak askeri nizamlar verdi. 2 Ocak'ta İşan Sultan'ın adamı olan ve Karadağ'da uzun zamandan beri Bolşeviklerle mücadele eden Abdurrahman Bek, 70 kadar askeriyle birlikte Todekışlık'a gelerek Enver Paşa'nın emrine girdi. 3 Ocak'ta Lakay İbrahim'in emrinde olan 200 kadar Tacik kılıçlarıyla Enver Paşa'ya katıldılar”³³².

Düşenbe'de ise Bolşevik askerlerin kaldığı garnizonun erzakları bitmiş ve Lakay İbrahim'in onlara yardım etmesine de engel olunmuştu. Garnizondaki askerlere erzak getiren 50 kişilik yardımcı Rus müfrezesi Enver Paşa tarafından pusuya düşürülerek esir alındı. Enver Paşa, Düşenbe'nin alınması için yaptığı hazırlıkların yanında bütün mıntıkalarındaki mücahitlere yanında yer alması için bir tamim göndermişti.

Enver Paşa'nın bu tamiminden sonra Fergana, Hive, Darvaz, Gölâb, Dihneve, Baysun, Karategin havalisinden birçok mücahit Enver Paşa'nın emrine girdi. Hive'den gelenler Han Cüneyd'in selam ve bağlılığını getirmişlerdi.

“Enver Paşa'nın asker toplaması ve Rus askerlerini esir almasından dolayı Düşenbe Konsolosu Nagorniy 12 Ocak'ta Enver Paşa'ya bir pusula göndermişti. Pusulada: Enver Paşa'ya Türkistan'ı terk etmesini emrediyordu. Enver Paşa, Nagorniy'e aynı gün bir cevap göndererek; Kızıl Ordu'nun Türkistan'ın işlerine karışmamasını ve bu hususta kendilerini muhatap almadığı cevabını vermişti”³³³.

³³¹ Bademci, A. (2008). *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa Cilt 2*, İstanbul, 102.

³³² Bademci, a.g.e., 2008, 103.

³³³ Bademci, a.g.e., 2008, 107.

14 Ocak'ta başlayan çarpışmalar neticesinde Rus askerleri 28 Ocak'ta garnizonu ve hastaneyi terk ettiler. Düşenbe bu şekilde Enver Paşaların ellerine geçti. Düşenbe zaferi ile birçok Lakay ve Düşenbe Müftüsü Molla Eğemberdi, Enver Paşa'nın emrine geçerek kendisine biat ettiklerini söylemişlerdi.

“Düşenbe'nin hükümet konağına yerleşen Enver Paşa burada, Abdurrahman Toksabey'i Düşenbe Valiliğine, Polat Beki de Seresiya Valiliğine tayin etti.

Enver Paşa Düşenbe zaferinden önce Mirza Pirnefes ve Destankul kumandasındaki Cilligöl müfrezesi, Kabadiyan'ın Rus askerlerinden kurtarılması için görevlendirildiler. Düşenbe'nin kurtarıldığı gün de Kabadiyan da mücahitlerin eline geçti. Enver Paşa kafilesi ile Yürçi kasabasına geçip burada karargâh kurdu.

“Düşenbe'nin alınması takiben Enver Paşa Komutasındaki mücahitler 28 Ocak-22 Şubat 1922 tarihleri arasında Serasiya, Yurçi, Kabadiyan, Dehnau, Seksentep'e'yi ele geçirdiler. 30 Ocak günü Yurçi'ye girdikten sonra Enver Paşa beraberindeki Yüzbaşı Hasan Bey'i, “Afganistan Emirinin Savaş Bakanı Nadir Han'a Duşanbe zaferinin müjdesini vermek ve Alim Han'dan Buhara'da onun vekili olarak hareket ettiğine dair bir vekaletname ve Afganistan Emiri Emanullah Han'dan yardım sağlamak üzere Afganistan'a gönderir. Enver Paşa Afganistan Emiri Emanullah Han'a yazdığı mektupta hem yardım ister hem de Buhara Emiri'nin kendisine bir vekalet göndermesini temini için aracılık ricasında bulundu”³³⁴.

Hasan Bey henüz Hanabad'a varmadan Afganistan Savaş Bakanı Nadir Han'ı temsilen yaveri Gulam Nebi Han başkanlığında bir Afgan heyeti gelir. Nadir Han, Kuzey Afganistan'da bulunan Hanabad'a teftiş gayesi ile gelmişti. Buhara'daki gelişmeler hakkında bilgi almak üzere yaverini Enver Paşa'yı ziyarete göndermiştir. Enver Paşa, yavere gereken bilgileri verir ve mektup gönderir. Düşenbe'nin ve Kabadiyan'ın alınması gibi başarılar Enver Paşa'nın saygınlığını bir kat daha arttırmıştır. Bu nedenle kendisine katılımlar olmuştur. Enver Paşa karargâhını Baysun yakınındaki Pul-i Kahiyân'a naklederek Baysun'u kuşatır. Kuşatma faaliyeti sürerken Mart sonunda bir süredir Afganistan'da bulunan Hasan Bey, Afgan Savaş Bakanı Nadir Han'ın bir mektubu ekinde hem Emanullah Han'ın hem de Alim Han'ın Vekaletnamesini getirmiştir. Emanullah Han'ın mektubunda gönderilen yardım malzemelerinden

³³⁴ İdil, a.g.e., 2013, 169.

bahsetmektedir. Said Alim Han'ın Vekaletnamesinin metni ise şöyledir: “*Buhara Emaretinin hükmünde bulunan yerlerden Bolşevik kuvvetlerini çıkarmak için muhabere etmekte bulunan, İslam mücahitlerinin mülki ve askeriyesini uhdesinde yürütmek üzere Enver Paşa'yı Naib ve Nasib tayin ettim*”³³⁵.

Enver Paşa, Afganistan'da olan Buhara Emiri'nin vekalet mektubunu aldıktan sonra “*Damad-ı Halifetü'l-Müslimin, Naib-i Buhara-yı Şerif Enver*” yazılı mühür hazırlamıştı.

Enver Paşa, bu faaliyetlerinin yanı sıra akli hep Almanya'daki ailesindeydi. 19 Mart 1922 tarihinde kardeşi Kâmil Bey'e:

“Sende bebeğin erkek ve kızlığını yazmamışsın. Fakat Mahpeyker yardım etti. Bu müşkülü halletti. Tabii gelip aranızda bulunmak en birincil emelimdir. Fakat bundan evvel yazdığım mektuplardan da anlayacağın gibi iş şimdilik buradan ayrılmamı imkânsız bırakıyor. Ne olur sen Sultan Efendi ve çocuklarla şöyle Hindistan üzerinden Afganistan'a gelseniz oradan da buraya gelmek pek iyi olur. Herhalde bana her vakit ve çok yaz. Artık işleri sen bildiğin gibi hallet. Fakat çocuklarım sıkıntı çekmesin”³³⁶.

Eşi Naciye Sultan bir erkek çocuğu doğurmuştu. Paşa, eşi ve çocuklarının Afganistan üzerinden yanlarına gelmesini istemekteydi.

Baysun'a yakın olan Kafirün'a doğru yola çıktığında Enver Paşa, kardeşi Kâmil Bey'e yazdığı mektubunda: “*Bura ahvali gittikçe iyileşmekte ve sözüm gittikçe geçmektedir. Şimdi her kavim ve kabileden tamamıyla bana taraftar olanlar var*”³³⁷. Düşenbe ve Kadiyan'ın zaferiden sonra yazılan bu mektupta Enver Paşa, Türkistan halkının kendisine güvendiğini ve yanında yer aldıklarını haber vermekte ve 5 Nisan 1922 tarihinde Kafirün'a geçerek burada bir kongre toplamaya karar verdi.

“Enver Paşa maiyetiyle beraber Baysun'un kurtarılması ve yapılacak Milli Misak Kurultayı için 5 Nisan 1922 tarihinde Kafirün'a gelmiş ve karargâhını kurmuşlardı. Enver Paşa'nın mektuplarına cevap veren mücahitler Kafirün'a gelerek yaklaşık 20.000 kişilik bir askeri kuvvet meydana getirmişlerdi. Enver Paşa'nın Kafirün'da olduğu günlerde Baysun Cephesi Kumandanı Cüneyd Bek, Enver Paşa'ya Bolşevikler tarafından gönderilen bir mektup getirmişti. İbrahim Akçora tarafından yazılan söz konusu mektupta; “*Bu yer sizin yurtunuz tûğül. Bu yer için harp iderek özünü*

³³⁵ İdil, a.g.e., 2013, 170.

³³⁶ TTK Arşivi (EP), 1/36.

³³⁷ TTK Arşivi, (EP), 1/41.

çarçatma, Türkiye'ye git, orada harp bar. Özünü kutar. Ne etsen eline bir nesne geçmez, özünge hem yahşi bolur, deniyordu.

Enver Paşa bu mektuba şu şekilde bir cevap vermişti: *“Akçora İbrahim, Türkiye’de düşmana karşı savaşan adam çoktur. Burası benim yurumdur, seni ilgilendirmez. En iyisi sen Bolşevikler’e kölelikten kurtul. Memleketine git”*³³⁸.

“15 Nisan 1922 tarihinde Kafırün’da toplanan kurultayda Enver Paşa sayesinde Türkistan coğrafyasından çok sayıda değişik kişiler ilk defa bir araya gelmişti. Oş, Andican, Hokand, Nemangan ve umum Fergana’yı temsilen Gazi Şirmed Bek adına Ruzi Muhammed Bek; Taşkent, Çimkent, Aşava’yı temsilen Rahmankul Korbaşı adına İş Murad Bek; Semerkant’ı Açıl Bek adına Nusret Şah, Şehrisebz’i bizzat Cebbar ve Evliyakul; Karşı’yı Cure Hoca, Kettekorgan’ı Abdülkahhar Bek adına Nurettin Atalık; Guzzar’ı bizzat Abdüsselam Toksabey; Garım ve Karategin’i bizzat Fuzeyl Mahdum; Darvaz’ı İşan Sultan, temsil ediyordu. Bunlardan başka Buhara Milli Hükümeti mensuplarından sabık Harbiye Nazırı Abdülhamid Arif; Termiz Garnizon Kumandanı Yüzbaşı Hasan Bey; Cillgöl’den Mirza Pirnefe, Nazar Pehlivan; Destankul; Karşı’dan Böribetaş ve Şeref Bek; Buhara’dan Hamid; Düşenbe’den Rahman Binbaşı, Molla Niyaz; Kerki’den Abdurrahman Toksabey; Şirabad’dan Muhammed Ali, Babadağı’ndan Hayit Bek; Gölâb ve Belcivan’dan Abdülkadir Aşur, Paşa Hoca, Abdülkayyum; Mecca’dan Yusuf ve Nusret Bek; Afganistan’dan Afzaleddin ve Ahmed Han; Düşenbe’den sabık Maarif Müdürü Abdullah Recep, sabık İktisat Müdürü Mustafa Şahkulu; Düşenbe sabık Emniyet Müdürü Kaari Ekrem; Kazan’dan İbrahim Efendi; Afganistan’dan sabık Buhara Emiri Alim Han’ın mümessili Cüre Hoca gibi bir kısım önemli kişiler kurultaya katılmıştı. Lakayların da bir kısmının yoldan geri döndüğü haberi gelmişti”³³⁹.

Enver Paşa, Kafırün’daki kurultayı topladığı günlerde Berlin’deki kardeşi Kâmil Bey’den 18 Nisan 1922 tarihinde şöyle bir mektup almıştı:

“Bugün size bir kara haber vereceğim. Ermeniler Cemal Azmi Bey ile Bahaddin Şakir Beyi de dün gece nısf-ıleyli biraz geçerek şehit ettiler. Buradaki bütün Türklerin ve Türk dostlarının teessürleri son derecededir. Baha zevcesiyle 4 çocuk bıraktı ki, tamamen parasız ve kendilerini idareden acizdirler. Cemal Azmi Beyin ise ailesi hemen aynı vaziyettedir. Dükkânı güçbela idare ediyorlardı. Allah yardım etsin yoksa er geç sefaletle mahkumdurlar. Biz tabi

³³⁸ Bademci, a.g.e., 2008, 141.

³³⁹ Bademci, a.g.e., 2008, 155.

elimizden geldiği kadar kendilerine yardım edeceğiz. Efendimiz Katiyen sizin buraya gelmenizi arzu etmiyorlar. Bilakis kendileri vaziyet müsait olur olmaz hemen Kabil'e gelmeye karar verdiler. Gelirken de Bedri Beyin haremîni ve daha birkaç tanınmış Türk hanımını beraber getirip, orada teşkilat-ı Hayriye vücûda getirmek emelindedirler. Efendimiz başladığınız büyük mücadele de size can ile, baş ile yardım etmeye karar vermişlerdir. İnşallah efendimizi ve evlatlarınızı ben bizzat Kabil'e kadar getirip size teslim edeceğim. Ve bu benim büyük bayramım olacak. Cenabı haktan niyaz ederim ki, o zamana kadar Kafkas yolu bizim için açılmış olsun. Hint üzerinden gelmeye mecbur kalmayalım. 28 Kanunuevvel tarihine kadar yazdıklarınız aldık. Ve cevabını da o sırada buradan hareket bir Afgan sefiri ile göndermiştim. Nuri ağabeyim de mektup yazmıştı. Bu mektuplardan maada son aldığımız havadise nazaran (Nazım Beyin Cemal Paşa'ya yazdığı mektuptan) Afganistan sizin fikrinizi kabul etmiş gözüküyor. Sonra harekât-ı isyaniye Kırgızlar ile Teke Türkmenleri arasında başlamış. Siz de Fergana'da imişsiniz. Bunlar hep hayırlı haberlerdir diyoruz. Cenabı Hak muvaffak etsin. Burada Hariciye Nezareti el altından Orta Asya ahvali hakkında malumatlar almış. Von Blunhe benimle görüşmek istedi. Kendisindeki malumatı sordum. Ruslar pek gizli tutuyorlar ve telaştadırlar. Bildiğimiz harekât-ı isyanîyenin günden güne tevessü ettiği'dir dedi. Bu haberlere hep seviniyoruz ve muvaffakiyetinize dua ediyoruz. Nuri ağabeyim hele pek memnundur ve muvaffakiyetinizden emindir. Von Blunhe aynı zamanda amcam Halil Paşa'nın Moskova'ya geldiğini ve Bolşeviklerle sizin aranızı bulmak için çalışmakta olduğunu söyledi. Anlaşılan Bolşevikler sizin aleyhinizde bulunabilecek kimseleri Moskova'da toplamak istiyorlar. Nazım Bey sizin muvazenenizi kaybettiğinize kanaat getirmiş gibi beyan-ı mütalaa ediyor"³⁴⁰.

Kâmil Bey, bu mektubunda özetle, Cemal Azmi ve Bahaddin Beylerin öldürüldüklerini, Bolşeviklerin, Halil Paşa'yı Moskova'ya çağırdıklarını ve Enver Paşa ile Sovyetler arasında arabuluculuk yapmasını istediklerini ayrıca Bolşeviklerin, Enver Paşa'nın da aleyhinde bulunabilecek kişileri Moskova'da toplamaya başladıklarını yazmıştı.

Bu mektubun hemen ardından Almanya'da oturan Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'da 19 Nisan 1922 tarihinde yazdığı mektubunda aynı acı haber vererek:

“Biçare Baha ve Azmi Beylerin şهادeti bilsen beni ne kadar müteessir etti. Artık bu menfur Berlin'den korkuyorum ve senin burada olmadığından Allah'a bin kereler hamd eyliyorum. Evet, Berlin bu zavallı Türklerin mezarı oldu. Kuzum gelme. Var ol, uzak ol. Elbet Allah bize bir gün gelecek yardım edecektir"³⁴¹.

Toplanan Kafirün Kurultayı'nda Enver Paşa bir tamim okuduktan sonra temsilcilerle ayrı ayrı görüşmüştü. 16 maddeden ibaret bir kararname ile teşkilatın merkez iç bünyesine dair kararlar ve çeşitli ülkelere gönderilecek temsilciler tayin etti. Ayrıca

³⁴⁰ TTK Arşivi, (EP), 1/85.

³⁴¹ TTK Arşivi, (EP), 9/60.

kurultaydakiler oy birliğiyle Enver Paşa'yı reis kabul etmişti. Enver Paşa resmen Halifenin Damadı ve İşlam Ordusu Komutanı unvanını alarak cephelerdeki m¼cahitlere genelge g¼nderdi.

Kongre kararları:

1. “1. şarkı Buhara'nın d¼řmandan temizlenen yerlerinde muntazam ve silahlı askeri kuvvetler getirilecek ve bunlara muharebe usulleri g¼sterilecek.
2. Hen¼z İhtilal çıkmayan yerlere seyyar kuvvetler g¼nderilerek, y¼re halkının harekete ge¼mesine ¼alıřılacak.
3. Her vilayette İhtilal hareketlerinin idare etmek i¼in bir leşkerbaşı (Kumandan) tayin olunacak.
4. Askeri kuvvetlerin iaşesi i¼in zekât ve hara¼ kâfi gelmediği takdirde ahaliden servetine g¼re bir vergi alınacak.
5. Bu para işleri i¼in de bir zekâtçı tayin edilecek.
6. Her vilayette d¼řmandan temizlenen mahallerde, mahalli bir h¼k¼met kurulacak ve idaresi d¼zenlenecek.
7. Leşkerbaşı ve beyler tayin edilmemiş yerlerde tarafımızdan leşkerbaşı, vali ve zekâtçı tayin edilecek, kendi kendini idare edebilecek duruma gelen yerlerde bunların tayını i¼in sergerdeler tarafından bize vakitli haber verilecek.
8. Leşkerbaşılar b¼t¼n askeri işlerle meşgul olacaklardır. Beyler savaşacak ve sair levazımı askerlerinin ihzariyle meşgul olacaklardır. Ve leşkerbaşılarla asker ve sair tedarikinde yardımda bulunacaklardır. Halkı z¼l¼m ve cefadan muhafaza ile beraber memleketin idaresini memur olan zekâtçılar zekâtın toplanmasından mesuld¼r.
9. Her vilayet leşkerbaşı ve beyleri her g¼n merkeze birer rapor g¼ndereceklerdir. Eğer vaziyette asayiş h¼k¼mran ise haftada iki defa rapor g¼nderebilir.
10. Vilayetlerde merkez tarafından g¼nderilen vekiller başkumandan namına evraka imza edecekler.
11. Merkez kumandanlığı tarafından işar vukuunda veyahut birbirine yakın olan leşkerbaşılardan birinin d¼řman tarafından sıkıştırılması halinde imdat isterse oraya en yakın olan leşkerbaşılar derhal m¼mk¼n olduğu kadar ¼ok kuvvetlerle imdada koşmaladırlar.

12. Düşmanın bulunduğu şehirlere ve mahallelere eğer düşmanın kuvveti azsa gece baskını veya hücum ile zapt edilmelidir. Eğer düşmanın kuvveti çoksa yalnız muhasara ederek düşmanı taarruzdan mahrum bir hale sokmak düşmanın bulunduğu yerleri daima gözaltında bulundurmak, yoldan geçen düşman kıtaları üzerine baskın yapmak.
13. Düşmanın muharebe aleti olan telgraf, telefon tellerini tahrip etmektir.
14. Düşmanın casus teşkilatına karlı pek kuvvetli davranarak onları şiddetli suretle cezalandırmaktır. Buna mukabil bize hizmet edeceklerinin günahlarını varsa da af ile muamele edilmesi.
15. Alınacak esirlere karşı hoş muamele yapmaktır.
16. Bütün asker ve siyasi harekâtın idaresi oybirliğiyle Enver Paşa'ya verilmiştir.”³⁴²

“15 Nisan kurultayını takiben Enver Paşa'nın dış dünya ile irtibata geçme isteği ve girişimi gerçekleşmemiştir. Buhara eski savaş Bakanı Abdülhamit Arif Bey'in Avrupa'ya, Yusuf Ziya Bey'in Batı Buhara'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Hive'de elli yıldır mücahitlik yapan Han Cüneyd ile temas kurulmuştu. Ancak Afganistan'a giden Abdülhamid Arif Bey, Afganistan'ın Enver Paşa'ya olan tutumunun değişmesi nedeniyle oradan hiçbir yere gitme imkânı bulamamıştı”³⁴³.

Cemal Kutay'a göre “Buhara Cumhuriyet Hükümeti sabık Harbiye Nazırı Abdülhamid Arif'in Almanya'ya gitmesine izin verildiğini ve Berlin'e ulaştığını aktarmıştı. Ayrıca, İttihad-ı İslamov Ahund Yusuf, Talib Zade Yusuf Ziya da Enver Paşa'nın yanına gelmiş ve mücadelenin yakında Kafkasya'ya intikal haberini vermişti. Bu gelişmelerin yanında Türkistan'ın her tarafına Enver Paşa'nın gönderdiği mücadeleye katılma davetlerine olumlu cevaplar gelmişti. Dağıstan'da Ruslar aleyhine ayaklanmalar başlamıştı”³⁴⁴.

4.8.2. Enver Paşa'nın Faaliyetleri Karşısında Rus Hükümeti

Enver Paşa'nın önderliğinde bütün Basmacıların birleşmesiyle Bolşevikler Enver Paşa'nın aleyhinde çalışmalara başlamıştı. Siyasi yoluyla çalışmalarıyla Enver Paşa'nın imajını zedelemeye çalışmışlardı. Ayrıca Türkistan'a yönelik olarak büyük bir askerî harekât için hazırlanmışlardı.

³⁴² Bademci, a.g.e., 2008, 157-158.

³⁴³ İdil, a.g.e., 2013, 175.

³⁴⁴ Kutay, C. (1955)., *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, İstanbul, 61.

Enver Paşa, Baysun’a harekât yaptığı günlerde Ruslar Buhara’da Basmacılara karşı yeni bir cephe kurmuşlardı. Semerkant’ta özel tugaylar teşkil edilerek Buhara’ya göndermişlerdi. Enver Paşa, Rus idaresinin bu faaliyetlerine karşılık olarak 1920 yılında Moskova’da tanışmış olduğu, Azerbaycan Halk Komiserleri Şurası Başkanı olan Neriman Nerimanov’a hitaben 18 Mayıs 1922 tarihinde bir nota göndermişti. Söz konusu nota şu şekildedir:

“Rusya Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti halklarının en yüksek meclisi tarafından kaleme alınmış olan elinizdeki kararı komiserlik konseyince ve Rusya merkez icra komitesine ulaştırmanızı rica ediyorum. Benim ricam üzerine meclis, Rusya Merkez İcra Komitesinin ve Komiserlik Konseyinin cevaplarını göndermelerine kadar, Rusya Sovyet Cumhuriyetine savaş ilan etmekten vazgeçmiştir. Ancak ben Buhara, Türkistan ve Hive halklarının hür ve bağımsız yaşama arzularını size bildirilmekle görevlendirildim. Bağımsızlık Sovyet Rusya tarafından kabul edilmelidir. Meclis, Rusya Sovyet Hükümetine, şu ana kadar Hive, Buhara ve Türkistan sınırları dahilinde bulunan Kızıl Ordunun 14 gün zarfında Rusya’ya geri çağrılmasını teklif etmektedir. Aynı süre zarfında söz konusu ülkeler de bulunan Sovyet Cumhuriyetine ait idari müesseseler kaldırılmalıdır. Bu kararın Halk Komiserliği Meclisinin eline geçmesiyle birlikte siyasi tutuklular ve esirler serbest bırakılacaktır. Hive, Buhara ve Türkistan halklarının en yüksek meclisinin sizden ricası, Savaş Komiseri Troçki ile Sovyet Orduları Başkumandanı Kamannev’i, İslam Halk Ordusu ve Kızıl Ordunun kanlarını akıtmamanın ancak Kızıl Ordu’yu şartsız olarak Rusya’ya geri çekmekle mümkün olacağını duyurmanızdır. Hive, Buhara ve Türkistan halkları yüksek meclisinin Rus halkına duyduğu içten muhabbetten dolayı, onları Müslüman ülkelerin bağımsızlık hareketlerine karşı her türlü faaliyetten uzak durmaları konusunda uymayı bir görev saymaktadır. Bu halklar her zaman ve her yerde kanun ve düzene saygı duymuşlar ama bugün dışardan getirilen baskı rejiminin demagojik ve anarşist unsurların tahakkümüne boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Sovyet Rusya Hükümetinin, bölgelerini Moskovalı yabancı otoriteden ve zulümden kurtarmak için silaha sarılmış Müslüman halkın isteğine saygı duymaması halinde, sayın komiser, yüksek meclisin size gönderdiği bu açıklamayı almanızdan iki hafta sonra istediğim gibi davranacağımı bildirmek zorundayım. Hive ve Buhara ve Türkistan Orduları Başkumandanı Enver Paşa”³⁴⁵.

Sovyet Hükümeti, Enver Paşa’nın bu mektubuna cevap vermeyerek Türkistan’da Enver Paşa’ya karşı geniş bir propaganda faaliyetlerine girişmişti. İlk önce “18 Mayıs 1922 tarihinde Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi, Enver Paşa’nın İngiliz ajanı ve doğu halklarının düşmanı olduğu konusunda Türkistan ve Buhara meselelerini görüşmüş ve bir karar almıştı. Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesinin aldığı bu kararda Buhara Hükümeti’nin Sovyet şeklini muhafaza ederek yeniden teşkil edilmesi

³⁴⁵ Hayit, a.g.e., 1997, 216.

ve vakıf mallarının iadesi yer almıştı. Merkez Komitesi, Buhara Hükümetinin, dış ülkelerle ve Sovyet Rusya ile dış ticaretini Halk Komiserliği gözetiminde yapması tugaylar ve örnek bölükler vermesi kararını almıştı. Böylece Enver Paşa'nın Afganistan üzerinden yardım alınmasının engellenmesi, Türkistan halkının nezdinde Enver Paşa imajının zedelenmesi amaçlanmıştı³⁴⁶.

Bunun yanı sıra Merkez Komitesi, Mayıs 1922'de Taşkent'te yaptığı toplantı neticesinde Buhara, Hive ve Türkistan ekonomilerini birleştirme kararı almış, böylece bu bölge ekonomilerini kontrol edilmesini sağlamıştı.

Bolşevik Hükümeti, Enver Paşa'nın yerini ve Enver Paşa'ya Buhara'da kimlerin yardım ettiğini tespit etmek için bölgeye Sovyet İstihbarat Teşkilatı ajanlarını göndermişti. Türkçe ve Türkçe'nin lehçelerini iyi bilen iyi Farsça konuşan Grigoriy Sergeyeviç Agabekov Ocak 1922'de Buhara'ya gelmişti. Agabekov yayınlanan anılarında, bu görevin verilmesinin nedeni olarak, Kızıl Ordu'nun Türkistan'da zayıf olmasını ve Enver Paşa'nın nerede olduğuna dair bilginin bulunmamasını göstermiştir.

Agabekov anılarında:

“yola çıktığım zaman Buhara'dan gelen paradan bolca verildi. Azadof adına düzenlenmiş bir pasaport ve aynı isimle Çar Ordusu ve Kızıl Ordu'da hizmet etmiş olduğuma dair iki ayrı belge hazırlanmış. Ne olursa olsun Buhara Ordusuna girmem gerekiyordu. Buhara'ya Oktov ve Yakovlef ile gittik. Buhara Ordusunda, ordu istihbarat şubeye tayin edildim. Benimle gelen arkadaşlarımdan Oktov ordu karargahında katiplik görevine tayin edildi. Yakovlef ise Sovyet Temsilciğine kâtip olarak tayin edildi³⁴⁷.

Enver Paşa'nın peşine takılan bu üç ajan Buhara Cumhuriyeti Hükümetinin ordusuna girmiş ve Doğu Buhara'da rahat bir şekilde Enver Paşa'yı takip etmişler ve Türkçeyi iyi bildikleri için propaganda faaliyetlerini yürütmüşlerdi. Bu istihbarat ve propaganda faaliyetlerinin yanında askeri harekate da başlamışlardı: “16 Şubat 1922 tarihinde Türkistan Komisyonu Başkanı Sergey Ivanovich Gusev, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesine gönderdiği raporunda Buhara Hükümetinin otoriter bir sistem kurmadığını aktarmıştı. Afganistan'ın Doğu Buhara'yı işgal ederek Kızıl Ordu'yu Buhara'dan çıkartmak istediğini belirtmekte, Doğu Buhara'nın kaybedilmemesi için çaba gösterilmesini tavsiye etmekteydi.

³⁴⁶ Hayit, a.g.e., 1997, 217.

³⁴⁷ Agabekov, G.S. (2011), *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?*, İstanbul, 97.

22 Şubat 1922 tarihinde Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin politbürosu, Buhara'nın durumunu ele aldı. Toplantıda, Sovyet Rusya Devrim Savaş Konseyinin 1 Mart'a kadar askeri varlığının güçlendirilmesi ve Doğu Buhara'nın temizlenmesi için gerekli olan yöntemleri ihtiva eden bir plan geliştirmesi kararlaştırıldı. Rusya Orduları Başkumandanı Kamanev, Doğu Buhara'nın işgali için Türkistan Cephesinin emrine 5 Milyon altın ruble verilmesini talep ediyordu.

Politbüro, 13 Mart 1922 tarihinde Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesine bağlı Türkistan bürosunun bütün üyelerine, Merkez Komitesinin Buhara ve Fergana bölgesinde bulunan Basmacıların acil olarak ve topyekûn imha edilmesini mutlak ve zorunlu bir görev olarak gördüğünü duyurmayı kararlaştırmıştı³⁴⁸

5 Nisan 1922'de Rus askeri idaresi Semerkant'ta "Basmacı Cephesi Devrim Savaş Komisyonunu oluşturmuştu. Birinci Özel Süvari Tugayı, 8. Süvari Tugayı, 3. ve 11. Piyade tümenleri Buhara birliklerine katılmışlardı. Bu birlikler gelişmiş teknik araç ve gereçlere sahipti. Demiryollarını korumak için üç zırhlı tren ve bir demiryolu alayı bir de radyo istasyonları vardı. Mayıs ayı sonundan itibaren Kamenev de Enver Paşa'ya karşı yürütülen seferde ordu Başkomutanı olarak yer almıştır. Buhara'daki harekâtı bizzat Kızıl ordu Genelkurmay Başkanı General Kamenev yönetmişti³⁴⁹.

Ayrıca Enver Paşa'nın yalnız olduğunu ve hiçbir arkadaşının onu desteklemediğini Türkistan halkına göstermek için Bolşevik Hükümeti Cemal Paşa'nın Moskova'da bulunduğu günlerde İzvestia gazetesine bir röportaj vermesini istemişti. Söz konusu röportajda Cemal Paşa, Enver Paşa hakkında şunları söylediğini aktarmıştı:

"Enver Paşa tarafından yürütülen mücadele İslam aleminin yekpare cephesinde bir yarık teşkil etmektedir. Hiç şüphesiz İngiliz emperyalizmi bundan yararlanacaktır. Müslüman halklar hürriyetlerini istiyorlarsa tek bir adam gibi birleşmiş olarak kalmalılar ve İngiliz sömürge siyasetine karşı dikilmelidirler. Bir defa daha tekrarlamakta yarar görüyorum ki, İslam aleminin en büyük ve belki de tek düşmanı İngiliz emperyalizmidir. Asya İslam aleminin bağımsızlığını kendisine sağlayacak olan tek hükümetin Sovyet Hükümeti olduğuna kesin şekilde inanmıştır. Fakat, İslam aleminin kendisine karşı duyduğu dostluğun avantajını göz önüne alarak Sovyet Hükümeti'nin Sovyet Federasyonu'nda oturanları memnun etmesi gerekir. Hive, Buhara ve Türkistan Müslümanlarının arzularını memnun edecek tedbirlerin alınmış olduğunu duymaktan bahtiyar oldum"³⁵⁰.

³⁴⁸ Hayit, a.g.e., 1997, 206-207.

³⁴⁹ İdil, a.g.e., 2013, 183.

³⁵⁰ Castagne, J. (2015)., *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*, İstanbul, 125.

Enver Paşa'nın 1922 yılının İlkbaharında Türkistan coğrafyasında yürüttüğü faaliyetler Sovyet idaresini zor duruma düşürmüştü. Özellikle Baysun'un mücahitler tarafından saldırı altında tutulması ve Baysun'un savunması için gelen Kızıl Ordu birliklerin esir edilmesinden dolayı Sovyet İdaresi Enver Paşa'nın yanına bir barış heyeti göndermişti. Barış Heyeti, Rus Garnizonu Kumandanı tarafından yazılan bir mektubu Enver Paşa'ya getirmişti. Söz konusu mektup:

“Sizi Buhara Hükümeti tanımıyor. Hareketinizi tasvip etmiyor. Size ihtar ediyoruz: boş yere kan dökülmesin. İsterseniz bir sulh imzalayalım. Baysun Garnizonundan Termiz'e çekilen hattın doğusu sizin olmak şartıyla anlaşma yapalım. O kesimde yapmak istediğiniz teşkilata, hükümet icap ederse size muavenetini esirgemez.

Ayrıca mektubun yanına bir harita eklenmiş ve altına not olarak Rusya'nın Polonya ile savaşta olması sebebiyle şimdilik şartların bu olduğu belirtilmişti.

Bolşeviklerin bu teklifine bakıldığında Darvaz, Kölab, Düşenbe, Hisar vilayetleri Enver Paşa'ya bırakılıyordu. Fakat bu bırakma şimdilikti. Rusların kendisini oyalamak istediğini anlayan Enver Paşa, yanında bulunanlarla bir toplantı yaparak Bolşeviklerin teklifini kabul etmeyerek Baysun'da Bolşevik Garnizon Kumandanına şu mektubu göndermişti:

Sulh için yaptığımız nazik teklifinize teşekkür ederim. Bu, galeyana gelmiş olan halk hükümeti tasvip etmiyor. Sizin tarafınızdan teklif edilen sulh konuşmasının şayan-ı kabul olabilmesi için, askeri kuvvetlerinizin tamamen Buhara emaretinin topraklarını tahliye ettikten sonra ancak mümkün olabileceğini bildiririm. Türkistan, Buhara, Hive Milli Odaları Başkumandanı Naib-i Emir-i Buhara-yı Şerif Enver”³⁵¹

Kafirün Kongresinde Enver Paşa'nın mücahitlere gönderdiği davet mektuplarına olumlu cevaplar gelmişti. Türkistan'ın her bölgesinden gelen mücahitlerin gelişiyile Baysun çevresinin sarılması için plan hazırlamıştı.

28 Haziran'da Bolşevik ordusunun geniş çaplı bir yayılma ile Kafirun bölgesini çember içine almaya başladığı haberi alındı. Enver Paşa, Danyal Beyle birlikte katıldığı çarpışmalarda Rus birliklerinin Kafirun'a inmesini önlemeye çalıştıysa da bir başarı sağlamayarak Rus birlikleri karşısında çekilmek zorunda kaldı.

Enver Paşa ve mücahitlerin Rus Ordusu karşısında geri çekilmeye başladığı sırada 4 Temmuz 1922 tarihinde Afgan Kralı Amanullah Enver Paşa'ya bir mektup göndermişti. Söz konusu mektupta:

³⁵¹ Bademci, a.g.e., 2019, 174-176.

“Afiyette olmanız benim için en mukaddes bir emeldir. Gerek Afgan milleti ve gerek alem-i İslam sizin vücudunuzla iftihar eder. Hayatınız Müslümanlar indinde muhafaza edilmesi icap eden en kıymetli hazinelerden daha üstün bir kıratadır. Bolşevik Hükümeti sizin hayatınızı ortadan kaldırmak maksadı ile üzerinize ordular gönderdi. Bolşevik süvarilerinin sırf sizin için ne zorluklara katlandığını biliyorsunuz. Onlar bu emellerinden vazgeçmeyeceklerdir. Zat-ı âliniz de bunlara inatla mukabele etmekten vazgeçin, elinizde fırsat varken muharebe meydanından çekilin. Sizin varlığınızdaki çok şeyler ümit etmekte bulunanları hüsranda bırakmayın. Emrinizdeki gönüllü Afganlıların muhafazasında Afganistan’a teşrif edin. Devletimin kapıları, milletin kalbi ve kucağı sizin için daima açıktır

Enver Paşa, Afgan Kralı Amanullah’ın davet mektubuna 22 Temmuz 1922 tarihinde cevap vererek şunları söylemişti:

İnsan ömründe yapmış oldukları hatalardan mütenebbih olmasa beşerî hizmetler sınıfına iner. Bu hal şahsında tekerrür edecek olursa tarih beni çifte suçla itham eder. Zeval bulmak üzere olan fırsat bence bir kıymet ifade etmez. Bir gün muharebe meydanında terk-i hayat icap ederse, naçiz vücudumu ırkdaşlarımızın seyredeceklerini ümit etmekteyim”³⁵² deniyordu.

Enver Paşa, bu mektubuyla hiçbir şekilde Türkistan’dan ayrılmayacağını, ölümünün bu coğrafya da gerçekleşeceğini açık bir şekilde ortaya koymuştu. Daha sonra, Afganistan’dan Efzalettin Bey kumandası altındaki Afgan gönüllerine vazifeleri için teşekkür ederek Afganistan’a gitmeleri için müsaade verdi. Rus kuvvetlerinin ilerlemeyi sürdürmesi karşısında Düşenbe’den ayrılarak 16 Temmuz’da Feyzabad’a geçmişti. Burada da duramayan Paşa, Aksu’ya çekildi. “Devletment Bey’den Kızıl kuvvetlerin Belcivan üzerine yöneldiği haberinin gelmesi üzerine Enver Paşa Karargahını Satılmış köyüne kurdu. 23 Temmuz’da Fuzayıl Mahdum Bey’den bir miktar erzak ve bir de haber alındı. Alınan haberden Rusların Belcivan üzerine 24 tabur süvari, bir de topçu taburu gönderdiğini öğrenildi³⁵³. Bolşevik Rus Birlikleri 24 Temmuz’da Kafirnihan suyunu geçerek Düşenbe’yi aldılar.

Bolşevik Rus Birliklerin bu kadar hızlı ilerlemelerinin nedeni Basmacı liderleri arasındaki ilişkilerin bozulması ve Lakay İbrahim Bey’in sürekli Basmacıları arkalarından vurarak cephanelerine el koymasıydı. Bunun yanı sıra Bolşevik Rus kuvvetleri geçtikleri her yeri yakıp yıktıklarından Basmacılar geride bıraktıkları aileleri için endişe duyuyorlardı. Bu nedenle de harekât alanlarını terk etmeye başlamışlardı. “Enver Paşa karargahını temmuz sonunda Abıdere köyüne taşımıştı.

³⁵² Bademci, a.g.e., 2010, 189.

³⁵³ İdil, a.g.e., 2013, 189.

Danyal Bey'in birinci alayı Dere-yi Payan, Miralay Faruk Bey'in ikinci alayı Hendekuş, Mirza Salih komutasındaki üçüncü alay Çildere köyüne konuşlanmıştı. Temmuz ayının son günleri artık Rus-Bolşevik birliklerinin yığınaklarını arttırması ile hemen her gün çıkan çatışmalarla ve Enver Paşa'nın geri çekilmesiyle geçmişti³⁵⁴.

4.8.3. Enver Paşa'nın Öldürülmesi

Enver Paşa, Türkistan'daki son durağı olan Abıdere'ye geçmiş ve karargâhını kurmuştu. Gelen raporlardan durumun iyi olmadığına, sürekli geri çekilmekte olduklarını Bolşevik Rus Birlikleri'nin sürekli takviye alarak ilerlemekte olduklarına dair haberler vermekteydi.

“Enver Paşa, Belcivan Korbaşısı Devletment Bey'in, Abı-Dere'ye gelerek kendisini Kurban Bayramı için köyüne davet etmesi üzerine gitmeye karar verdi. “Enver Paşa, din adamlarını ve yakın maiyetini çağırarak, 4 Ağustos miladi, 10 Zilhicce hicri cuma günü edâ edilmesi gereken Bayram namazı ve Kurban Bayramının olağanüstü durum sebebiyle, bir gün öncesine alınmasının halk tarafından nasıl karşılanacağını, dinen caiz olup olmadığını sordu. Maiyeti ve din adamlarının, teklifi müspet karşılayarak, en doğrusunun böyle bir yol tutmak olduğunu zira Bolşeviklerin, mutlaka Müslümanların özel gününde harekata geçebileceklerini söylemeleri üzerine Düşenbe Müftüsü Lokay Molla Eğemberdi bununla ilgili bir fetva verdi”³⁵⁵.

“3 Ağustos'ta Enver Paşa, Devletment Bey'in Deştebad köyüne gelerek oradaki halk ile Bayram namazını kılarak merkez-i karargâhı Abı-Dere'ye geçti. 4 Ağustos sabahı Enver Paşa, Bayram münasebetiyle cepheleri gezmeyi ve mücahitlere hediye vermeyi planlamıştı. Cepheleri gezmeye hazırlandıkları bir zamanda Bolşevik İleri karakolu olan Ab-ı Şar'dan üç silah sesi geldiğini duyan Enver Paşa, Ruslar Baskın yaptı diyerek yanında 60 süvari ile Bolşevik Rus taburuna doğru gitti. Enver Paşa ve yanındaki süvarilerin yanlarında sadece kılıçları vardı. Enver Paşa, kılıcıyla çarpıştığı bir anda bir Rus askerin tüfeğinden çıkan kurşunla şehit oldu”³⁵⁶.

³⁵⁴ İdil, a.g.e., 2013, 190.

³⁵⁵ Bademci, a.g.e., 2019, 236.

³⁵⁶ Bademci, a.g.e., 2019, 242.

Enver Paşa'nın öldürülmesi ile ilgili çoğu kaynak farklı bir bilgi vermişti. O dönemi yaşayan insanların hatıraları ve daha sonra yazılan akademik kitaplar arasında da birlik yoktur. Bunlara baktığımızda;

Şevket Süreyya Aydemir Enver Paşa'nın son gününü ve ölümünü şu şekilde ele almıştır: “4 Ağustos 1922 tarihi, Kurban Bayramının birinci günüdür. Bayram namazı, bir tarih yanlışlığı yüzünden bir gün önce kılınmıştı. Enver Paşa, maiyetindeki insanları kaldığı evin önünde toplayarak bayramlaşır ve hediye olarak bir miktar para dağıtacağını söyler. Bu tören sırasında doğuda, vadinin Dere-i Hakiyan kısmı ile Çegan tepesi istikametinde silâh sesleri gelir. O esnada Enver Paşa, hemen atına atlayarak yanında dört beşi Osmanlı Türklerinden olmak üzere 25 kadar atlı, hemen onu takip eder. Çegan tepesinde ve Kulikov kumandasında ateş açan mitralyözlerin üzerine yalın kılıçlarla hücum eden Enver Paşa ve yanındakiler ilk Rus birliklerini susturur. Fakat ikinci mitralyözün ateş açmasıyla Enver Paşa vurularak atından düşer ve son nefesini verir”³⁵⁷.

Ali Fuat Cebesoy ise; “Enver Paşa, yanında bazı kumandanlar ve bir miktar asker olduğu halde düşman birliklerinden bir kısmının olduğu tepeye doğru atını sürmüş, bir müddet ilerledikten sonra hep beraber kılıçlarını çekerek hücumla geçmişler. Bu ani baskın karşısında düşmanın ilk hatları şaşırılmış ve teslim olmuş. Fakat geriden yetişen Rus kuvvetleri çok şiddetli bir mitralyöz ateşi açmış. Hücum hattının ön safında bulunan ve kılıcını çekerek düşmana kahramanca saldıran Enver Paşa, kalbine isabet eden bir kurşunla atından yuvarlanmış ve şehit olmuş. Ateşin şiddetinden yanına gidilememiş. Ruslar da işledikleri büyük cinayetin farkına varamamışlar. Şehadet haberi süratle her tarafa yayılmış. Rusların ikinci bir koluyla harp etmekte olan Devletmend Bey bu kara haberi duyunca kılıcını çekmiş, düşmanın üzerine atılmıştı. Biraz sonra o da Türkistan'ın hürriyet ve istiklali için hayatlarını verenlerin arasına katılmış”³⁵⁸.

Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz ise; “4 Ağustos 1922 sabah namazının edasını müteakip Mirza Muhittin bizim yanımıza geldi. Muhafız birliğini hazırlatmamızı söyledi, Nafi Bey, Danyal Bey'in karargahına giderek, Paşa'nın gelmek üzere olduğunu bildirdi. Nafi Bey seyisi ile karargâhtan ayrıldıktan 15 dakika kadar sonra Paşa'nın atı hazırlandı. Ben 60 süvarileriyle binmiş olarak bekliyordum. Enver Paşa atına binmek üzere iken üç el silah patladı. Silah Ab-ı Şar istikametinden geliyordu. Ruslar baskın

³⁵⁷ Aydemir, a.g.e., 2020, 648-649.

³⁵⁸ Cebesoy, a.g.e., 2017, 372-373.

yaptı, beni takip edin diye emir verdi. Kendisi silah sesinin geldiği cihete atını sürdü. Tam Havalin şosenin üzerine çıktığı sırada beyaz sakallı yerli bir asker, Enver Paşa'ya karşı at koşturuyordu ve karşımıza geldiğinde Rus askerleri var, geri dönün diye bağırıyordu. Paşa atını durdurdu. Tam bu sırada Dihneyerek köyünün üzerindeki yüksek tepe üzerinde mitralyöz sesleri duyulmaya başladı. Enver Paşa dürbünle karşı sırtları ararken Havalin Şosesini takip eden tepeyi sarmak suretiyle Bolşevik kuvvetlerinden takriben iki tabur süvari ilerliyordu. Bu süvariler Enver Paşa'yla burun buruna gelmiş bulunuyordu. Enver Paşa vaziyetin nezaketini kavradı, kılıcını çekti. Basın basın diye iki defa bağırdı ve Bolşevik kuvvetlerinin içerisine daldı. Rastgele birkaç süvariye devirdi. Tam bu sırada bizim Türkmen süvarileri de dört nala yetiştiler. Bunlar da Paşa'nın arkasından Bolşeviklerin arasına daldılar. Bu hengâmede Seriçeşme istikametindeki Devletmend Bey'in kuvvetleri de Rusların sol cenahından hücumla kalktılar. Bir mitralyöz kurşunu ile şehit olan Devletmend Bey atından düşerken Enver Paşa da karşılaştığı bir süvarinin kalbine dayadığı domdom kurşunu ile cansız olarak atından yuvarlandı"³⁵⁹.

Zeki Velidi Togan ise; "Enver Paşa Ağustos bidayetinde Hisardan Devletmend Bey'in idaresinde bulunan Belcuvan'a çekildi. Bu zat Belcuvan, Külâb Taciklerine, Karîuk, Moğol-Katagan ve Semiz Özbeklerine baş idi. Semiz Özbeklerinin reisi Aşur Bek, Moğol-Kataganların reisi İşan Paşa, Danyal Bek ve diğerleri hep maiyetinde bulunuyorlardı. Kurban Bayramı'nı, Belcuvan'dan 7-8 kilometre mesafede Khuvalen'e giden yol üzerinde Devletmen'din karargâhı olan, Çeken köyünde geçirmek üzere gelmişti. 4 Ağustos Cuma günü sabahı Paşa, bayram tebrikâtı ile meşguldü; fakat, Mustafa Şah Kul'un dediğine göre çok düşünceliydi. Daha saat sekizde, Rus alayından 300 kadar neferden ibaret bir müfreze köyün garbindeki Abı Dere köyü yanındaki tepeye yaklaşmakta olduğuna dair haber alındı. Paşa, diğer askerlerin toplanmasını beklemeden, yanındaki 25 kişiyle koşarak düşman üzerine yürüdü. Tepeye çıkarken, Ruslar da öbür taraftan çıkmış bulundular. Üç taksim olunan Rusların bir kısmını ani bir taarruzla bozdu. Onlar silahlarını teslim etmeğe başladılar. Celâdetiyle Rusları şaşırtan Enver Paşa, yanında ancak beş kişi bulunduğu halde, yalın kılıç ilerledi. Bu beş kişiden biri Türkiyeli Çerkez Hüseyin Çavuş, diğerleri de Kazanlı Kerim, Kazak İşmurad, Afganlı Sayis ve Paşaya iltihak etmiş olan Rus kozağı Rayev idi. O saatte karargâhtaki askerler de gelip yetişmişlerdi. Meğerki kaza imiş, yan taraftan işlemeğe başlayan Rus mitralyözü, Paşa'yı kalbinden vurdu. Yardım kuvveti ile

³⁵⁹ Bademci, a.g.e., 2010, 215-216.

yetißen Devletmend Bey’de taarruz etti ise de o da vuruldu. Ruslar, m¼câhitleri biraz takip edip, geri döndüler ve Enver Paşayı öldürdüklerinin farkında değildiler, ikinci günü bunu yerli ahaliden işiterek öğrendiler. Enver Paşa’nın yerine Danyal Bey, Devletmend’in yerine oğlu Abd¼lkadir geçerek, ertesi gün, 15-20 bin kişilik bir alay ve merasimle Paşa ve Devletmend Bek Çegend’e defnedildiler”³⁶⁰.

Enver Paşa’nın ölüm şekli ile ilgili aktarılanlar arasında farklılıklar var ise de bilgiler doğrudur. Enver Paşa, 4 Ağustos 1922 tarihinde Bolşevik Rus askerinin kurşunuyla şehit olmuştu. Molla Nafiz, Enver Paşa’nın ve Devletmend Bey’in cenazeleri ile ilgili olarak şunları söylemişti; “Bolşevik askerlerin yoğun tazyiklerinden dolayı cenazeleri harp meydanında bıraktıklarını belirten Molla Nafiz, ertesi gün harp meydanında kalan cesetleri bilhassa Enver Paşa ile Devletmend’in cesetlerini getirmek için bir böl¼k askerle Osman Çavuş ve ben beraber yola çıktık. Paşa’nın karargâh yaptığı köyün imamı Molla Şerif karşımıza çıktı. Zavallı hoca ağlıyordu. Büyük ümidimiz yıkıldı dedi. Molla Şerif, harp meydanına gittiğini Enver Paşa’nın cesedini tanıdığını söyleyerek, cesedi omuzlayıp köyün mezarlığına götürdüğünü söylemişti. Molla Nafiz, Enver Paşa’nın cenazesini Abı-dere köyünden aldıklarını Çegen köyüne getirdiklerini daha sonra Devletmend Bey’in de cenazesini de harp meydanından aldıklarını 5 bin kişilik cemaatle iki şehit kumandanın cenaze namazı eda edilerek yan yana olan iki mezara gömdüklerini aktarmıştı”³⁶¹.

Enver Paşa’nın eşi Naciye Sultan ise; “Bir avuç kahraman asker arasında, hangisinin Enver Paşa olduğunu evvela fark edememişler. Çünkü hepsinin kıyafeti basmacılarınıninkinin eşiymiş. Ancak Enver Paşa’yı ayağındaki kilotlu pantolon ve kolundaki pazubent içinde taşıdığı ve annesinin kendisine vermiş olduğu küçük Kur’an-ı Kerim’den tanıyabilmişler. Koynunda çocuklarının resmi de varmış. Bu birkaç işaret onun hakiki hüviyetini meydana çıkarmış”³⁶².

Naciye Sultan daha sonra; “Enver Paşa’nın şehadeti 4 Ağustos 1922’de meydana gelmiş. Kendisinin ölmediği halde, ölüm haberini ortaya yayacağına dair yazdığı mektup da benim elime o tarihte geldiği için bu elim hadiseye ilk başta inanmadım. Fakat Cemal Paşa’nın yaveri İsmet Bey’in bütün her şeyi anlatmasından sonra inandım demiştir”³⁶³.

³⁶⁰ Togan, a.g.e., 1981, 452-453.

³⁶¹ Bademci, a.g.e., 2010, 217-218.

³⁶² Aşiroğlu, a.g.e., 1990, 66.

³⁶³ Aşiroğlu, a.g.e., 1990, 66-67.

Enver Paşa'nın 16 Ekim 1921 tarihinde başlayan Türkistan harekâtı 4 Ağustos 1922 tarihinde son bulmuştu. Paşa'nın mezarı 74 yıl boyunca Tacikistan sınırları içinde kaldı. Enver Paşa'nın naaşı 3 Ağustos 1996 tarihinde Türkiye'ye getirildi.

Enver Paşa'nın naaşının Türkiye'ye getirilmesi dönemin cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in girişimleri sayesinde olmuştur. "Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Enver Paşa'nın mezarının Türkiye'ye getirilmesini, 10 Eylül 1995 tarihinde Tacikistan ziyareti sırasında gündeme getirerek faaliyetlere başlamıştı."³⁶⁴.

Cumhuriyet gazetesi 5 Ağustos 1996 tarihli nüshasında Enver Paşa'nın naaşı için yapılan törenle ilgili olarak şunları yazmıştı:

"Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşındaki Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Tacikistan'dan getirilen naaşı dün Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in de katıldığı devlet töreniyle Hürriyet-i Ebediyye Tepesindeki anıt mezara defnedildi. 4 Ağustos 1922 yılında Kızıl Ordu tarafından öldürülen ve Tacikistan'a gömülen Enver Paşa'nın naaşı önceki gün THY'ye ait bir nakliye uçağı ile İstanbul'a getirilmişti. Enver Paşa için dün Şişli Camii'nde kılınan cenaze namazına Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı, 1. Ordu Komutanı Orgeneral Hikmet Köksal, 3. kolordu ve Batı Garnizon Komutanı Korgeneral Edip Başer, İstanbul Emniyet Müdürü Kemal Yazıcıoğlu, Kültür Bakanı İsmail Kahraman, Devlet Bakanı Abdullah Gül, Sağlık Bakanı Yıldırım Aktuna, Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan, DYP Ankara Milletvekili Ünal Erkan, ANAP Bursa Milletvekili İlhan Kesici, CHP Samsun Milletvekili Murat Karayalçın, İstanbul Cumhuriyet Başsavcısı Ferzan Çiftçi, Enver Paşa'nın kızı Türkan Mayatepek'in oğlu Osman Mayatepek oğlu Ali Enver'in kızı Arzu Sadıkoğlu ile Enver Paşa'nın yakınları ve vatandaşlar katıldı. Enver Paşa'nın naaşı daha sonra Tacikistan'dan getirilen bir miktar toprak ile birlikte anıt mezara defnedildi. Mezara bakanlar ve bazı milletvekilleri sırayla toprak attılar. İttihat ve Terakki liderlerinden Talat Paşa, Mithat Paşa ve Mahmut Şevket Paşa'nın kabirlerinin de bulunduğu Hürriyet-i Ebediyye Tepesinde hazırlanan anıt mezarın önünde saygı duruşunda bulunularak Kur'an-ı Kerim okundu. Bu arada Enver Paşa'nın naaşını Türkiye'ye getiren Türk bilim ekibine başkanlık eden Ankara Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Coşkun Özgünel, Enver Paşa'nın mezarının bölge halkının yardımıyla kuşkuya yer bırakmayacak şekilde saptandığını, eldeki tarihsel veriler ile mezardan çıkarılan iskeletin tıpa tıp çakıştığını söyledi"³⁶⁵.

Enver Paşa'nın mezarının getirilmesi dönemin Türk gazetelerinde geniş bir yer tutmuştu. Enver Paşa'nın naaşı 74 yıl sonra anavatanına getirildi.

³⁶⁴ Milliyet, **74 Yıl Sonra Anavatanında**, 4 Ağustos 1996, s. 14.

³⁶⁵ Cumhuriyet, **Enver Paşa'ya Devlet Töreni**, 5 Ağustos 1922, s. 6.

5. SONUÇ

Enver Paşa, 23 Temmuz 1908 tarihinde Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlayanlar arasında yer aldı. Meşrutiyetin ilan edilmesi onun askeri mesleğinde ve İttihat ve Terakki Fırkasında hızlı bir yükselişe geçmesini sağladı. İttihat ve Terakki Fırkasının askeri kanadının lideri olarak 1909 tarihinde Almanya'ya askeri ateşe olarak görevlendirildi. İki yıla yakın bu görevde kaldı.

İtalya'nın Trablusgarp'a saldırmasıyla Almanya'daki görevinden ayrılarak arkadaşlarıyla Trablusgarp'a geçip yerli halkı örgütledi. İkinci Balkan Savaşı esnasında Edirne'nin Bulgar işgalinden kurtarılmasını sağlayanlar arasındaydı. Enver Paşa, 5 Mart 1914 tarihinde Osmanlı hanedanından Naciye Sultan ile evlenerek saraya damat oldu.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde Enver Paşa, Harbiye Bakanıydı. Dört yıl süren savaşta Osmanlı Devleti büyük bir yıkıma uğradı. İttifak Bloğundaki devletlerin ayrı ayrı barış istemeleriyle Osmanlı Devleti de barış girişimlerine karar verdi. Fakat Enver Paşa, savaştan çekilme taraftarı değildi. Mücadeleyi sürdürmek istedi. Savaşın son yıllarında olası bir yenilgi karşısında Kafkasya da Kafkas İslam Ordusu'nu kurdu. Bu İslam Ordusu'nun başına kardeşi Nuri (Killgil) Paşa ile amcası Halil (Kut) Paşa'yı getirdi. Eylül 1918 tarihinden itibaren kardeşi ve amcasına gönderdiği mektuplarda Kafkasya'ya gelmek niyetinde olduğunu yazdı.

4-13 Ekim 1918 tarihleri arasında Padişah Vahdettin'in ısrarı ve Talat Paşa Hükümeti'nin yıpranması sonucu Talat Paşa hükümeti istifa etti. Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan yenik bir şekilde çıktı.

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı günden itibaren İttihatçı kadronun Türkiye'de bulunmalarına imkân kalmadı. Mevcut hükümet üyeleri, İtilaf Devletleri tarafından harp suçluları olarak yargılanacaklarının farkındaydı. İttihat ve Terakki Fırkası 1 Kasım 1918 tarihinde kongre düzenleyerek fırkayı feshetti. Kongre'nin devam ettiği günlerde Enver, Talat, Cemal Paşaların ülkeyi terk ettiği anlaşıldı. Ülkeyi terk etme kararı küçük bir grup arasında yapılan toplantı neticesinde oldu. İttihatçı kadro Alman askerlerinin yardımlarıyla Kırım'a götürülerek oradan da Almanya'ya gideceklerdi.

Enver Paşa, Kırım da arkadaşlarından ayrılarak Kafkasya'ya doğru hareket etti. Fakat bindiği kayık fırtınaya tutulmasıyla tekrar Kırım'a döndü. Girdiği girişimlerden bir netice alamayınca Almanya'ya gitti. Almanya da Talat Paşayla beraber İngiltere, Fransa ve İtalya Hükümetlerinin temsilcileriyle temasta bulunmuşsa bir sonuç elde edemedi.

Almanya da cezaevinde olan Bolşevik Rusya'nın temsilcisi Karl Radek ile görüşerek Moskova'ya gitmeye karar verdi. Bolşevik Rusya'ya gitmek için ilk önce Karl Radek'in cezaevinden çıkmasını sağlayan Enver Paşa, başarısız Rusya'ya gitme girişimlerinden sonra bizzat Alman askerlerinin planladığı yolculukla 15 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'ya ulaştı. Enver Paşa, Moskova'ya geldiği ilk günlerde Ankara Hükümeti'nin resmi heyeti de Moskova'da bulunuyordu. Bolşevik liderleriyle görüşen Enver Paşa, Ankara Hükümeti'nin ihtiyaç duyduğu silah ve cephane sevkiyatı için gerekli yardımlarda bulundu.

Enver Paşa, Millî Mücadele'nin gidişatı ile yakından ilgilenerek Avrupa ve Rusya'da yaptığı icraatlarını Mustafa Kemal Paşa'ya yazdı. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Millî Mücadele kadrosu Enver Paşa'dan milli menfaatler için çalışmasını istedi.

1-8 Eylül 1920 tarihlerinde Bolşevik Rusya'nın Bakü'de yaptığı Şark Halkları Kurultayı'na katılan Enver Paşa, kurultayda bulunan Doğu ülkelerin temsilcileri tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. Enver Paşa, kurultayda bulunduğu süre boyunca Kazım Karabekir Paşa tarafından gönderilen mektuplarda Türkiye lehine çalışılması direktiflerini aldı. Enver Paşa da bu kurultayda Türkiye'nin haklılığını savunarak İngiliz ve Yunan işgallerini eleştirdi. Bakü'den tekrar Moskova'ya giden Enver Paşa, Bolşevik liderleri tarafından iyi ağırlandı. Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip ederek Kazım (Karabekir) Paşa, İsmet (İnönü) Paşa ve Mustafa Kemal Paşa ile sürekli mektuplaştı. Merkezi Moskova olan İslam İhtilal Cemiyetleri Teşkilatı'nı kurarak Avrupa'nın farklı ülkelerinde olan Arap aydınlarının bu cemiyete katılmalarını sağladı. İlk başlarda Arap temsilciler bu teşkilâta olumlu yaklaşmış olsalar da Enver Paşa'nın Pantürkizm düşüncesinden dolayı teşkilâtten ayrıldılar. Enver Paşa, Millî Mücadele yıllarında İslam İhtilâl Cemiyetleri Teşkilatı'nın yayın organı olarak Liva-El İslam dergisinin çıkmasını sağlayarak, bu derginin Millî Mücadelenin bir yayın organı olmasını sağladı.

Kütahya-Eskişehir Savaşı'nın kaybedilmesiyle Enver Paşa bütün faaliyetlerini Anadolu'ya yönelik yaptı. Anadolu'daki İttihatçılarla irtibat halinde olmuş ve onların örgütlenmelerini emretti. Mustafa Kemal Paşa'nın iktidarından rahatsız olan kişiler Enver Paşa'ya Anadolu'ya gelmesi gerektiğini yazdı. Enver Paşa, Anadolu'ya gitmeye karar verdiğinde Bolşeviklerden bir askeri tabur talebinde bulundu. Bolşevik liderler, Anadolu'daki mücadelenin gidişatına ve Anadolu'daki hükümetin kendilerine olan iletişimine bakarak Enver Paşa'yı oyalıyordu. Enver Paşa, Bolşevikler tarafından oyalandığını fark edince; Sakarya Savaşı'nın olduğu günlerde Moskova'dan ayrılarak Batum'a geldi. Batum da Karakol Cemiyeti ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin üyeleriyle mektuplaşarak Batum'da olduğunu, Anadolu'ya geçmesi için kendilerinden yardım etmelerini talep etti.

Enver Paşa'nın Batum da olduğu haberini Ankara endişeyle karşıladı. Bu haber üzerine Ankara, Trabzon sınırını sıkı denetim altına alarak; Enver Paşa'ya bağlılığı ile bilinen Yahya Kaptan ve çetesini gözaltına aldı. Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın da Trabzon'dan ayrılması emredildi. Enver Paşa, Batum da küçük bir kongre yaparak aldıkları kararı Büyük Millet Meclisi'ne, Anadolu'da Halk Şuralar Fırkasını kurmak istediğini, Anadolu'ya gelmesini kimsenin engel olamayacağını bildirdi.

Batum'da Sakarya Savaşı'nın seyrini beklemeye başlayarak, olası bir Türk yenilgisi karşısında Anadolu'ya geçmeyi düşündü. Türk ordusunun savaşı kazanmasından sonra Enver Paşa, yönünü Türkistan'a çevirdi. Türkistan'a gittiği ilk günlerde ne yapacağı hakkında Zeki Velidi Bey ile görüştü. Zeki Velidi Bey'le yaptığı görüşme sonucunda Afganistan'a gitmeye karar vermişse de oraya gitmeyerek Basmacılar katıldı. Basmacılar arasında yaklaşık 9 ay kalan Enver Paşa, Rus askerlerine karşı birkaç başarı elde etmişse de 4 Ağustos 1922 tarihinde Rus askerleriyle girdiği çatışmada hayatını kaybetti.

Enver Paşa'nın mezarı 74 yıl boyunca Tacikistan sınırları içerisinde yer aldı. Dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in girişimleriyle Enver Paşa'nın naaşı 4 Ağustos 1996 tarihinde anavatanı Türkiye Cumhuriyeti'ne getirildi. Enver Paşa'nın anıt mezarı bugün İstanbul Çağlayan Adliyesi'nin yanında bulunan Âbide-i Hürriyet Tepesinde yer almaktadır.

KAYNAKLAR

ARŞİVLER

Türk Tarih Kurumu Arşivi

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), 85/11.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 1/6.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 1/13.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 1/36.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 1/41.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 1/46.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 1/50.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 1/51.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 1/80.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 1/85.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 2/4.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 2/32.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 2/44.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 3/25.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 4/2.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa koleksiyonu (EP), 7/24.

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Enver Paşa Koleksiyonu (EP), 9/60.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 650/56.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 650/56aa.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 650/56ab.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 650/56aba.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 613/80.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 570/58AA.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 570/58AB.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 641/89.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 328/41.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 197/224.

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İH), 45/51AA.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA, DH_SFR__00104_00137_001_001

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C. III, (14.8.1336/1920), 211.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.III, (14.8.1336/1920), 210.

SÜRELİ YAYINLAR GAZETELER

Atı

- Atı, **Eski Bir Kongre**, 2 Kasım 1918, s. 2.
Atı, **Talat, Enver, Cemal Paşaların Firarları**, 4 Kasım 1918, s. 1.
Atı, **Teceddüt Fırkası**, 5 Kasım 1918 s. 1
Atı, **Firardan Sonra**, 5 Kasım 1918, s. 2.
Atı, **Firariler Hakkında**, 6 Kasım 1918, s.1.
Atı, **Firarilerden Kim Mesuldür**, 7 Kasım 1918, s.2.
Atı, **Kabinenin İstifası**, 10 Kasım 1918, s. 1.

Açık Söz

- Açık Söz, **Şark İlleri Kurultayında**, 5 Kasım 1920, s. 3.

Cumhuriyet

- Cumhuriyet, **Enver Paşa'ya Devlet Töreni**, 5 Ağustos 1922, s. 6.

İkdam

- İkdam, **Üç Paşa Daha Kaçtı**, 4 Kasım 1918, s. 1.
İkdam, **Paşalar ve Beyler Nasıl Kaçtılar**, 5 Kasım 1918, s. 2.
İkdam, **Teceddüt Fırkası**, 7 Kasım 1918, s. 1.
İkdam, **Firariler ve Kabine**, 6 Kasım 1918, s. 2.
İkdam, **İzzet Paşa Kabinesinin İstifası**, 10 Kasım 1918, s. 1.

Hakimiyet-i Milliye

- Hakimiyet-i Milliye, **Talat Paşa'ya Suikast**, 20 Mart 1921, 1.

Minber

- Minber, **Kaçmışlar**, 6 Kasım 1918, s. 1.

Milliyet

- Milliyet, **74 Yıl Sonra Anavatanında**, 4 Ağustos 1996, s. 14.

Sabah

- Sabah, **Kaçan Kaçana**, 4 Kasım 1918, s. 1.
Sabah, **Bir Düşünce**, 4 Kasım 1918, s. 1.
Sabah, **Hürriyet Kahramanları Nasıl Kaçmışlar**, 5 Kasım 1918, s. 1.
Sabah, **Bakınız Kimlere Tapıyordunuz**, 5 Kasım 1918, s. 1.
Sabah, **Nasıl Kaçtılar**, 5 Kasım 1918, s. 2.
Sabah, **Sadrazam Paşa ve Firariler**, 7 Kasım 1918, s. 1.

Vakit

- Vakit, **Eski Hükümet Erkanın Firarı**, 5 Kasım 1918 s. 1.
Vakit, **Enver ve Cemal Paşaların Firarı**, 4 Kasım 1918, s. 1.
Vakit, **Hesaplar tasfiye olunurken kaçanlar tutuklananlar**, 6 Kasım 1918, s.1
Vakit, **Harp Kabinelerinin Divan-ı Ali'ye Sevki**, 7 Kasım 1918, s. 2
Vakit, **İzzet Paşa Kabinesinin İstifası**, 10 Kasım 1918 s. 1.

Tercüman-ı Hakikat

- Tercüman-ı Hakikat, **Meclis-i Mebussan'ın Feshi**, 22 Aralık 1918, s. 1.

Dergiler

Liva El-İslam Dergisi

- Liva el- İslam Dergisi, **Anadolu Harbinin Son Safhası**, Yıl 2, Sayı 15-16, 1 Aralık 1922, s. 91-94.
Liva el- İslam Dergisi, **Anadolu Harbinin Son Safhası**, Yıl 2, Sayı 15-16, 1 Aralık 1922, s. 91-94.
Liva el-İslam Dergisi, **Diğer Gülünç Bir Şayia Daha**, Yıl 1, Sayı 8, 15 Temmuz 1921, s. 95.

- Liva el-İslam Dergisi, **Haksız ve Lüzumsuz Bir Ta’riz**, Yıl 1, Sayı 13, 15 Eylül 1921, s. 125-128.
- Liva el-İslam Dergisi, **Londra Konferansı**, Yıl 1, Sayı 2, 1 Nisan 1921, s. 9-11.
- Liva el-İslam Dergisi, **Mühim Bir Mektup**, Yıl 1, Sayı 6, 1 Haziran 1921, s. 65-68.
- Liva el-İslam Dergisi, **Sakarya Meydan Muharebesi**, Yıl 1, Sayı 14, 15 Ekim 1921, s. 133-135.
- Liva el-İslam Dergisi, **Sakarya Meydan Muharebesi**, Yıl 1, Sayı 14, 15 Ekim 1921, s. 133-135.
- Liva el-İslam Dergisi, **Türkiye Haberleri**, Yıl 1, Sayı 3, 15 Nisan 1921, s. 35-36.
- Liva el-İslam Dergisi, **Türkiye Haberleri**, Yıl 1, Sayı 4, 1 Mayıs 1921, s. 49.
- Liva el-İslam Dergisi, **Türkiye Haberleri**, Yıl 1, Sayı 7, 15 Haziran 1921, s. 79.
- Liva el-İslam Dergisi, **Yunan Hezimet**, Yıl 1, Sayı 5, 15 Mayıs 1921, s. 57-59.
- KİTAPLAR**
- Adil Hikmet Bey (2021), *Asya’da Beş Türk*, (7. Baskı), İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Abazov, R. (2022), *Orta Asya’nın Muhtasar Tarih Atlası*, İstanbul, Selenge Yayınları.
- Agabekof, G.S. (2011), *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?* Der: Hasan Babacan-Servet Avşar, İstanbul, Bengi Yayınevi.
- Ahmad, F. (2017), *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (11. Baskı), İstanbul Kaynak Yayınları.
- Aksu, K. (2007), *İngiliz Belgelerinde Enver Paşa*, İstanbul, Çatı Yayınları.
- Altay, F. (2008), *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, İstanbul, Eylem Yayınları.
- Andican, A. (2020), *Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Aralov, S.İ. (2020), *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, (8. Baskı), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Arslan, E.Ş. (2005), *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*, İstanbul, Çatı Yayınları.
- Arslan, E.Ş. (2020), *Ölümde Üç Sürgün*, (7. Baskı), İstanbul, Truva Yayınları.
- Artuç, N. (2008), *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Aslan, Y. (2007), *Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül, Bakü)*, İstanbul, Kaynak Yayınları,
- Aşıroğlu, O. (1990), *Acı Zamanlar: Enver Paşa’nın Eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları*, İstanbul, Burak Yayınları.
- Atatürk, M.K. (2005), *Nutuk*, haz. Zeynep Korkmaz Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Akşin, S. (2009), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara, İmge Kitapevi.
- Aydemir, Ş.S. (1993), *Suyu Arayan Adam*, (4. Baskı), İstanbul, Remzi Kitapevi.
- Aydemir, Ş.S. (2020), *Enver Paşa Cilt-II*, (18. Baskı), İstanbul, Remzi Kitapevi.
- Aydemir, Ş.S. (2020), *Enver Paşa Cilt-III*, (16. Baskı), İstanbul, Remzi Kitapevi.
- Aydemir, Ş.S. (2021), *Enver Paşa Cilt-I*, (18. Baskı), İstanbul, Remzi Kitapevi.
- Babacan, H. (2005), *Mehmed Talat Paşa 1874-1921*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Bademci, A. (2010), *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa Cilt-I-II*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Bademci, A. (2015), *Sarıklı Basmacı Türkistan’da Enver Paşa’nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz’in Hatıraları*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Bademci, A. (2019), *Basmacı Arşiv Belgelerine Göre Türkistan’da Enver Paşa*, İstanbul, Kamer Yayınları.
- Bademci, A. (2019), *Kendi Arşiv Belgelerine Göre 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Basmacılar*, İstanbul, Kamer Yayınları.
- Bakiyev, N. (2006), *Enver Paşa’nın Vasiyeti*, İstanbul, Doğu Kütüphanesi.
- Bardakçı, M. (2015), *Enver*, (1. Baskı), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Bayar, C. (2017), *Ben de azdım Cilt II.*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul.
- Bayar, C. (2017), *Bende Yazdım Cilt I.*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Baysun, A.R. (2006), *Enver Paşa Türkistan İstiklal Hareketleri*, İstanbul, Doğu Kütüphanesi.
- Bayur, Y.H. (1991), *Türk İnkılabı Tarihi Cilt III. 1914-1918 Genel Savaş, Kısım IV.*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Castagne, J.A. (1991), *Orta Asya Bozkırlarında Bir Osmanlı Generali: Enver Paşa*, İstanbul, Orkun Yayınevi.
- Castagne, J.A. (2015), *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*, İstanbul, Bilgi Kültür Yayınları.
- Cebesoy, A.F. (1953), *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, Vatan Neşriyat.
- Cebesoy, A.F. (2017), *Moskova Hatıraları*, İstanbul, Temel Yayınları.
- Cemal Paşa, (2019), *Cemal Paşa Hatıraları*, haz: Alpay Kabacalı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cemil, A. (1992), *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul, Arma Yayınları.
- Cengiz, H.E. (2017), *Enver Paşa'nın Anıları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çavdar, T. (2001), *Talat Paşa*, (4. Baskı), İstanbul, İmge Yayınları.
- Devlet, N. (2014), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Erdem, M. (2000), *Kırgız Türkleri Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Erer, T. (2018), *Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, Ketebe Yayınları.
- Gedikli, Y. (2011), *Enver Paşa'nın Yaveri Bartınlı Muhiddin Bey'in Hatıraları*, İstanbul, Paraf Yayınları.
- Gedikli, Y. (2018), *Enver Paşa Nutukları, Makaleleri Bazı Makaleleri ve Mektupları*, İstanbul, Milenyum Yayınları.
- Gürsoy, S. (2007), *Enver Paşa'nın Sürgünü/ İhtilalci İslam Birliği ve Liva El-İslam Dergisi*, İstanbul, Salyangoz Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. (1989), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul, Der Yayınları.
- Hayit, B. (1997), *Basmacılar, Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi*, Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- İdil, A. (2013), *Enver Paşa'nın Son Savaşı*, İstanbul, Kitapevi Yayınları.
- İnan, A. (1997), *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, İstanbul, İmge Yayınları.
- Kandemir, F. (1955), *Enver Paşa'nın Son Günleri*, İstanbul, Güven Basım ve Yayınevi.
- Kandemir, F. (2012), *Cemal Paşa'nın Son Günleri*, İstanbul, Yağmur Yayınları.
- Kansu, M.M. (1997), *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber Cilt-I. II. Ve III.*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Kara, İ. (2011), *Enver Paşa Basmacılar İsyanı*, İstanbul, Yediveren Yayınları.
- Karabekir, K. (2018), *İstiklal Harbimiz Cilt-I*, (8.Baskı), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Karabekir, K. (2020), *İstiklal Harbimiz Cilt-II*, (8. Baskı), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Karabekir, K. (2020), *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkanı*, Yapı Kredi Yayınları.
- Karaman, S.S. (2002), *Trabzon ve Kars Hatıraları İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, İstanbul, Arma Yayınları.

- Kaynak Yayınları, (2003), *Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt 10*, İstanbul.
- Kocaoğlu, B. (2006), *Mütarekede İttihatçılık*, İstanbul, Temel Yayınları.
- Köseoğlu, N. (2019), *Şehit Enver Paşa*, Ankara, Ötüken Yayınları.
- Kurat, A.N. (2011), *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kutay, C. (1955), *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, (3. Baskı) İstanbul, Ekicigil Yayınları.
- Okay, K. (2019), *Başkomutan Enver Paşa*, Haz: Aydın Ayhan, İstanbul, Doğu Kütüphanesi.
- Okyar, A.F. (1980), *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul, Tercüman Yayınları.
- Özalp, K. (2020), *Millî Mücadele (1919-1922) I-II*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Selek, S. (2000), *Anadolu İhtilali*, İstanbul, Kastaş Yayınları.
- Soku, Z.Ş. (2010), *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı Talat, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul, Kaknüs Yayınları.
- Sorgun, T. (1972), *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş Halil Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, Yedi Gün Yayınları.
- Şehidoğlu, S. H. (1975), *Eylül 1920 Bakü Kurultayı ve Millî Mücadele'ye Sağdan Soldan El Koyma Çabaları*, İstanbul, Kitanik Yayınları.
- Tansel, S. (2019), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar Cilt I.*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Tansu, S.N. (2016), *İki Devrin Perde Arkası Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk Başkanı*, İstanbul, İlgî Kültür Sanat Yayınları.
- Tunaya, T.Z. (1989), *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt III*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları
- Tunaya, T.Z. (1986), *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt II*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tekin, Arslan (2016), *Enver Paşa ve Dönemi*, İstanbul, Kariyer Yayıncılık.
- Tekin, Z. (2017), *İmparatorluğun Son Kurşunu Enver*, İstanbul, Yakın Plan Yayınları.
- Tevetoğlu, F. (1987), *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara, Başbakanlık Matbaası.
- Togan, Z.V. (1981), *Bugünkü Türk Dili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, Endurun Kitapevi.
- Togan, Z.V. (2015), *Hatıralar*, Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tunçay, M. (1972), *Mesai- Halk Şurular Fırkası Programı*, Ankara, Sevinç Matbaası.
- Tunçay, M. (1978), *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Türkgeldi, A.F. (2021), *Görüp İşittiklerim*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Ülkü, İ. (2016), *KGB Arşivlerinde Enver Paşa*, İstanbul, Milenyum Yayınları.
- Yalçın, H.C. (2002), *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, İstanbul, Temel Yayınları.
- Yamauchi, M. (1995), *Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık.
- Yaver Suphi Bey (2007), *Enver Paşa'nın Son Günleri*, İstanbul Çatı Yayınları.
- Zürcher, E.J. (1987), *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, İstanbul, Bağlam Yayınları.
- Ziya Şakir Bey (2010), *Talat, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul, Kaknüs Yayınları
- Makaleler**
- Akgür, A.N. (1991). Enver Paşa'nın Doğumu ve Ölüm Günleri, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (S:52), s. 16-20.
- Bal, M.A. (2022). "Millî Mücadele'nin Gizli Teşkilatı: Karakol Cemiyeti (1918-1920)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 130/256. 103-148.
- Bayur, H. (Ekim 1971). Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Bazı Dışarıda Çalışan Akımlar, *Belleten*, (S: 140), Cilt: XXXV. 587-655.

- Cebeci, A. (1975). Türkistan'da Basmacılık (Millî Kurtuluş Hareketi), *Töre*, (S: 51), s. 28-45.
- Çağlayan, T. (1998). Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (S:41). 514-520.
- Çolak, İ. (2001). Moskova Antlaşmasına Giden Yol: Millî Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 17 (49), 23-48.
- Kandemir, F. (1950). Enver Paşa'nın Ölümü, *Resimli Tarih Mecmuası*, (S: 4), s. 142-143.
- Müezzinoğlu, E. (2016). Millî Mücadele Döneminde İttihatçılar Üzerine Bir Değerlendirme, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, (S:8), s. 2913-2933.
- Olgun, İ. (1983). İttihatçıların Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'ya Sızma Teşebbüsleri ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı, *VIII. Tarih Kongresi Türk Tarih Kurumu Yayınları Cilt 3*, 1967-1976.
- Saydam, A. (1990). Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa Arasındaki Liderlik Mücadelesi, (S:45), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*. 38-44.
- Sonyel, R.S. (1990). "Enver Paşa ve Orta Asya'da Baş Gösteren Basmacı Akımı", *Belleten*, 54 (211). 1179-1208.
- Sürgevil, S. (1992). İttihat ve Terakki'den Millî Mücadele'ye, (S:2), *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, s. 329-338.
- Tekeli İ.-İlkin S. (1980). "Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Belleten*, Cilt XLIV, Sayı 174. 301-347.
- Tevetoğlu, F. (1970). "Millî Mücadele'nin Gizli Kuruluşlarından Karakol Cemiyeti", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 94-98.
- Tevetoğlu, F. (1989). Atatürk- İttihat ve Terakki, *Atatürk Araştırması Merkezi*, (S:15), 613-624.
- Toprak, Z. (1997). "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komiterni, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihat-ı Selâmeti İslam)", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 43, 6-13.
- Yeşilot O.- Özdemir B. (2021). "Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi", *Belleten*, Cilt 85, Sayı 302. 279-309.
- Yüceer, S. (2007). "Enver Paşa'nın Anadolu'da İktidarı Ele Geçirme Çabaları", *Akademik Araştırmalar dergisi*, 33. 202-226.

Ansiklopediler

- Aydın, M. (2002). *Millî Mücadele Döneminde İstanbul'da Faaliyet de Bulunan Gizli Gruplar*, Türkler Ansiklopedisi, Cilt: 15, Yeni Türkiye Yayınları Ankara.
- Babacan, H. (2002). *Enver Paşa*, Türkler Ansiklopedisi C: 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.268-270.
- Dayı, S.E. "Vilayati Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Atatürk Ansiklopedisi, s. 11-13.
- Eisener, R. (2002). *Fergana Basmacılarının Ortaya Çıkışı*, Türkler Ansiklopedisi C: 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 142-143.
- Sabol, S. (2002). *Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti*, Türkler Ansiklopedisi C: 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 587-593.
- Yetişgin, M. (2002). *Rusların Türkmen Topraklarının İstilaları*, Türkler Ansiklopedisi C: 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.596-597.

İnternet Siteleri

- Çolak, M. "Enver Paşa", Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/enver-pasa-1882-1922/?pdf=3681>. Erişim Tarihi: 11.02. 2022.

Behnür, Ç. “Lev Mihayloviç Karahan”, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/lev-mihaylovic-karahan-1889-1937/>. Erişim Tarihi: 07.16.2022.

. Behnür, Ç. “Georgy Vasilyevich Chcherin”, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cicerin-georgy-vasilyevich-chcherin-1872-1936/>.Erişim Tarihi: 07.16.2022.

Dayı, S.E. “Vilâyât-ı Şariyye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti”, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/vilayat-i-sarkiyye-mudafaa-i-hukuk-i-milliye-cemiyeti/> Erişim Tarihi: 06.15. 2022.

Eroğlu, M. “Abdülaziz Caviş”, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulaziz-cavis>. Erişim Tarihi: 07.16.2022.

Kılıç, H. “Emir Şekip Arslan”, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-sekib-arslan>.Erişim Tarihi: 07.20.2022.

Tezler

Akal, E. (2001). *Millî Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bal, M.A. (2001). *Millî Mücadelenin Başlangıcında İttihatçıların Rolü*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kara, İ. (2008). *Basmacılık Hareketinde Enver Paşa'nın Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

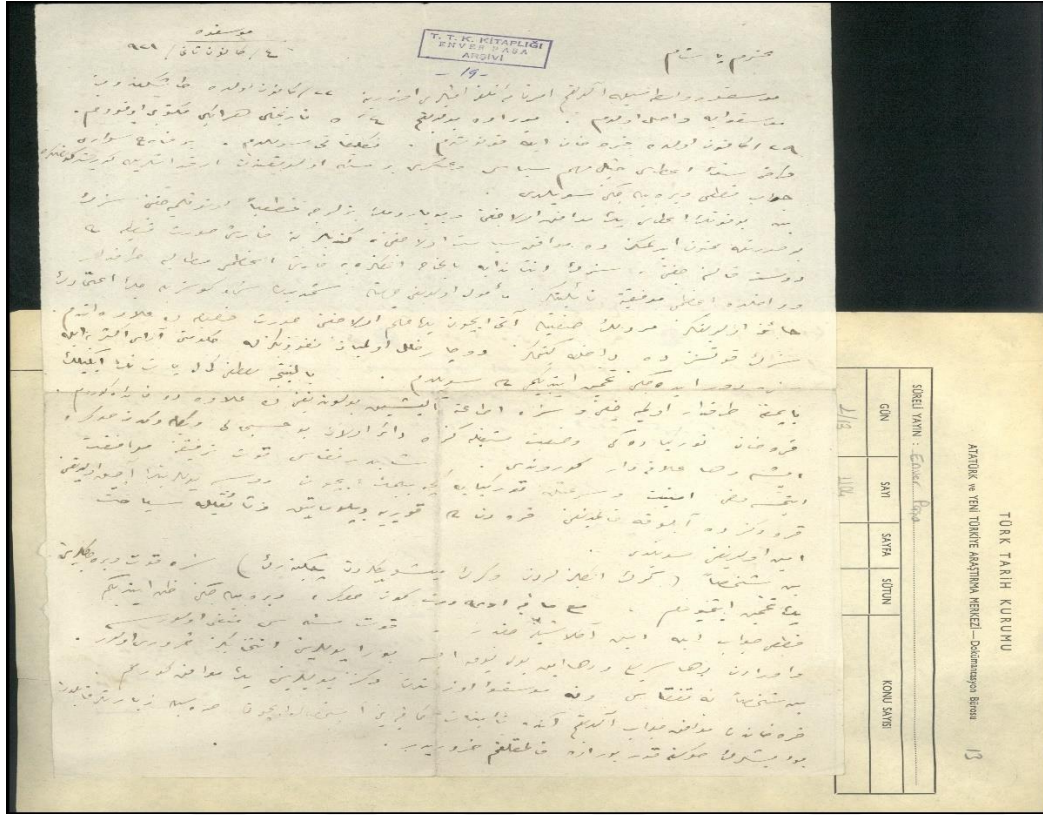
Turlybek, A. (2003). *Enver Paşa 1918-1922*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

EKLER

EK-1. 4 Kasım 1921 Tarihinde Halil Paşa Tarafından Enver Paşa'ya Gönderilen Mektup

EK-2. Halil Paşa Tarafından Gönderilen Mektup

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK ve YENİ TÜRKİYE ARAŞTIRMA MERKEZİ — Dokümantasyon Bürosu

699

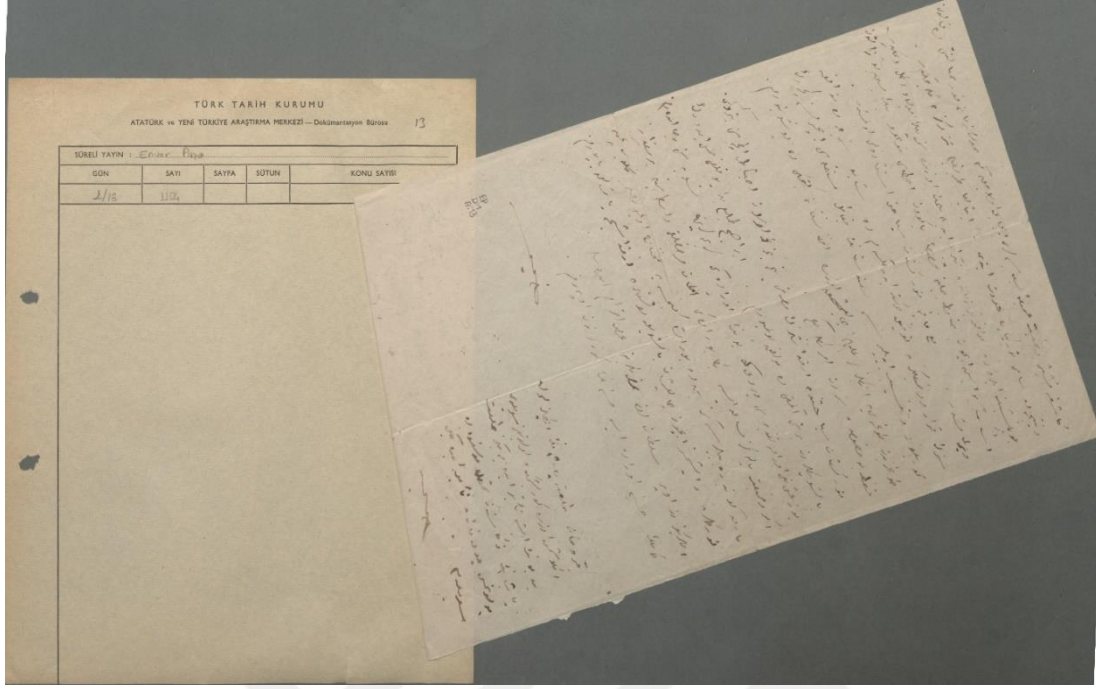
SÜRELİ YAYIN : Halil Paşa

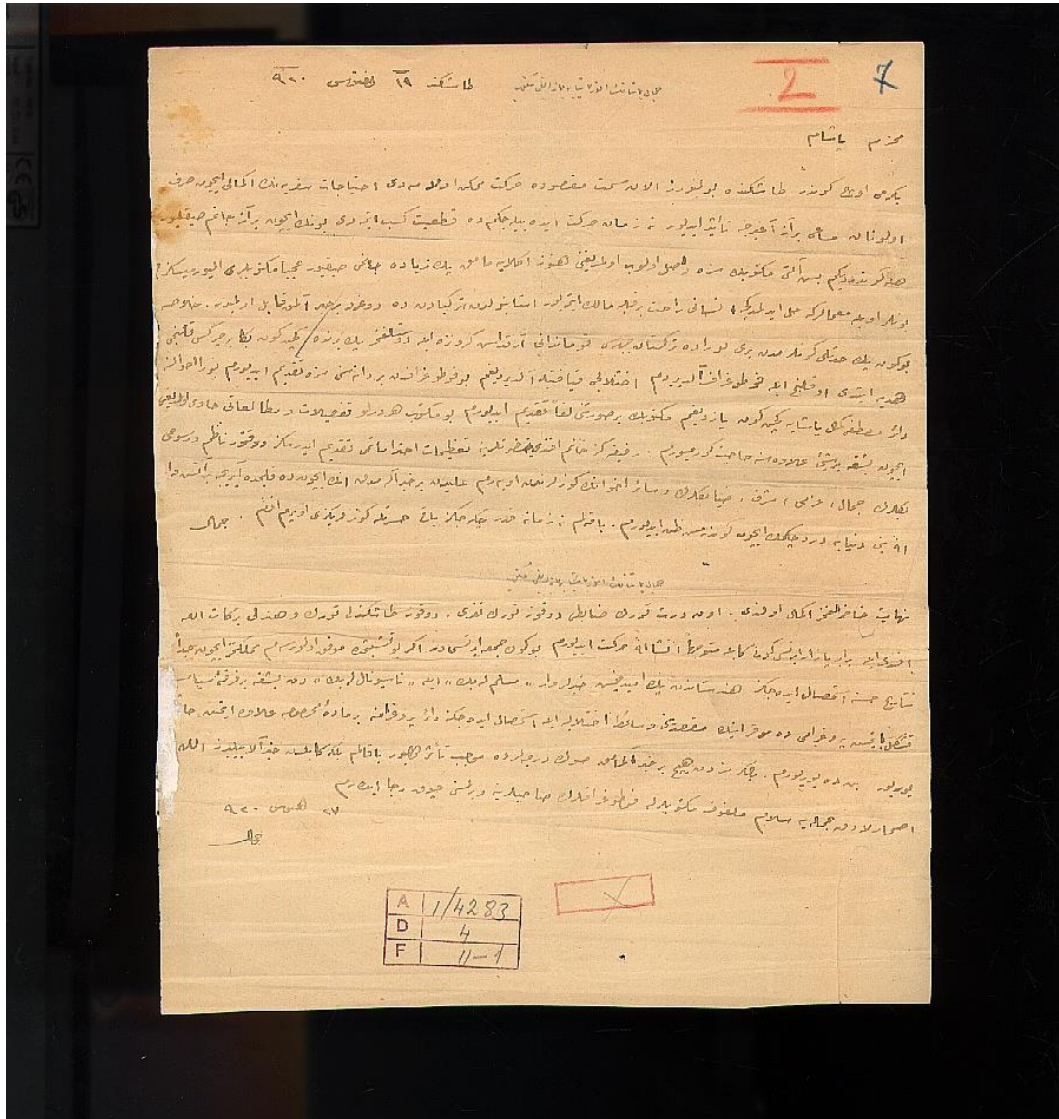
GÜN	SAYI	SAYFA	SÜTUN	KONU SAYISI
	1128			

[Handwritten Ottoman Turkish text on a piece of paper pasted onto the form. The text is written in a cursive script and appears to be a letter or a report. It is oriented vertically on the page.]

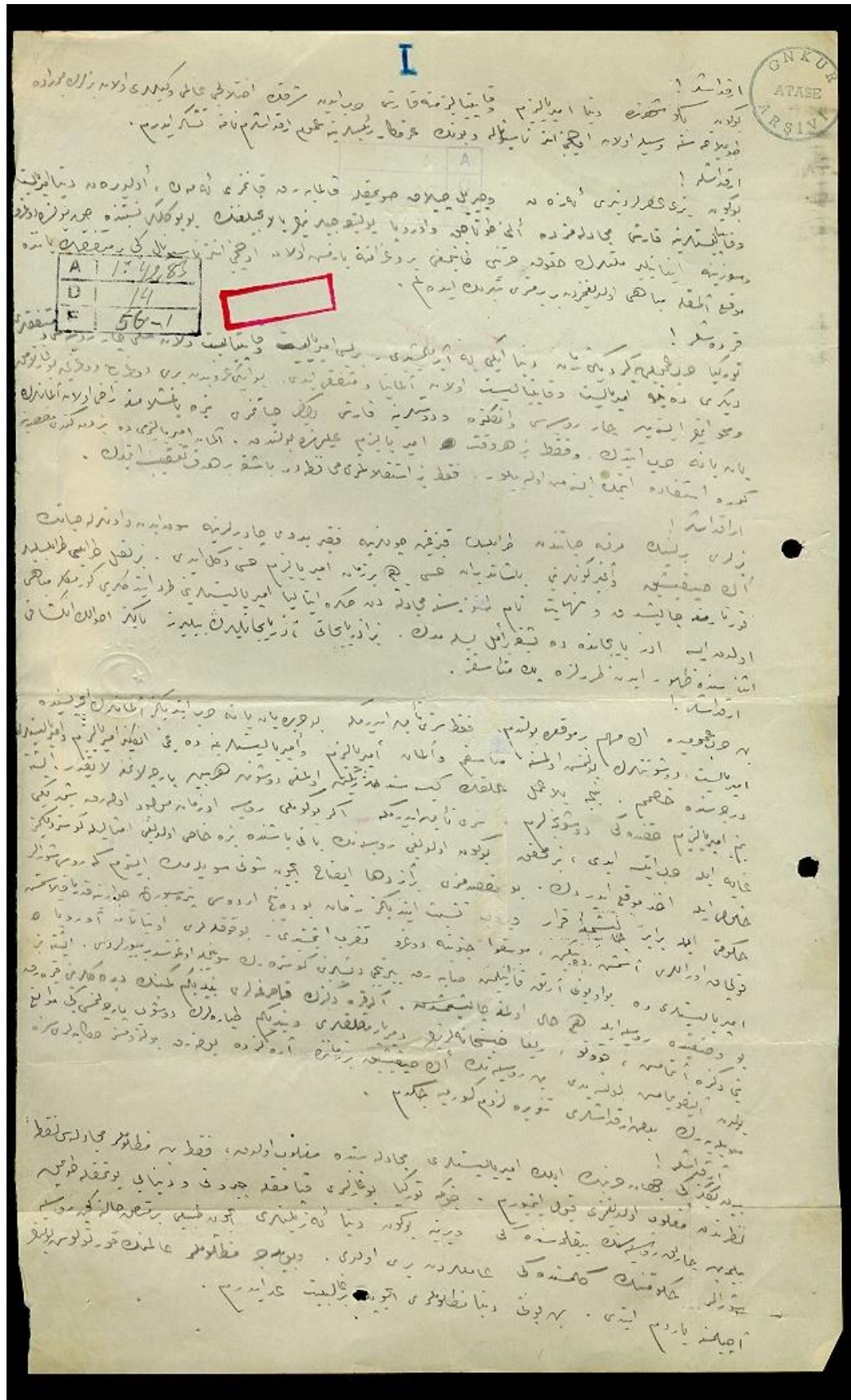
TÜRK TARİH KURUMU
Arşiv ve Dokümantasyon
Müdürlüğü

EK-2. (devam) Halil Paşa Tarafından Gönderilen Mektup

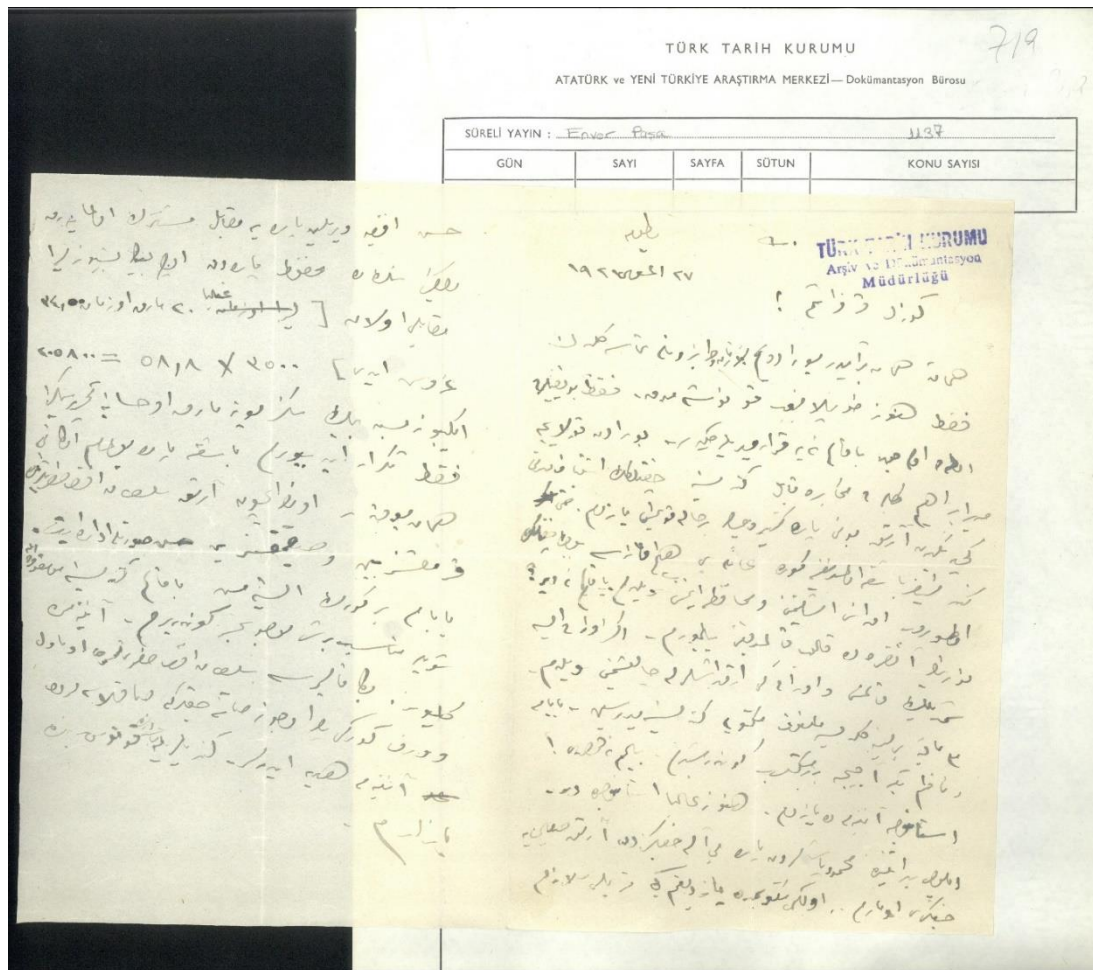

[illegible]

EK-7. 27 Ağustos 1921 Tarihinde Enver Paşa Tarafından Kardeşi Kâmil Bey'e Yazılan Mektup (TTK Arşivi)

[illegible]

EK-9. 13 Eylül 1921 Tarihinde Enver Paşa Tarafından Kâmil Bey'e Yazılan Mektup (TTK Arşivi)

717

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK ve YENİ TÜRKİYE ARAŞTIRMA MERKEZİ — Dokümantasyon Bürosu

Enver Paşa

SÜRELİ YAYIN : Enver Paşa 1141

GÜN	SAYI	SAYFA	SÜTUN	KONU SAYISI

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a letter or report, covering the majority of the page.

İsmail

13 Eylül 1921

A. A.

Türk Tarih Kurumu
Arşiv ve Dokümantasyon
Müdürlüğü

۱۳۳۹ رجب ۲۲ Liwa-el-Islam ۱ نيسان ۱۳۳۷ - ۱۹۲۱		وَأَنْ هَذِهِ آيَاتُكُمْ وَأَنْتُمْ لَكُمْ رُكَّةٌ مُقَدَّرُونَ
صاحب و مدیر مسئولی : معلم دوتورا ایاس برافون بک منافع اسلامیه به خادم آثار ایچون صحیفه لر مز آجیق در-	لواء الاسلام	
محل ادارمسی : Berlin - Nikolassee, Normannenstraße 6. Teleph.: Wannsee 132	اون بئش کونده بر قشر اولئور سیاسی مجموعه ۱ نجی سنه	

نومرو - ۲

لوندیره قونفرانسی

لوندیره قونفرانسی مثبت بر نتیجه به ایزه مدی .
 دول ائتلافیه نك صوك تكلیفی قسم مخصوصمزه عرمن
 ایله دك ایدی . بالطلع بوتکلیفی مرخصلرمز رد ایتدیلر . باد
 شقه درلوده اوله مازدی . بو دفعه قونفرانس قارشینه
 چیقان مرخصلرمز و اونی کوندن حکومت انکتره نك
 توجهی عالم اسلامك حق حیاته ' ناموسته ' استقلالته
 ترجیح ایدمزدی . بو قونفرانسك بزی صلحه ایر -
 دیره چکی امید ایشموردق ' چونکه انکتره نك صلحو
 صلاح ایچون دکل ' بالعکس جهانی فساد و بزمکه ' .
 انکیز اولمیان ملئتری قان و آتش ایچنده بوغمه چد
 لشدیغه ایمانمز واردر . لوندیره قونفرانسك یوتون اهمیتی
 بشریتك آقیدی قان و حرب یوزندن چکدیرکی سقد
 لیدن کیملرک مسئول اولدیغی بر کره داها عالمه کو -
 سرن یکی بر وسیله اولمستندن عبارت در . داخلی و
 خارجی دشمنلرمز توزکیه فی و توزکیه نك مقدراتی اداره ایدن

بو یوک ملت مجلسی صلحه معارمن کوسترمک ایچون
 الیردن کلیدن هر شیئی یایدیلر . حق حیاتی نزع
 اولسان و درکة اسارت ایتدیرلک ایسته ن اقوام اسلا
 میه نك اك صوك مبنای اعیدی اولان تورک اردوسته
 شقارت و عصیان اسناد ایتمکدن بیله حیا ایتمه دیلر .
 ایسته لوندیره قونفرانسی فرصی بو ناموسسزجه اسنا -
 داتک نه قدر کریمه بالانلردن عبارت اولدوغی بر کره
 داها کائناته کوسزدی .
 تورک اردوستك سونکو ایله پارچه لادیغی معهود
 سهور معاهده نامه سنك پارچه لرینی تکرار بر آرایه
 کتیره بیلمک امیدیلر دول ائتلافیه آقیره حکومتی -
 هانی شو عاسی دیه توصیف ایله دیک - ایله مدا -
 کرده مطالب اولدی . بو یوک ملت مجلس فعلی بر نتیجه
 بکله معمله برابر ' آقاجق قانك مسئولیتی اوزره رینه
 آلامق ایچون ' مرخصلرینی لوندیره اعزام ایله دی .

۲۳ رمضان ۱۳۳۹ Liwa-el-Islam ۱۳۳۷-۱۳۳۹

تورکجه لواء الاسلام	صاحب و مدير مسئولی معلم دو قورالاس پرافونيك مناقم اسلاميه ۶ خاليم آتار ايجون صعيده لمر اچيق در	محل الاداره Berlin-Nikolassee, Normannenstraße 6. Teleph.: Wannsee 132
--	--	---

۱ نخبه ۶ نومرو ۱۳۳۷

اون بش كونده بر نشر اولتور سياسي مجموعه

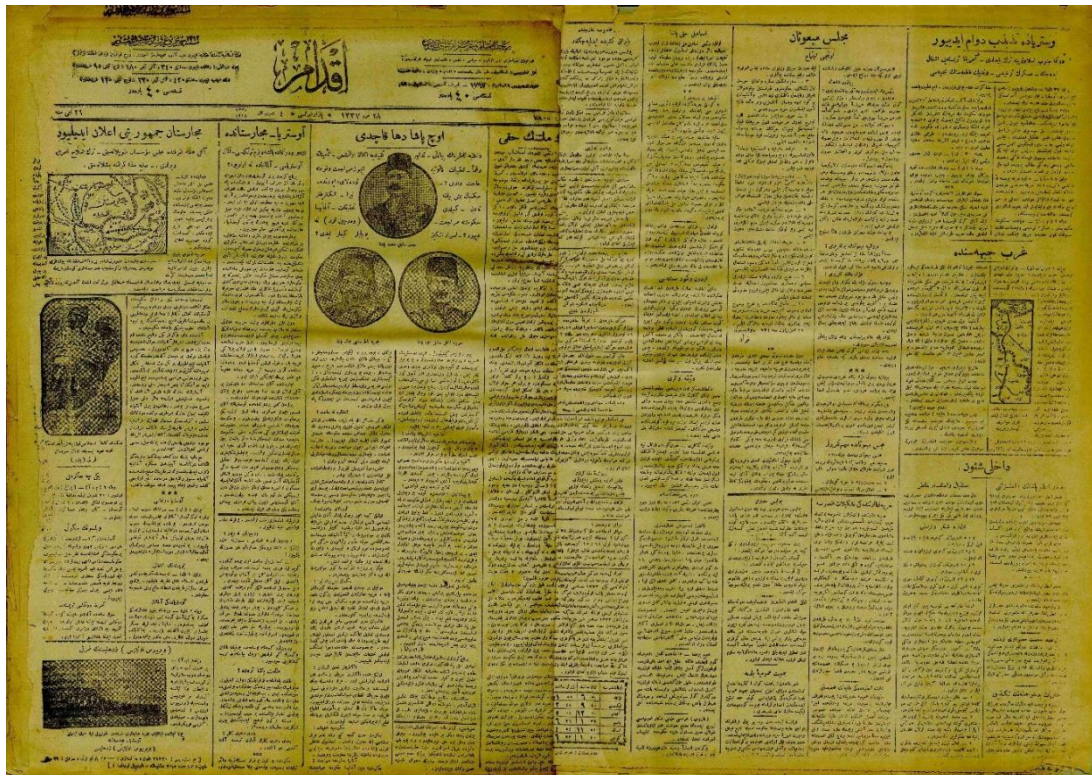
مهم بر مکتوب

جاوايه قدر اوزايوب كيدن ' حيلري و طالعيلري بر اولان بو انسان ييغيني شمدي به قدر تركيبه ضرر كير ديهه آچيقجه حركته كترمهك ساواشمقدن چكيدنك . حرب عموميدن اول و حرب انتاشنده بو بولدهكي نشينلرده درحال نمره و برمهجك موضعي چالشميلر فن عبارت بر باشلانغجدي . فقط دنيا مجاد لستنده حربه كيرشممز سايبستنده روسيهده بيقيلن چيروني چار ادارسي برينه كچن بولشهويك ادارسي بو اسلام عالمي ازن قاني امن اوروييا انجربالستلري قارشوسته باريشمز ' قاني بيچاق بر دشمن اولهوق چيقيجه اسلام عالمي ده شيمدليك بو صورته نفس آلهجق بر دوست بولدي . بر طرفدن بو اداره سايبه سنده ' روسيه چار ادارسي زماننده قره جاهل قلعه و يا روسلاشمقه محكوم اولان ' مسلمان گنجلكي بنلكني طانيغه باشلاوكن ديكر طرفدن ' ازميرك اشعاليه قلبندن وورلق ايسته يلدكندن دولافي ايركلن تركيا بو ولسهويق روسيه سنك ماده آز فقط معنا چوق

او كود غرته سننده انتشار ايدن بر مکتوبي اهميته و مسلكمه تاماً توافقه بناء قارئلر مترك نظر مطالعاسنه غرض ايديبوزر :

موسقوه : ۲۱ نيسان ۱۹۲۱

بر چوققري كي سزده نه بايدبعي ' نه دوشو . ندكمي مراق ايشمشكر . حقيقه شمدي به قدر حقمده غرته ستوللرده بازيلالره باقوبده بر معي چيشارمع ممكن دكلدر . بناء عليه شمدي به قدر اولان سكوفي براقهوق آرزوكزي امتكان درجه سننده بريته كترمهك چاليشه جعم . املك ۱۹۰۸ اختلالندن اول و انقلابده و اوق متعاقباً طرابلس غرب و بالقان حزينده ' حرب عموميهده تعقيب ايتديكم فكر نه ايسه بو كوند اودر ' بوده يك بسيدر . اوروييا و آمريكانك ايشله تيلن عملستندن زياده سيقلان ' جاني چيتاريلرجه سنه ايشلندبريلن اسيرشرق اچنده ؛ بوتون اورويانغوسينه معادل اولان درنيوز ميلونلق اسلامي قورتارمع ايجون بو كتهلني حركته كترمكدن . فاسدن تا هنده ' چينه

شرق ایلیاری قورولتاییده

یاکوده، معقد اوچنچي انترناسیونالده تورک مرخصلری مارقدن اراد اولنان لطفقد:

شید بر آیلوقه آتیشده بولسان تورک ایدان اوچنچي انترناسیونالده قورولتاییده فوج فوج مرخصلرک قوشوب کلسنک ساقچی بیلورمیسکنر، سزله بوساقی کوسرک و اوانلری، چوب کوندرلرک حالت روحیه سنک ترجیافی اولق ایسترم .

ایته بوساقی، محترم له نین و رقتاسنک بیوک مرغلر و سیرلر و جوده کوردکلری اوچنچي انترناسیونالک بئون بشریشه تیشیر ایندیجی « اسارتدن خلاص » وعدیدر، اسارت دوشمک تلککستیده بولان برملک غلغلی موعود سادمت بشریه ایچون راعت استیلاقلر، بولمالار، سزلی تأمین ایدرمک هیئت محترمه کنر اینجده تورکیا مرخصلری قدر بیوک برحدن یت و بولسک برغانده قونقریه گلن هیج بر مرخص اولیکه جتی ادنا ایدرمک مبالغه ایتمیش اولدیکده قانع . فقط بوجمن تلن ، بوی یان امید آتیا سقو طخیانه نجر اولمالیدر، حکم سالده یالکز تورک ملکت خسران و ملاتیه قاناز . بشریتک انعطیف قسمق تشکیل ایلیان شرق انقلاب قورلیده ایدی قانیر، شرق انقلابنده تورکک رولی ، یتوالی ظن ایدیکدن فتنه ممدرد، بوجصوصی اوجیه قدر ایدن انکازلر تورکیایی اعا ایه شرق قورلیدن انقلابی سوزانده بایشورلر .

بولمالار! بیلیرسکرکه بونکون آناتولی قایتیلینلر و ایچریلینلر قارشو هیئت محسوبیه سیه برخلاص جریئدرد ، اولیه برحرکه جهسان حاکمیتی غمیه ن تورویا وحشیلرینک، انسابت جانورلرینک هیئت متحدمه قارشو قیام ایدن قیر و یوقسول برخلقت مستقبل مقدراتیه علاقه و الویتلاردارد، اساساً بوجرب دکل انقلابدار .

حاکوک سلطوت عسکریه سی دوت سده جهان اردو لریه قارشو کوسرتن آلتان و اوستریلیت و حکومتلری الان تورک لردن اون قان فتنه قوسه، بوز قان فتنه سلاحه، جهناک الک بیوک قارطقلریه صاحب اولدقلری حلقه بونکون عاجز بر حلقه بویون آکس قفاسه ایندی بران هر سه تازیپ و اضحلاله یاش اکیور ، نجسا بونک اسبابی نادر ؟

اوت شونک ایچورکه بایندی دوت سده لک غولاه حرب بر قایتیایست و ایچریلیت حربی ایدی ، مقصد قوت اولجیه شوق حربده قالدی . تورکلر ایسه جهان حربیه موجود و کجه جک اروپا اسارت اقتصادیه و استیلائی جهانکرامتدن قورتولایچون کرعا، مجبوراً کیریشدی ۱۹۰۸ انقلابشدن

بولمالار! بیلیرسکرکه بونکون آناتولی قایتیلینلر و ایچریلینلر قارشو هیئت محسوبیه سیه برخلاص جریئدرد ، اولیه برحرکه جهسان حاکمیتی غمیه ن تورویا وحشیلرینک، انسابت جانورلرینک هیئت متحدمه قارشو قیام ایدن قیر و یوقسول برخلقت مستقبل مقدراتیه علاقه و الویتلاردارد، اساساً بوجرب دکل انقلابدار .

بولمالار! بیلیرسکرکه بونکون آناتولی قایتیلینلر و ایچریلینلر قارشو هیئت محسوبیه سیه برخلاص جریئدرد ، اولیه برحرکه جهسان حاکمیتی غمیه ن تورویا وحشیلرینک، انسابت جانورلرینک هیئت متحدمه قارشو قیام ایدن قیر و یوقسول برخلقت مستقبل مقدراتیه علاقه و الویتلاردارد، اساساً بوجرب دکل انقلابدار .

تاتلیق قانین مشهت کیکرک اوتک شرقده لک نازک و حساس بر مشه اولدیندن یشت ایدیلور ، و تاتلیق بوجله لاله اقام ایدیلور : بولمالار! تورکیایک انقلاب بولنده بلاغظاع یوروپیه بیلیم ایچون سالفالکر قیسه بر قضاة نظری خلاص ایدیم ، تورکیایلمک قورشونر تونکینجه به قدر ، صوک قانیر قانجه به قدر باشلادینمز مبارزه و انقلاب بولنده یوروپیه جکیز ، و غمیک قاتل استیلا و قونقایلرلری لر سر سیه به قدر جهناک بونکون ملولیمت و صغایر لاله لاله مبارزه دوام ایدیکنر، نهایت بونکون غرض ایچونک شرق انقلابی شرق قیلیر یانلارلر، اشیر دقیقه مهسکت نظر دقتده ملولیمت و برخصوصه حیات دها اولون دها غلی رخص حرکت انحراف ایدلی ضروری عد ایلیم ، اولحده حق و غلبه یازده اولدیکده بیوک بر ایتان سه یوروپیه بایقیرلم یاشاسون مغلوبور مالدی اوچنچي اینکاملول ! یاشون جهناک مظلوم ملت و صغایر لاله لاله ایتانر ، غلغلر ،

تورکستان مرخصنک تاتلیق :

بولمالار! بیلیرسکرکه بونکون آناتولی قایتیلینلر و ایچریلینلر قارشو هیئت محسوبیه سیه برخلاص جریئدرد ، اولیه برحرکه جهسان حاکمیتی غمیه ن تورویا وحشیلرینک، انسابت جانورلرینک هیئت متحدمه قارشو قیام ایدن قیر و یوقسول برخلقت مستقبل مقدراتیه علاقه و الویتلاردارد، اساساً بوجرب دکل انقلابدار .

بولمالار! بیلیرسکرکه بونکون آناتولی قایتیلینلر و ایچریلینلر قارشو هیئت محسوبیه سیه برخلاص جریئدرد ، اولیه برحرکه جهسان حاکمیتی غمیه ن تورویا وحشیلرینک، انسابت جانورلرینک هیئت متحدمه قارشو قیام ایدن قیر و یوقسول برخلقت مستقبل مقدراتیه علاقه و الویتلاردارد، اساساً بوجرب دکل انقلابدار .

بولمالار! بیلیرسکرکه بونکون آناتولی قایتیلینلر و ایچریلینلر قارشو هیئت محسوبیه سیه برخلاص جریئدرد ، اولیه برحرکه جهسان حاکمیتی غمیه ن تورویا وحشیلرینک، انسابت جانورلرینک هیئت متحدمه قارشو قیام ایدن قیر و یوقسول برخلقت مستقبل مقدراتیه علاقه و الویتلاردارد، اساساً بوجرب دکل انقلابدار .

بولمالار! بیلیرسکرکه بونکون آناتولی قایتیلینلر و ایچریلینلر قارشو هیئت محسوبیه سیه برخلاص جریئدرد ، اولیه برحرکه جهسان حاکمیتی غمیه ن تورویا وحشیلرینک، انسابت جانورلرینک هیئت متحدمه قارشو قیام ایدن قیر و یوقسول برخلقت مستقبل مقدراتیه علاقه و الویتلاردارد، اساساً بوجرب دکل انقلابدار .

اولدین قنر موسوس روحیه غربک ماکنه حیاندن طوغان قانولری بونکون حربی حرب قنر تطبیق اولماز ، بویطرز تطبیق هیج بر یسنو قونقور و یسنو ایدمن، اوروجی غمیلر بیلیمز بونکونده اصلا آلاپمالار ، حس ایچکسینر و آکلامقسینر و یوروپولاجی برمدخلده آل ایه باروق قاریدر برمه بکیزر . شرق حاسی روح و وجدانی صره تلما تشریح و تقهیم ایدمایدک اقدارندن عروم، ایچق شوقی سزه عرض ایده بیایمکک شرقک ، یاشاسه ترکیزلرک اجناجیه و احوال روحیه و وجدانی غمیلر ککندن جوقی ایتقدرد، شرق قیلر اولاندرکه بونکون یتیمیران ایدان جی بونکون قنر طولدران معارف یاشاندره اولاندرک ظهور و انشار ایتقدرد ، ایچی هریم هرقلر آجیق نشوونما ایدیکک عیبه شیشیر ، قضاپ اولور، بنا علیه شرق وجدانی غمیر و جدانشدن بویونر ایتقدرد .

تورککک بونکون یسیه اجناجیه سی غمیک و شونک بیه اجناجیه سندن آری و غیریدر، اورده حقوق تشکیلاتی یوق کیدر، اولاندرک غمیککک بکیزم ، آناتولی کیکل، غمیلر و یوروپولاجی بر یسیه اجناجیه مالکدر ، اولقدردر جوق جهنرله اورویا وحی آمریقا کده موراتییک حکومتلریک بیه اجناجیه سیه مقیاسی و انجایق قورده موراتییک، تورکیا علملرک حاقیق اورویا یاشانک حاکمیت قیاس اولماز، چونکک تشکیلاتی اولاندرنن انقلاب جقارده بیورلر ، ککنا تورک شایرینلری چار و ان

ادورلی شایرانه بکیزم متعصب فرق اولیان خلقنر چقیرور، ککچ شایرانه و امر مرکاکتری خلقیدر و انجایق ایدر، اغلاقلرله ان زیاده عامل اولش اولقدردر شرق متورلی (بر قسم قیلی استیلا ایدیرسه) بیزه یوروزانیک مقیاس و سطه لری اولقدن اورا قنلرلر .

تاتلیق تورکیا یوروزانیه توجیه کلام ایدرک اولنرک یوروزانیه یاشاننده هیج بر یسیه یسقرنر، قانیر لاسون دیتلان اسارت زنجیردن یشت ایدیلور ، تورک یوروزانیه لکک محدود و ضعیف اولدینق اثبات ایلور . و اراضی مشهت کیکرک دیورک :

آناتولیک اراضی مشهت سیده بام باشقهدر ، بر کره اراضینک اکثریت عمومیه سی وقت بریدر ، بنا علیه صاحب حق حکومتدر ، بر شخص اراضی قانون نامی مویجیه اتمک اراضی اوج سته مدته متوالیاً ذرع اجزیه حق تصرف ایلور، هرچانک برکیمه اراضی حاکمیت سته مدته ذرع ایدر، تصرف ایدیلر، بنا علیه اراضی کویلیه لیتنه آزرد . آناتولیه اراضی مشهت سیده بام باشقهدر ، بر کره اراضینک اکثریت عمومیه سی وقت بریدر ، بنا علیه صاحب حق حکومتدر ، بر شخص اراضی قانون نامی مویجیه اتمک اراضی اوج سته مدته متوالیاً ذرع اجزیه حق تصرف ایلور، هرچانک برکیمه اراضی حاکمیت سته مدته ذرع ایدر، تصرف ایدیلر، بنا علیه اراضی کویلیه لیتنه آزرد . آناتولیه اراضی

EK-16. (devam) 5 Kasım 1920 Tarihli Açık Söz Gazetesi

Enver Paşa ve Eşi Naciye Sultan

EK-16. (devam) 5 Kasım 1920 Tarihli Açık Söz Gazetesi

EK-16. (devam) 5 Kasım 1920 Tarihli Açık Söz Gazetesi

Talat Paşa

EK-16. (devam) 5 Kasım 1920 Tarihli Açık Söz Gazetesi

Cemal Paşa

Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : ERTAŞ, Ayşe

Uyruğu : T.C.

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek Lisans	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı	Devam ediyor
Lisans	Gazi Üniversitesi	2019

Yabancı Dil

İngilizce

